

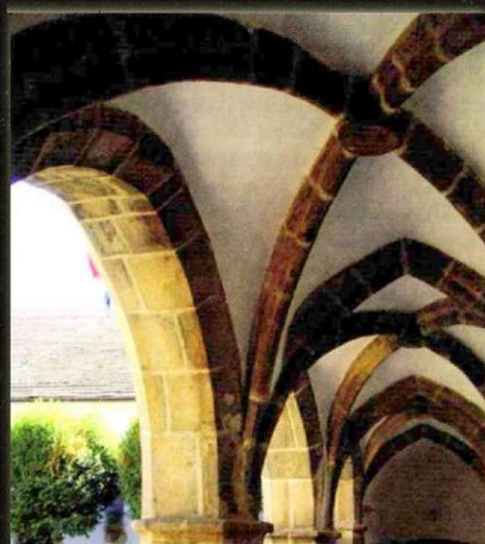
VLASTIMIL VONDRUŠKA

ŽIVOT VE STALETÍCH

13. STOLETÍ

LEXIKON HISTORIE

MOBA

Vydáno za přispění Nadačního fondu Obce spisovatelů

Vlastimil Vondruška
ŽIVOT VE STALETÍCH
13. století
Lexikon historie

Odpovědný redaktor Pavel Vlasatík
Grafická úprava Marcela Knapová, Doksy
Obálka Marcel Bursák/OPT MOBA
Tisk Finid r, s. r. o., Český Těšín

Vydala Moravská Bastei MOBA, s. r. o., Brno
www.mobaknihy.cz

(c) Vlastimil Vondruška, 2010
(c) Ilustrace Kamila Skopová, 2010
(c) Foto Vlastimil Vondruška, 2010
(c) Foto Petr Kříž, 2010
(c) Grafická úprava Marcela Knapová, 2010
(c) Moravská Bastei MOBA, s. r. o., Brno 2010

Vydání první

ISBN 978-80-243-3809-5

Cena včetně DPH 399 Kč

Vlastimil Vondruška

ŽIVOT VE STALETÍCH

13. století

Lexikon historie

Bezděz - hrad založený Přemyslem Otakarem II. ve 13. století

KRAJINA A LIDÉ

KLIMA

Středoevropské klima bylo ve 13. století stále ještě příznivé a nijak podstatně se nelišilo od předchozích staletí. Převládalo teplé počasí s vyrovnaným množstvím srážek, vhodné pro zemědělství, ovšem v zemích na severním okraji křesťanského světa se již začaly projevovat znepokojující příznaky postupného ochlazování. Koncem 12. století se zhoršily životní podmínky v Grónsku tak, že lidé opouštěli vesnice na pobřeží. Led se začal podél grónského pobřeží šířit na jih a počátkem 13. století si Vikingové stěžovali, že dokonce znesnadňuje plavbu lodí na Island. Klimatické změny zasáhly i některé vysokohorské evropské krajiny. Po mnoha staletích začaly alpské ledovce plíživě sestupovat z horských dolin do hustě osídlených údolí, ničily zavlažovací systémy polí a vytlačily modřínové lesy. To byly první příznaky globálního ochlazování, které v průběhu následujících staletí dramatickým způsobem zhoršilo životní podmínky celé křesťanské Evropy. V odborné literatuře se perioda let 1400-1850 označuje jako malá doba ledová.

Zatímco sever Evropy se potýkal se zhoršováním klimatu, střední a západní Evropa na této změně krátkodobě získala, zvláště na konci 13. století. Pokles teplot v Arktidě v té době ovlivnil vytvoření brázdy nízkého tlaku nad Grónskem a v důsledku toho se nad celou severozápadní Evropou zformoval stabilní hřeben vysokého tlaku, který přinášel teplé a slunečné dny. Tato anomálie trvala déle než třicet let. V té době se na severu Anglie začala dokonce pěstovat vinná réva, stejně tak jsou terasy na pěstování vinné révy doloženy na Dražanské vysočině (zaniklá vesnice Bystřec).

Příznivé počasí vládlo i v českých zemích, zvláště v poslední čtvrtině 13. století. Během roku panovalo teplé a spíše suché počasí bez podstatných teplotních výkyvů. Květnové ranní mrazíky byly něčím naprosto neznámým. Odhaduje se, že průměrná teplota v českých zemích byla na konci 13. století ve srovnání se současnou asi o 1,4 °C vyšší.

I když ve 13. století převládaly slunečné dny, existovaly samozřejmě i výkyvy, které krátkodobě zhoršovaly počasí a znamenaly neúrodu a hladomor. Pro celou Evropu byl zřejmě nejhorším rok 1258, kdy obrovská sopečná erupce způsobila rozptýlení velkého množství prachu do atmosféry, náhlé ochlazení a nesmírně studené léto. Další velkou neúrodu (kombinovanou v českých zemích s válečným pustošením) přinesla léta 1281 a 1282.

PŘÍRODNÍ PODMÍNKY

V nížinách a ve středních polohách tradičně převládaly listnaté porosty (bukové a dubové), svahy hor naproti tomu pokrývaly jehličnaté lesy. Ve 13. století se začíná postupně měnit lesní pokryv českých a moravských zemí. V rámci kolonizace se postupně klučily především listnaté lesy v nižších polohách. Jehličnaté porosty se koncem 13. století (a zvláště pak v následujících staletích při ochlazení klimatu) začínaly objevovat i v nižších polohách tam, kde dříve rostly lesy bukové a dubové. Ve středověku neexistovalo racionální lesní hospodaření, a pokud lidé chtěli zalesnit vykloučené mýtiny, nechávali na přírodě, aby se o obnovení lesa postarala sama. V takovém případě se na nově zalesněné půdě obvykle samovolně zvyšoval podíl jehličnanů na úkor listnatých stromů. Důvodem je fakt, že jehličnany mají schopnost rozšiřovat svá semena ze šišek větrem podstatně dále od mateřského stromu než stromy listnaté (bukvice a žaludy dopadají jen do úzkého okruhu kolem koruny stromu). Tímto způsobem se pomalu začal zvyšovat podíl jehličnanů v celkovém lesním pokryvu země, i když ve 13. století byl tento proces teprve na svém začátku a z hlediska celkové tvárnosti krajiny nebyl ještě tak výrazný jako později. V důsledku teplého a celkem suchého klimatu se snižovala spodní hladina vody

a docházelo k vysušování podmačené půdy. Břehy řek ztrácely bažinatý charakter, mizely močálovitě nivy, a to vše postupně proměňovalo podobu nížinatých krajín českých a moravských zemí ve 13. století. Vysušování podmačené krajiny významně pomáhalo při budování sítě cest.

Snížení spodní hladiny vody však mělo i své negativní důsledky. Na rozdíl od starších časů bylo třeba pečlivěji volit místo pro založení nového sídliště. Právě nedostatek vod byl jednou z hlavních příčin neúspěšných kolonizačních podniků. Pokud nebyla vesnice založena na vhodném místě poblíž přirozeného zdroje vody a zásobování záviselo jen na pramenech napájených dešťovými srážkami, docházelo k periodickému vysychání a vesničané vesnici raději opustili a založili novou osadu na vhodnějším místě.

Typická středověká krajina s listnatým lesním pokryvem
- ostroh před branou hradu Zvíkov

VZHLED KRAJINY

Zatímco ještě na počátku 13. století pokrývaly většinu Českého království lesy (kolem 70 % veškeré plochy), díky intenzivní kolonizaci bylo do konce 13. století zkulturnováno více než 50 % veškeré půdy a lesy tedy pokrývaly „jen“ necelou polovinu země. Rozložení lesů a zkulturnované krajiny nebylo samozřejmě rovnoměrné.

Nedotčené hvozdy se udržely v širokém pásmu pohraničních hor, kde lesy zabíraly prakticky veškerou plochu. Lesy pokrývaly i část kopcovitých krajů uvnitř země (Vysočina, Brdy, Doupovské hory) a také menší uzavřené enklávy královských hvezdů (Křivoklátsko, okolí Bezdězu). Zbytek krajiny byl vykloučen (osídlení ve 13. století dosahovalo zhruba do výšky 500 metrů nad mořem), a to do takové míry, že již ve 13. století měla Praha a některá další města problém se získáváním dřeva pro výstavbu, protože lesy v širokém okolí vzaly zasně. Do Prahy se stavební dřevo plavilo po Vltavě až z jižních

Čech. Střed Českého království byl na konci 13. století kultivovanou krajinou s množstvím vesnic a měst, spojených hustou sítí cest. Osídlování pokračovalo v menší míře i počátkem 14. století a jen pro představu snad stačí připomenout, že se počet a struktura středověkých vesnic ve vnitřní části českých a moravských zemí udržely bez podstatných změn až do současnosti (dnes jsou vesnice jen lidnatější, ale není jich o mnoho více). Na konci 13. století bylo České království lidnatou, hospodářsky intenzivně obhospodářovanou zemí, která za časů posledních přemyslovských králů zcela změnila svou vnější tvář a přiblížila se vyspělým zemím západní Evropy a podle současníků v mnoha ohledech předstihla některé německé krajiny.

POČET OBYVATEL

Díky příznivým klimatickým podmínkám panovala v celé Evropě dlouhodobě hospodářská prosperita (měřeno technickými podmínkami středověku). V důsledku toho rychle rostl počet obyvatel. Odhaduje se, že v Německu a ve Skandinávii žily v roce 1000 asi 4 miliony obyvatel, ale v roce 1300 již téměř 12 milionů. Ještě výrazněji stoupl počet obyvatel ve Francii z původních 6 milionů v roce 1000 na 19 milionů v roce 1300.

Stejně rychle stoupalo osídlení českých zemí. Počet obyvatel v roce 1000 se odhaduje na 500 tisíc, na konci 12. století asi na 800 tisíc a na konci 13. století na více než 1,5 milionu. Na konci 13. století mohla mít celá Evropa až 100 milionů obyvatel, což představovalo na dlouhá léta demografický vrchol. V dalších staletích totiž následovalo prudké snížení populace a celkový počet 100 milionů obyvatel byl v Evropě znovu překonán až v 19. století. Už sám tento fakt jasně ukazuje, jak bouřlivým vývojem prošla Evropa ve 13. století. Většina obyvatel v českých zemích žila ve 13. století na venkově. Ve srovnání s 11. a 12. stoletím se většina vesnic rozrostla, odhaduje se, že průměrná lokalita měla 15 až 30 usedlostí, ale doloženy jsou i nově založené kolonizační vesnice, které měly usedlostí mnohem více (výjimečně až 50) a mohlo v nich žít více než 200 obyvatel. Velikost sídlišť samozřejmě závisela i na místních specifických podmínkách a je logické, že kromě velkých existovaly i malé vesnice jen s několika usedlostmi (takové se často označovaly jako sedliště).

Ve 13. století se také rozrůstala bývalá přemyslovská hradiště a vznikala z nich středověká města. Ta původní nebyla až na Prahu nijak lidnatá. Dokonce ještě v době vrcholného středověku se v německých zemích považovalo za velké město takové, které mělo více než 2 000 obyvatel. S jistotou lze předpokládat, že počet obyvatel v českých a moravských městech nebyl ve 13. století vyšší. Výjimkou byla pražská aglomerace. Samotná Praha (tedy dnešní Staré Město a Malá Strana s předměstími) měla roku 1300 téměř 10 000 obyvatel. Největší říšská města v německých zemích nebyla v té době lidnatější, podobný počet obyvatel měl tehdy i Londýn. V podmínkách střední Evropy byla tedy Praha skutečně velkoměsto, i když v rámci křesťanského světa ho vysoce převyšovala města ležící jižně za Alpami (Paříž a některá města italská měly až 100 000 obyvatel).

SLOŽENÍ POPULACE

O středověké populaci víme paradoxně méně než třeba o středověké architektuře. K dispozici jsou zlomková data, nepřesné zprávy a také tradiční mýty. I když byl život lidí ve 13. století těžký, byl určitě mnohem lepší než v následujících staletích. A to nejen po stránce hmotné, ale zřejmě také zdravotní. Lidé ve 13. století měli relativně dostatek základních potravin. Nepřejídali se, proto je netrápila většina nemocí moderní doby. Podíl cukrů ve stravě byl zanedbatelný, měli proto většinou až do smrti zdravé zuby. Velké morové epidemie zasáhly Evropu až ve 14. století (i když samozřejmě lokální existovaly i ve 12. a 13. století). Lidé žili v příznivých klimatických podmínkách a míra vojenského drancování českých zemí byla ve srovnání s okolními zeměmi ve 13. století malá (tato situace se dramaticky změnila až po smrti Přemysla Otakara II. roku 1278 na Moravském poli).

Přes všechny uvedené relativně příznivé faktory hovoří studie historické demografie o vysoké úmrtnosti obyvatel. Toto tvrzení však platí především pro města. Zdá se totiž, že ze zdravotního hlediska se na venkově žilo mnohem lépe než ve městech. Lidé na venkově se proto pravděpodobně dožívali vyššího věku, neboť je netrápily problémy obyvatel měst, kde vládly bídné hygienické poměry, existoval permanentní nedostatek čisté pitné vody a v některých

částech roku i nedostatek čerstvých potravin. Ženy ve městech zřejmě rodily v důsledku nového životního stylu (prosazování církevní spirituality a pravidelných půstů) méně dětí než ženy venkovské a je otázka, zda nebyla dětská úmrtnost ve městech vyšší než na venkově. V každém případě měla středověká města vyšší úmrtnost, než byl počet nově narozených dětí. Města by tedy vymírala, pokud by městské obyvatele neustále nedoplňovali přistěhovalci z venkova.

Známou skutečností je fakt, že se v Evropě rodilo více dívek než chlapců (zhruba o 5 %). Obecně ale neplatilo, že by ve všech vrstvách společnosti žilo více žen než mužů. Převis ženské populace byl patrný především ve městech. Problém nerovnoměrnosti ve struktuře společnosti spočíval v nedělitelnosti majetku (mladší děti měly být nejstarším sourozencem vyplaceny, ale v praxi byly často o svůj díl ošizeny nebo byl tak malý, že postrádal praktický smysl). To významným způsobem ovlivnilo disproporce mezi venkovem a městem ve faktickém složení mužské a ženské populace. Na venkově mladší bratři často zůstávali v usedlosti staršího sourozence jako podruzi a čeledíní, ale pro sestry bývalo práce mnohem méně. Lidé nemohli být s ohledem na skromné prostředky sentimentální, a pokud nebyla pro mladé dívky v zemědělské usedlosti práce a nepodařilo se je provdat, hospodář je odmítl žít a musely se o sebe postarat samy. To samozřejmě nebylo na venkově reálné, a proto odcházely do měst. Kusé dobové statistiky říkají, že ve středověkém městě žilo asi o 10 % více žen než mužů (statisticky tedy více, než byl rozdíl v porodnosti). Jejich obživou se stávala práce v domácnostech měšťanů, ale mnohé skončily mezi spodinou a živily se žebráním a prostitucí.

VĚK OBYVATELSTVA

Středověkou společností vždy trápila vysoká dětská úmrtnost a úmrtnost žen při porodu nebo těsně po něm v důsledku nedostatečné lékařské péče a špatných hygienických podmínek. Tato úmrtí samozřejmě zkreslují statistiku průměrného věku středověké populace. Délka průměrného života se ve 13. století oproti předchozím nijak výrazněji nezměnila. Pokud lidé přežili nástrahy dětských nemocí a neudeřila morová epidemie, dožívali se zhruba padesáti let (až polovina veškeré populace). Ženy zřejmě umíraly o něco dříve, ale i v jejich případě platilo, že pokud přežaly své porody, měly naději dožít se věku blízcímu se padesáti letům a výjimečně i více. Téměř polovina mužů se dokonce dožila vyššího věku (ovšem věk nad sedmdesát let byl výjimečný). Lidé žili v neustálé nejistotě, mohli o svůj život přijít vlastně kdykoli, proto si středověká společnost nesmírně vážila stáří. V dobové literatuře se objevují nářky nad útrapami, jaké přináší stáří, ale současně se jí prolíná úcta ke stáří. Podle Zbraslavské kroniky se dostal český král Václav II. do sporu se sedleckým opatem, který chtěl do nového kláštera, zakládaného králem, vyslat jednoho ze svých velice starých mnichů. Král se ohradil, nač mu bude stařec, který se může stěží pohybovat. Na to opat odpověděl: „Do nových klášterů se vhodně vysílají takoví mužové, neboť pohledem na jejich vyspělost jsou ostatní podle jejich mravů vždy povzbuzováni k dobrým skutkům; vždyť dobrými příklady starších nejednou dosahují vrcholu ctností myslí mladších."

VELKÁ KOLONIZACE

Růst populace vyžadoval zvětšení obyvatelné plochy na úkor lesů. Lidé opouštěli rodné vesnice a stěhovali se na značné vzdálenosti, dokonce i do cizích zemí, a tam v neobydlených krajích budovali nová sídla. Důvodem mígrace však nebylo jen relativní přelidnění, ale také snaha o osolní prospěch.

Kolonisté často získávali v nových sídlech různá privilegia, především slib osobní svobody.

Těžiště středověké kolonizace spadá do 13. a částečně ještě do první poloviny 14. století. S menší intenzitou pokračovala kolonizace i v následujících staletích (osídlování výše položených horských krajín, např. Šumavy, Krkonoš, Beskyd). Velká kolonizace zcela změnila tvář středověké krajiny, ale také podobu společnosti (ovlivnila stabilizaci feudálních vztahů) a v neposlední řadě i psychologii prostého člověka. Znamenala také postupné vyrovnávání kulturních rozdílů mezi evropským východem a západem, neboť kolonisté s sebou přinášeli domácí zvyky, právní normy, hospodářské znalosti a také křesťanské mravy. Středověká kolonizace představovala dominantní událost života lidí ve 13. století. Byla epochálním hospodářským a sociálním převratem a její význam si nezádá s průmyslovou revolucí moderní doby.

NĚMECKÝ KOLONIZAČNÍ ŽIVEL

Někdy se v české historické literatuře označuje velká kolonizace přdomkem „německá“, ale toto označení není přesné. Velká kolonizace totiž zasáhla řadu západoevropských zemí a účastnili se jí i příslušníci jiných národů. Francouzi kolonizovali země jižně od Pyrenejí, Švédové pusté oblasti Finska, Angličané divoké krajiny na západním pobřeží ostrova. Je ovšem pravda, že stěhování Němců na východ bylo nejrozsáhlejší a zasáhlo mnohem větší oblasti než jinde. Současníci ve 13. století však nevnímali tuto migraci jako německou, neboť přichodí nebyli z hlediska dobového vnímání členy jednoho národa, ale byli to Bavoři, Sašové, Frankové apod.

Prvé stopy kolonizace lze najít již ve 12. století. Němci v té době kolonizovali území ve vlastní říši (lesnaté krajiny v Bavorsku, Frankách, Hesensku, Sasku, Švábsku, v dnešním Rakousku a také předhůří Alp). Teprve když byla domácí země obsazena, odcházeli dále na východ. Němečtí kolonisté se rozptýlili do širokého prostoru a objevují se v Braniborsku a Pobaltí (osídleném v té době slovanským obyvatelstvem), v Lužici, Slezsku, Polsku, Uhrách a samozřejmě i v Čechách a na Moravě.

Proces kolonizace v českých zemích nebyl jen záležitostí německých přesídlenců a lokátorů. Účastnilo se ho i domácí české a moravské obyvatelstvo, a to dokonce v hojnější míře, než byl počet kolonistů ze sousedních zemí. Soudí se, že v průběhu 13. století bylo výstavbou vesnic a kultivací polí přeměněno asi 21 % zalesněné půdy Českého království na obývanou a zemědělsky využívanou (to je v podmínkách tehdejších technických možností neuvěřitelně obrovská plocha).

Původ kolonistů můžeme z větší míry jen odhadovat, protože máme k dispozici pouze torza dochovaných kolonizačních listin a etymologii jmen. Podle dostupných pramenů se uvádí, že poměr českých a německých kolonistů byl zhruba 60 : 40, někteří autoři dokonce tvrdí, že byl ještě vyšší, a to 85 : 15 ve prospěch Čechů.

Protože kolonizace byla záležitostí většinou kolektivní (lokátor shromáždil skupinu lidí, kteří založili novou vesnici), nebylo německé obyvatelstvo rozptýlené v Českém království rovnoměrně, ale v určitých enklávách. Podle dostupných pramenů víme, že nové vesnice s německými kolonisty vznikaly v pohraničních oblastech a také ve vnitrozemí (Sedlecko, Litoměřicko, Zatecko). Němci se hojně usazovali také ve městech, a to v celé zemi.

Poměr Němců k českému obyvatelstvu byl ve městech nesporně vyšší než na vesnicích, ale ani tady nebyl dominantní. Výjimkou byla jen dvě královská horní města (Jihlava, Kutná Hora), kde byla převaha Němců logická, neboť němečtí horníci ovládali techniku hlubinné těžby a jejich přítomnost byla

Putování lidu - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

dána profesní specializací. V Praze se Němci soustřeďovali tradičně kromě Ungeltu, od počátku 13. století také v oblasti Havelského tržiště (kde měli po určitou dobu dokonce vlastní samosprávu), ale s výstavbou hradů Starého Města pražského tato izolovaná enkláva splynula s ostatním pražským obyvatelstvem.

NÁRODNOST

Soužití českých a německých kolonistů zpočátku nekalilo žádné národnostní rozpory. Středověká společnost neznala dnes moderní pocit národní segregace. Jejím pojítkem byla idea mnohem vyšší, a to křesťanská víra (jedinou segregovanou skupinou byli ve středověku Židé, kteří vyznávali odlišnou víru - judaismus).

Faktická zemská příslušnost lidí se neřídila národnostním původem, ale slibem poslušnosti vůči panovníkovi. Systém lenních vazeb byl v dobovém myšlení mnohem významnějším pojítkem než příslušnost národní či jazykové. V případě, že se Němci v rámci kolonizace přestěhovali do Českého království, stali se poddanými přemyslovských králů a po boku Čechů hájili se zbraní v ruce svou novou zem (a tedy i svůj majetek) proti německým vojskům (která v případě napadení nepřitele rabovala bez ohledu na to, zda loupi majetek českých, nebo německých obyvatel).

Roli ve 13. století nehrály ani jazykové rozdíly, protože středověká společnost byla multilingvní. V komunikaci vyšších i středních vrstev se běžně používalo několik jazyků. Jazyk tedy nebyl znakem, z něhož by se nějakým významnějším způsobem odvozoval původ. Preláti a učenci používali v celé Evropě jednotně latinu, kupci běžně hovořili několika jazyky, několik jazyků ovládali často i panovníci a členové jejich dvora, neboť se ženili s bohatými nevěstami z vlivných rodů ze sousedních zemí (s nimi na jejich dvoře pak žili i příslušníci družiny, kteří nevěstu doprovázeli). Český král Václav II. byl minesengrem a své písně skládal v německém jazyce (neboť to byl jazyk středoevropského hudebního světa). Zpolitizování národních rysů středověké kolonizace měla na svědomí až novodobá historiografie. Samotná středověká společnost neviděla v příchodu Němců nic nacionálního. Příchod nových obyvatel posiloval moc přemyslovských králů, němečtí kolonisté přicházeli do hospodářsky stabilního prostředí proto, aby našli nový domov a lepší živobytí. Kolonizace byla výhradně pragmatickým mocenským a hospodářským podnikem. Tolerantní pohled na národnostní původ lidí se začal měnit až ve druhé polovině 14. století. Ani pak však nešlo o výhradně národnostní rozpor, ale o problém náboženský, protože označení Němec se stalo synonymem pro příslušníka papežské strany. Proto kališnická církev odmítala náboženskou komunikaci v němčině.

POSTUP KOLONIZACE

Kolonisté z německých zemí směřovali na východ ve dvou hlavních proudech: první proti toku Rýna a pak podél Dunaje (mezi těmito kolonisty převládali Vlámové a Valoni), druhý proti proudu Labe přes Slezsko a Moravu do Horních Uher.

Zdá se, že kolonizace začala v moravských zemích o něco dříve než v českých (nejspíše již koncem 12. století). Z Podunají (dnešní Rakousko) pronikali kolonisté na Znojensko a Jemnicko. Mnohem větší rozsah měla ale kolonizace na severu, ze slezských zemí, ovládaných vratislavskými biskupy. V té době byla založena první moravská kolonizační města (Uničov, Opava, Bruntál). K největšímu rozmachu kolonizace došlo na Moravě v časech olo-mouckého biskupa Bruna ze Schauenburku (1245-1281).

České země zasáhla kolonizace koncem 12. století jen v nepatrném rozsahu. Týkala se pouze nevelkého území poblíž zemské hranice. Iniciátory prvních kolonizačních podniků byly cisterciácké kláštery v bavorském Waldsassenu a hornorakouském Zwettlu. Kolonizace pak pokračovala se zvýšenou intenzitou od počátku 13. století na jihu, severu i na západě Čech, stejně jako na Českomoravské vrchovině. Osídlena byla nejprve podhůří pohraničních hor (Šumavy, Českého lesa, Krušných, Jizerských a Lužických hor a Krkonoš) a dále se šířila jak směrem do vnitrozemí, tak i lesnatými údolími do nitra pohraničních hor. Kromě domácích kolonistů se na jihu Českého království objevili Bavoři, na západě Frankové a na severu Durynci. Na severovýchodě země se usazovali kolonisté ze Slezska a Lužice. První známé české kolonizační město Kynšperk nad Ohří bylo založeno na panství doksanských premonstrátů.

VOLNOST POHYBU

Středověká kolonizace byla kromě jiného možná proto, že obyvatelé venkova měli volnost pohybu. Nesmíme se na tuto dobu dívat pohledem nevolnictví (lidé ve středověku měli více osobní svobody než po třicetileté válce). V odborné literatuře se často vedou spory o postavení prostého lidu ve středověku, neboť se dochovala složitá struktura latinských označení jejich sociálního statutu (heres, dušník, kmet, oráč, campanarius ecclesiae, hospitus, pauperus, villanus, servus a také homo, tedy člověk). Je zřejmé, že středověká společnost byla nesmírně složitě strukturovaná (a není ji tedy možno chápat pozdějším zjednodušeným rozdělením jen na dvě právně zcela oddělené kategorie - vrchnost a poddané). Členové knížecí družiny měli různá práva a různé postavení, a totéž platilo o prostém lidu. Existovali služebníci, kteří byli osobním majetkem knížete nebo některého člena jeho družiny, existovali otroci (mancipianti), kteří se rekrutovali především z válečných zajatců nebo trestanců (za stravu sloužili ve vojsku nebo se podíleli na veřejných pracích), dále polosvobodní poddaní s různými povinnostmi a mezi prostým obyvatelstvem žili také svobodní lidé.

Jistá míra svobody prostého lidu byla dána fiskálním systémem středověkého státu. Ve 13. století král ani šlechta neprovozovali vlastní zemědělské hospodářství (jaké později reprezentovaly vrchnostenské poplužní dvory založené na robotní práci). Nepotřebovali tedy pravidelnou robotu. Jediná roboty, která existovala, byla zemská roboty určená na opravu cest, mostů, opevnění apod. Její rozsah nebyl veliký a tyto práce nebyly potřebné v pravidelných cyklech (jako později v případě roboty zemědělské).

Lidé na venkově měli jiné povinnosti - museli odvádět naturálie a později i peníze. Tato fiskální povinnost se však vázala k usedlosti, nikoli k osobě konkrétního člověka. Pokud byl člověk nemajetný a žil na nějaké usedlosti jako podruh, čeledín, nebo to byl mladší sourozenec hospodáře, pak bylo knížeti

Kolonizovaná krajina - dvorec drobného velmože (rekonstrukce ve Vitkově u Chrástavě)

a šlechtě celkem jedno, zda v hospodářství zůstane či nikoli. Jeho odchodem se nesnižovala renta, kterou majitel usedlosti odváděl. A právě tyto nemajetní lidé (ve smyslu držení usedlosti) byli natolik svobodní, že se mohli sami rozhodnout k opuštění vesnice a k hledání živobytí jinde. Především z nich se zřejmě skládala největší část domácích kolonistů.

ZAKLÁDÁNÍ NOVÝCH SÍDEL

Odejít do zalesněné a často opuštěné krajiny znamenalo vysoké riziko. Kolonisté odcházeli do velké nejistoty a čekala je nejen obtížná práce, ale v případě neúspěchu i hlad a někdy dokonce smrt. I když život z milosti hospodáře, u něhož původně pracovali, nebyl snadný, pořád byl svým způsobem jistý. Prostí lidé ve středověku nebyli původně zvyklí brát osud do vlastních rukou a ti, kteří se rozhodli k odchodu, museli prokázat hodně osobní odvahy. Kolonizace tak významným způsobem měnila i mentalitu prostých lidí.

Na osídlování pustých zalesněných krajín měl zájem panovník, šlechta a také církev. Každý, kdo vlastnil půdu, hledal cestu, jak z ní vytěžit co nejvyšší příjem. Tím bylo v podmínkách tehdejšího hospodaření jediné rozšíření počtu vesnic a usedlostí. Proto panovník vycházel kolonistům všemožně vstříc. Pro něj to navíc nebyla jen záležitost hospodářská, ale i mocenská. Čím byl stát lidnatější, tím byl respektovanější. Větší počet obyvatel znamenal více obdělávaných polí a vyšší úrodu, více obilí umožňovalo živit větší počet vojáků a stavět další hrady, budovat města a rozšiřovat síť cest.

Panovník ovšem musel lidem něco slíbit, aby je přiměl k riskantnímu podniku. Proto se postupně vytvořil jakýsi středověký soubor investičních pobídek. Tím hlavním, co mohl panovník nabídnout, byl na svou dobu zcela nový právní rámec. Kolonistům zajišťoval významná majetková práva, aby je o výsledek jejich práce nemohl nikdo připravit. Podstatný byl i stimul ekonomický. Po dobu, než lidé stabilizovali výnosy svého nového hospodářství, je panovník osvobozoval od všech daní a renty. Toto osvobození platilo po přesně stanovenou dobu bez ohledu na to, jak byla kolonizace úspěšná (až osmnáct let), ale výjimečně jsou doloženy smlouvy, které kolonisty osvobozovaly od daní i na dobu několika desítek let. Toto osvobození se nazývalo „lhůta“, „lhota“ a šlo o tak významné privilegium, že ho mnoho vesničanů přijalo do názvu své nové vesnice (dochovaly se stovky vsí s názvem Lhota).

Další významnou pobídkou byla privilegia, která obdržel lokátor, tedy člověk, který nejen založení nové vesnice organizoval a řídil, ale často také financoval. Středověká kolonizace představovala totiž pro neurozené, ale zámožné lidi možnost výhodně investovat peníze (investicí se ve středověkém myšlení rozumělo zajištění výnosů na základě práce jiných lidí). Lokátory se obvykle stávali královští či klášterní služebníci, ale také kupci a nebo zámožní rolníci.

Pokud byl lokátor bohatý, mohl sám založit i několik vesnic.

Zdá se, že první vlna kolonizace v západní Evropě probíhala spontánně. Lidé odcházeli v důsledku přelidnění sami o své vůli do opuštěných lesnatých krajín. kde začali budovat nové vesnice, a teprve dodatečně sjednávali s vlastníkem podmínky pro svůj pobyt. Záhy se však organizování kolonizace ujali představitelé církve a později i panovníci.

Budování nové vesnice začínalo vždy tím, že lokátor uzavřel s majitelem lesa (ať již to byl panovník, šlechta nebo církev) písemnou smlouvu. V ní se zavazoval do určité doby přivést dohodnutý počet rodin, s nimi vyklučit les, zřídit pole a postavit vesnici. Za to dostával různá privilegia, nejčastěji svobodný lán, tedy zemědělskou půdu, z níž se neměly „na věčné časy“ platit žádné daně a renty. Lokátor také získával právo svobodného šenkování piva a často dědičný úřad rychtáře, který mu zajišťoval podíl na některých příjmech z chodu vesnice (např. část z pokut, které provinilci platili svému feudálnímu pánovi). Někde získával lokátor i právo postavit mlýn, valchu či pilu. Podobná práva bývala samozřejmě exkluzivní, středověká privilegia vždy zakazovala konkurenci a majitel privilegia měl v určeném teritoriu výhradní postavení. Po uzavření smlouvy začal lokátor hledat rodiny, které by se na nové místo odstěhovaly. Často je měl samozřejmě dohodnuté předem, ale známe i případy, kdy je v listině poznamenáno, že nové kolonisty hledal jen těžce nebo že se mu je nepodařilo sehnat vůbec (zvláště v závěrečné etapě kolonizace po polovině 14. století). Lokátor musel často kolonisty přemlouvat, popisovat v nejlepším světle místo, kam je chce odvést. Právě lokátoři sehraovali klíčovou roli v překonávání konzervativního myšlení prostých lidí.

Lidé do svého nového sídla putovali obvykle společně. Svůj skromný majetek vezli na vozech, ale nebylo to podmínkou. Někdy nesl jejich věci na hřbetě dobytek a část si nesli lidé sami (mnohdy odcházeli do lesů, které byly neschůdné a s vozem se až na místo nedostali). Vždy si nesli osivo a zásoby potravin, protože nejbližší úrodu mohli očekávat v nejlepším případě až za rok. Kolonisté byli často chudí a vlastních zásob potravin měli málo, proto se lokátor obvykle zavazoval, že jim poskytne obživu do příští sklizně (někdy jim dával i osivo). Tato povinnost představovala nejvyšší částku celé jeho investice.

Na místě označil lokátor kolonistům jejich díly, a to jak místo na postavení usedlosti, tak i výměru pole. Pak již každý pracoval na svém. Rodiny si během několika dnů postavily provizorní přístřeší (často jednoduchou zemnici). Pak se všichni dospělí i se svými dětmi dali do klučení. Tam, kde to bylo možné, stromy nekáceli, ale pálili. Do popela vyseli obilí (což byl nejjednodušší způsob výsevu) a po sklizni pokračovali v kultivaci půdy, likvidovali pařezy, kořeny, sbírali kameny a z nich stavěli nízké zídky kolem polí. Současně stavěli hospodářské stavby - chlév, sýpku, zásobní jámy, přístřešky pro dobytek. Vlastní obydlí přicházelo na řadu obvykle až jako poslední. Rodina, která takto zakládala v lese nové hospodářství, bydlela v provizorní chatrči často i několik let.

KOLONIZAČNÍ PRÁVO

Klíčovým bodem velké kolonizace v Českém království bylo po vzoru západních zemí zavádění nového práva venkovských rodin k nemovitému majetku. Jeho podoba se ovšem formovala postupně. Zdá se, že první kolonisté na konci 12. a na počátku 13. století se jím ještě neřídili, získali ho až jejich následníci.

Podstatou nového práva (často se nazývalo německé, *ius teutonicum*) bylo přesné vymezení majetkových práv lidí, kteří usedlost s polnostmi vybudovali.

Lesní krajina s řekou - ideální prostor pro středověkou kolonizaci

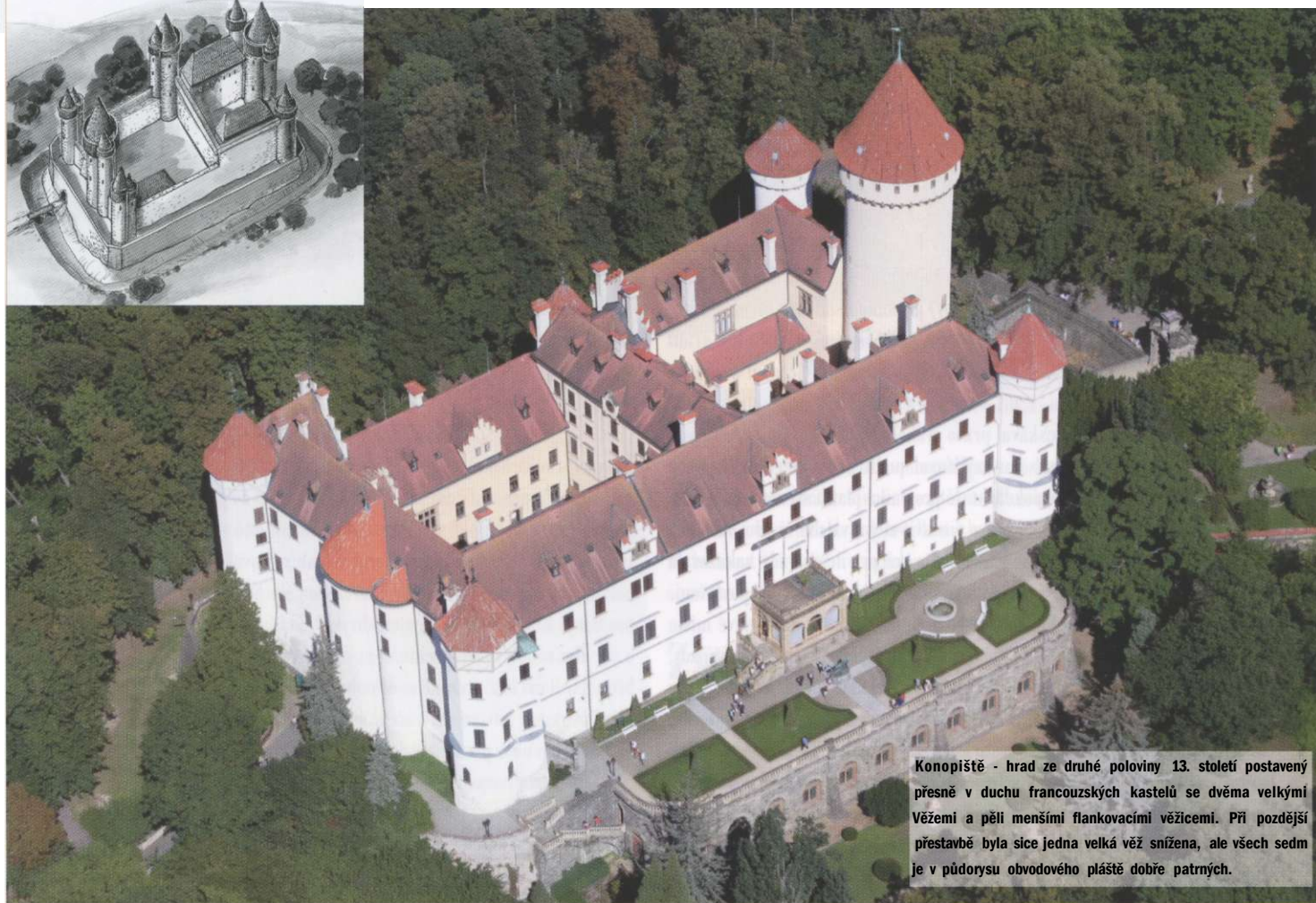
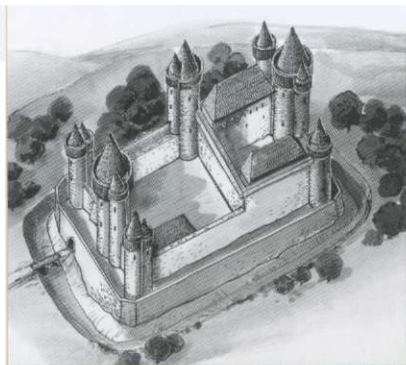
Domácí tradice říkala, že veškerá půda patří knížeti a lidé ji mohou užívat, pokud jim to panovník dovolí. Pokud by se mu to nelíbilo, musejí odejít jinam. V praxi se samozřejmě nic takového nedělo a lidé většinou po generace žili ve své vesnici. Nové německé právo však výslovně stanovilo, že půda sice patří panovníkovi (nebo církvi či určitému šlechtickému rodu), ale majitel ji postupuje za dohodnutou rentu (obvykle šlo o peníze a naturálie, někdy také o pár dní roboty) poddanému. Ten má nerušené dispoziční právo - nemůže být z usedlosti bez závažného důvodu vyhnán (tím důvodem mohlo být především neplnění povinností vůči svému pánovi), usedlost mohou zdědit jeho děti, může ji ale i prodat nebo vyměnit, může ji libovolně upravovat, zastavit, s výnosy může hospodařit podle svého uvážení.

Německé právo zajišťovalo i další společenské výhody. Mezi nejdůležitější patřilo výslovně definované právo na osobní svobodu a právo obyvatel vesnice na základní samosprávu vlastní obce (obvykle šlo o soudní pravomoc v případech občanských sporů, drobných výtržností, poklesků mravopopčetnosti apod.). Obce také řídily svůj vnitřní hospodářský chod (vydávaly různá nařízení, která museli všichni hospodáři v obci respektovat, např. závazné rozdělení polí při osevu, místo pro společnou pastvu dobytka). Kromě individuálního majetku hospodářů získávala každá obec poměrně rozsáhlé plochy v okolí vesnice, které zůstávaly obecní. Zatrávněné plochy sloužily ke společné pastvě, v obecních lesích směli hospodáři sbírat dřevo, někde dokonce v omezené míře i lovit a číhařit, běžně býval povolený rybolov. Někde bylo dovoleno provozovat také určitá řemesla, vázaná na chod vesnice. Důležité bylo rovněž ustanovení fiskální. Kromě platů z usedlosti, stanovených při založení kolonizační vesnice, neměli být poddaní zatěžováni dalšími daňovými povinnostmi. Feudální rentu začala pro snadnější orientaci písemně evidovat nejprve církev (vznikají nejstarší urbáře).

Stanovení všech náležitostí, které souvisely s propůjčením půdy, bylo ve své době významnými výsadami, které přinášely jistotu a podstatným způsobem zvyšovaly životní úroveň prostého lidu.

Takto formulované právo poddaných vzniklo v západoevropských zemích jako základní kámen feudálního systému dřív, než začala velká kolonizace. Do střední Evropy se rozšířilo s příchodem francských, vlámských a holandských osadníků. Zavádění německého práva ovlivnilo proměnu feudálních vztahů v Českém království, které se začalo přizpůsobovat západoevropským vzorům. To vše přispívalo k politické, sociální i hospodářské unifikaci celé křesťanské Evropy.

Německé právo se u nás v rámci kolonizace uplatnilo poprvé roku 1213 na severní Moravě na pozemcích johanitského řádu a zhruba ve stejné době uplatnili toto právo i premonstráti na Znojemsku. V Čechách se německé právo poprvé zmiňuje u kolonizačních podniků organizovaných klášterem doksanských premonstrátů.

Konopiště - hrad ze druhé poloviny 13. století postavený přesně v duchu francouzských kastelů se dvěma velkými Věžemi a pěti menšími flankovacími věžicemi. Při pozdější přestavbě byla sice jedna velká věž snížena, ale všech sedm je v půdorysu obvodového pláště dobře patrných.

Křivoklát - královský hrad založený kolem roku 1230, nejlépe dochovaný příklad hradu s obvodovou zástavbou a okrouhlou věží (významnější přestavby a dostavby zasáhly jen spodní nádvoří)

SÍDLA A STAVBY

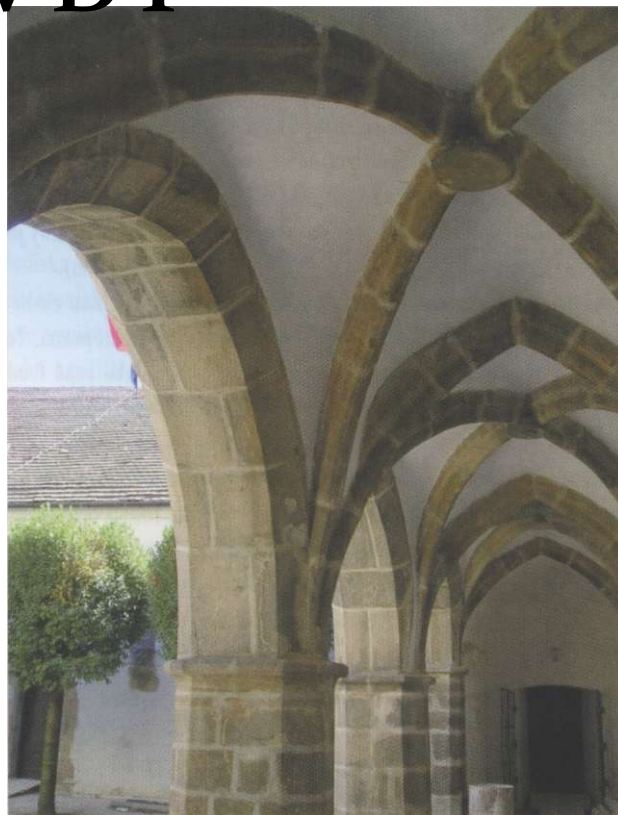
NÁSTUP GOTIKY

Gotikou označujeme ve vývoji architektury a výtvarného umění umělecký styl vrcholného středověku. Gotika vznikla ve Francii kolem poloviny 12. století. V českých zemích se objevila kolem roku 1230 a převládala zde téměř tři sta let. což je perioda tak dlouhá, že se konkrétní formy gotické tvorby v průběhu staletí měnily. Základní slohové principy, vycházející z filozofie chápání světa, však zůstávaly stejné.

Ve stavitelství navazovala raná gotika plynule na románský sloh. Základní rozdíl tkvěl ve změně konstrukčního systému staveb. Románská nosná konstrukce byla nahrazena konstrukcí kostrovou. Pro románské kamenné stavby byla charakteristická masivní nosná zeď, která musela být tak silná, aby odolala tlaku klenby (původně valené, později masivní křížové). Gotické stavby začaly užívat jednodušší systém. Vznikl nový typ tzv. žebrové klenby, u níž byla váha soustředěna do klenebních žebër, která tvořila pevnou konstrukci, a výplň mezi žebry mohla být tenčí. Klenební žebra byla podpírána systémem nosných pilířů, které tvořily kostru zdí (zdivo mezi nimi bylo rovněž méně hmotné, protože bylo pouze výplní, nemělo funkci nosnou). Nový typ konstrukce raně gotických staveb umožňoval prosvětlení vnitřního prostoru a optické odlehčení stavby.

Další významnou změnou bylo nahrazení polokruhového klenebního oblouku románských staveb gotickým obloukem lomeným (hrotitým). Lomený oblouk umožňoval zaklenout libovolně veliký prostor (což u románských staveb nebylo možné). Ve shodě s podobou klenby se začaly také vchody osazovat portály ve tvaru lomeného oblouku a stejně tak se stavěla i okna.

Počátek gotické architektury se v českých zemích (stejně jako ve většině zemí křesťanského světa) spojuje s působením cisterciáckého řádu. První stavby tohoto typu byly samozřejmě sakrální. Cisterciácké kamenické hutě měly zkušenosti z Francie a poměrně rychle dokázaly unifikovat styl české a moravské církevní architektury, která s určitým odstupem ovlivňovala i podobu ostatních staveb. U světské architektury však hrála kromě estetického hlediska důležitou roli také osobní potřeba a do jisté míry i vkus stavebníka, zatímco církevní stavby se řídily v celém křesťanském světě jednotným kánónem, který platil jak pro půdorys, tak i pro orientaci stavby a vnitřní rozvržení prostoru. Gotika tak dávala církevním stavbám pouze novou vnější tvář. Proto byly chrámy zvláště v počáteční fázi gotiky stylově čistější, zatímco u staveb světských se dlouho prolínaly gotické prvky spolu se staršími románskými.

Písek - klenba ochozu královského paláce

Bezděz - hradní kaple, 3. čtvrtina 13. století

Zvíkov - nádvoří uzavřené přemyslovským palácem

Gotický styl se neprosadil ihned ani v církevním prostředí. Nejprve se uplatnil v prostředí klášterů a také kostelů a hradů, jejichž stavebníkem byl král. Naproti tomu venkovské kostely se ještě na počátku druhé poloviny 13. století stavěly převážně v tradičním románském duchu, stejně jako domy ve městech. Vítězství rané gotiky spadá v českých zemích až do období vlády Přemysla Otakara II.

HRADIŠTĚ A HRAD

Pokud bychom na vývoj opevnění pohlíželi pouze z hlediska stavební konstrukce, pak má rozdělení na hradiště a hrad svůj smysl. Současně je však třeba konstatovat, že to není dělení dobové, ale vytvořené až v 19. století. Navíc není ani jazykově správné. Jako hradiště se ve středověku neoznačoval jiný typ opevnění, ale místo, kde stával hrad (analogickými termíny je tvrzíště, kde stávala tvrz, či městiště jako plocha zastavěná městem).

Striktní odlišování hradiště od hradu je navíc určitou specialitou české historiografie. Západoevropská odborná literatura podobné dělení nezná. To, co se u nás nazývá hradiště, označují zahraniční historici jako raně feudální hrad. což je termín, který podstatně lépe vystihuje dobové chápání takového typu opevněného sídla. Myšlení lidí ve středověku bylo jiné než dnes a třídění staveb a sídel se v minulosti odvozovalo výhradně z vlastnictví či funkce, ale nikdy podle hledisek architektury. Vývoj středověkých hradů ovlivňovala ve skutečnosti řada mocenských, sociálních, vojenských a hospodářských vlivů a stavební vývoj byl pouze jejich odrazem.

Česká středověká společnost nerozdělovala své opevněné stavby na hradiště a hrady, alespoň prameny nic takového neukazují. Do poloviny 12. století se pro knížecí hradiště jednotně užívalo označení civitas, castellum, oppidum nebo urbs. Podobné termíny se objevovaly v latinských pramenech i později. Označení civitas a oppidum však bylo od 13. století vyhrazeno pouze pro města. Současně se začal odlišovat hrad od města, názvem se však neodlišovala sídla opevněná hliněným valem a kamennou hradbou. I to dokazuje, že středověká společnost nevnímala rozdíl mezi tím, co se dnes označuje jako hradiště a hrad.

Od poloviny 12. století se pro opevněné sídlo objevuje také označení castrum (v římské době vojenský tábor, ve středověku hrad). Termín castrum se přitom užívá v písemných pramenech mnohem dříve, než jsou doloženy první kamenné hrady (pokud nepočítáme Pražský hrad, hrad v Roudnici, císařskou falc v Chebu a stavby německých feudálů v příhraničí - Přimdu a hrady na Chebsku). Je tedy zřejmé, že středověká společnost chápala opevněné sídlo jako brad podle jiných kritérií, než byl stavební materiál. O mnoha sídlech

Loket - královský brad z počátku 13. století, který má mohutnou čtyřhrannou obytnou věž (tuto funkci dokládá dochovaný krh a prevět v patře). Věž s bosováním v duchu štaufské architektury však nebyla hlavním obydlím (podobně jako u hradů rýnského okruhu), za věží stál ještě palác (dnes místo označované jako Skalní světnice).

by zřejmě člověk žijící na počátku 13. století prohlásil, že jde o hrad, i když podle soudobé historiografie (vycházející jen ze stavebního vývoje) u nás hrady ještě nebyly.

Archeologické výzkumy z posledních let prokázaly, že některé hrady ze 13. století stojí na místech, kde bývalo opevněné sídlo již dříve (nálezy keramiky ze 12. století). Tyto původní stavby (podle dobové terminologie dvorce, jazykem západoevropských historiků raně středověké hrady) měly s největší pravděpodobností jen hliněné valy a dřevěné palisády, ovšem podle mínění současných to byly hrady.

To, že byla velice těsná hranice mezi dobovou koncepcí hradiště a hradu, dokládají tzv. hrady přechodného typu z první poloviny 13. století (Angerbach u Kožlan, Hlavačov u Rakovníka, Tachov, Týnec nad Sázavou). Na Moravě jsou doloženy dřevěné hrádky na naspaném návrší, koncipované podle dávného typu motty (Hustopeče, Olbramovice na Znojemsku, Udávky na Svi-

Český Šternberk - jeden z nejmohutnějších šlechtických hradů své doby (založený kolem roku 1240) s bergířem, s ohledem na mírný sklon ostrohu byla druhá věž postavena na opačné straně hradu pod palácem a poprvé se zde v opevnění uplatnila mohutná štítová zeď

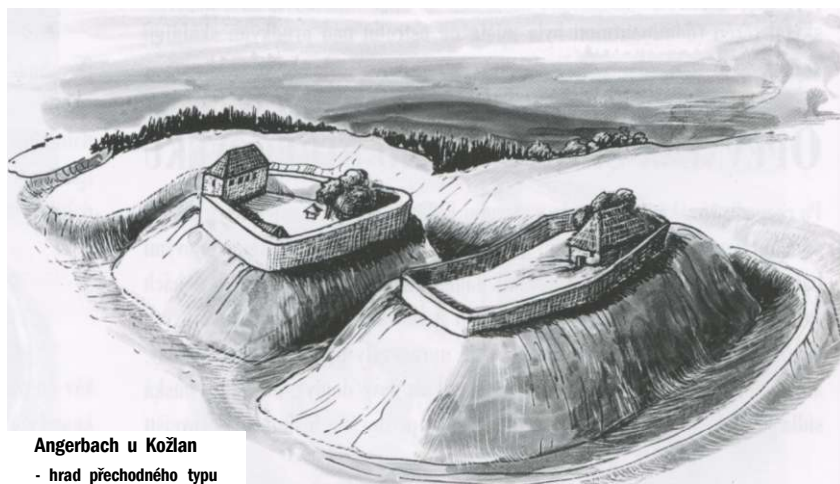
Týnec nad Sázavou - královský hrad (tzv. hrad přechodného typu) z první poloviny 13. století. Původní rotunda byla přeměněna v hradní kapli, k ní přistaven palác a kolem vybudováno opevnění - hlinitý val s čelem kotveným mohutnými kúly a s příkopem.

tavsku). Archeologové dokázali existenci hradů přechodného typu teprve nedávno a potvrdili hypotézu, že počátek hradů u nás není možné spojit výhradně se stavbou kamenného opevnění. Je pravděpodobné, že počet hradů přechodného typu byl ve své době značný (problém je doložit takové stavby, protože jejich původní základy byly překryty pozdější kamennou zástavbou). Tato sídla měla po vzoru hradiště valové opevnění (nikoli kamennou hradbu), ale byla postavena na půdorysu hradu s obvodovou zástavbou (do valového opevnění byly vkládány obytné stavby).

Zatímco na počátku 13. století převládala v českých a moravských zemích sídla opevněná hlinitými valy s násypy a s dřevěnými palisádami, ve druhé čtvrtině

13. století se začaly objevovat stavby s kamennými zdmi, věžemi a paláci. Počet kamenných hradů prudce rostl (jde o období snad největšího hospodářského rozkvětu českých zemí ve středověku). Řadu konstrukčních fortifikačních prvků kamenných hradů převzala i městská opevnění. Na konci 13. století vypadalo České království zcela jinak než na jeho počátku. Bylo zemí s hustou sítí kamenných, často velice honosných a nesmírně pevných sídel.

Z hlediska středověké společnosti nebyly hrady důležité ani tak po stránce architektonické nebo stavební, jako spíše tím, že formovaly nový styl života. Teprve vznikem hradů vrcholí feudální rozdělení středověké společnosti. Původní hradiště (v němž sídlil vládce a na předhradí družina, služebníci, řemeslníci a lid) se rozdělilo na dva zcela odlišné typy sídel - na hrady (sídlo vládce a družiny v užším smyslu) a města (kde žili řemeslníci, obchodníci a lid). To mělo dalekosáhlý vliv na mentalitu lidí. Prohlubují se vnější společenské rozdíly, jejichž znakem bylo sídlo (symboly měly pro středověkou společnost mimořádný význam). Život za pevnými zdmi vytvářel pocit nadřazenosti a přinášel jistotu a bezpečí. Hrad dával vlastníkovi pocit suverenity a sebevědomí.

Angerbach u Kozlan
- hrad přechodného typu

Strakonice - jeden z nejstarších šlechtických hradů (postavený po roce 1220) patřil rodu Bavorů ze Strakonice, kteří (pravděpodobně proto, aby obešli výlučné právo krále stavět kamenné hrady) darovali část johanitské komendy; proto zde existovaly dva samostatné hradní celky (pánů Bavorů a johanitů), spojené až po roce 1402, kdy se výlučnými pány hradu stali johaniti; vodní hrad stojí na původním půdorysu, v části blíže dnešnímu mostu se nachází johanitská komenda s kapitulní síní a kostelem, za ní gotický palác pánu Bavorů (hranici s komendou tvoří obdélná obytná věž, dříve obě části oddělovala ještě hradba). Hrad završuje mohutné opevnění s okrouhlou věží s břitem ze 13. století.

hrady

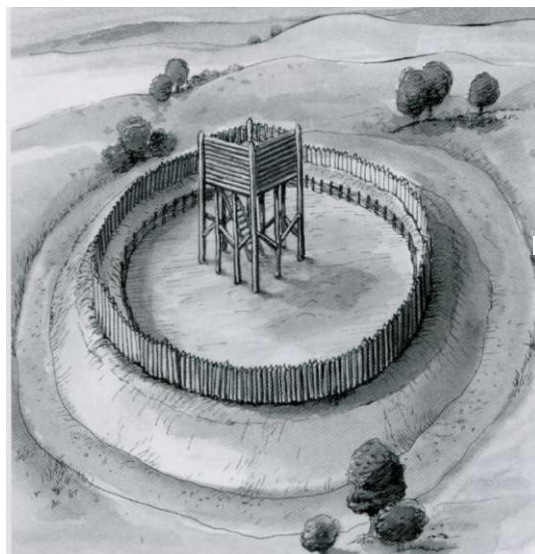
VÝVOJ HRADŮ V ZÁPADNÍ EVROPĚ

Z hlediska stavebního vývoje evropských hradů existovaly dvě odlišné oblasti. Tou první (a vývojově starší) byla oblast francouzská, která podstatným způsobem ovlivnila vývoj anglických, severoitalských a okrajově i jihoněmeckých hradů (především v Porýní). Druhou oblastí stavebního vývoje hradní architektury byla německá krajina, která významně ovlivnila všechny země severně od Alp (tedy i České království).

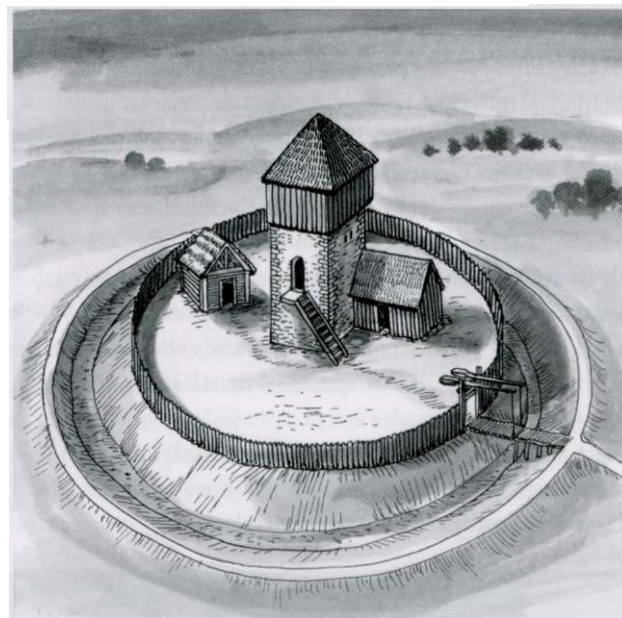
Upevňování feudálních vztahů se v obou oblastech lišilo, což samozřejmě přinášelo odlišné nároky na velikost a funkci hradu. Základním rozdílem byl ovšem odlišný filozofický náhled na techniku obrany hradu. Stavební konstrukce francouzských hradů vycházela z koncepce aktivní obrany (útočníky měla odrazit střelba a další formy obranného boje). Francouzské hrady byly proto subtilnější a vnější opevnění bylo velice členité, aby obráncům umožnilo střelbu do boku útočníků (takzvané flankování). Konstrukce německých hradů byla založena na obraně pasivní (základní překážkou pro útočníky byla samotná hmota hradu). Hrady měly mohutné hradby a vždy byly vybaveny pevnou a vysokou věží. Obránci bývali lépe chráněni, ale měli možnost pouze přímé střelby. Německé hrady také více využívaly přirozenou ochranu, kterou skýtal terén (dominantními byla místa na ostrohu nad prudkými skalními srázy).

OPEVNĚNÁ SÍDLA RANÉHO STŘEDOVĚKU

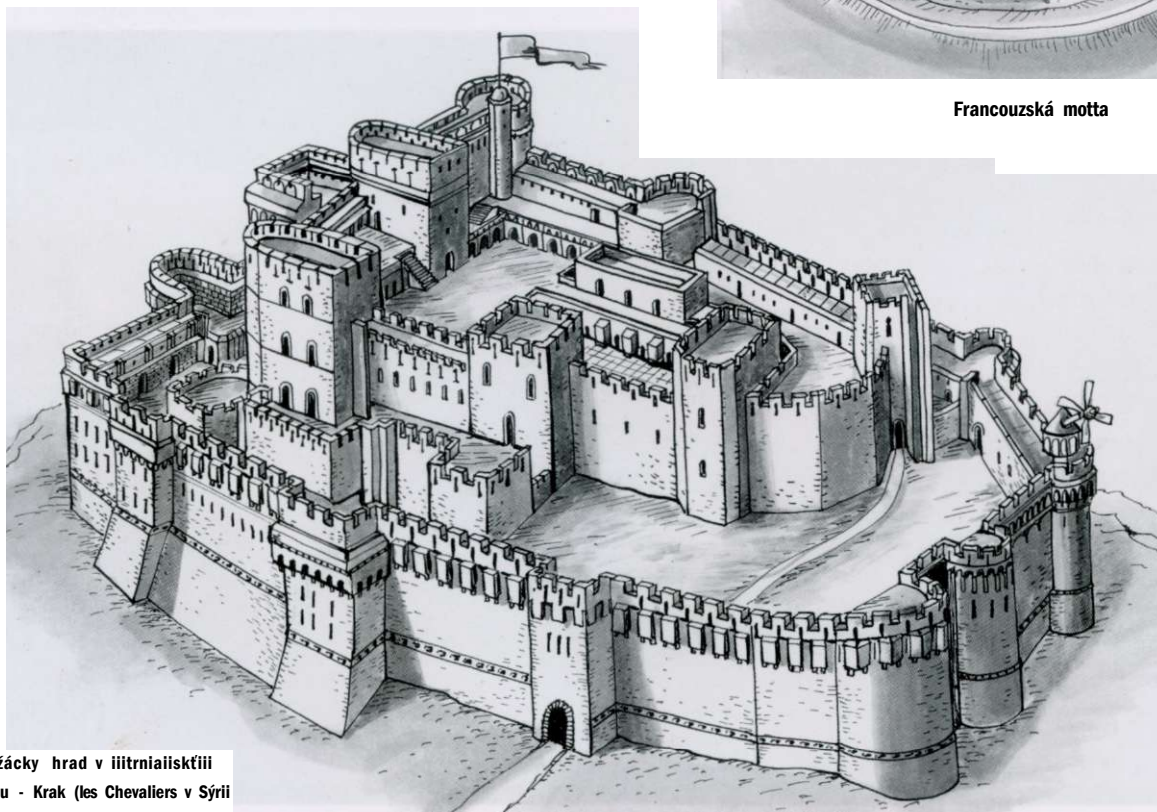
Po rozpadu římské říše zůstala v západní Evropě síť měst a vojenských táborů s mohutnými valy či kamennými hradbami, s opevněnými bránami, rohovými baštami a také se zděnými budovami. Lidé, kteří v nich v neklidných dobách raného středověku žili, většinou neuměli zachovat obranné přednosti svých sídel (některé velké kamenné stavby se upravovaly na křesťanské kostely, ale častěji se rozebíraly a kámen se použil na nové domy). Původní římská sídla městského typu se postupně stala sídly především biskupů. Merovejští

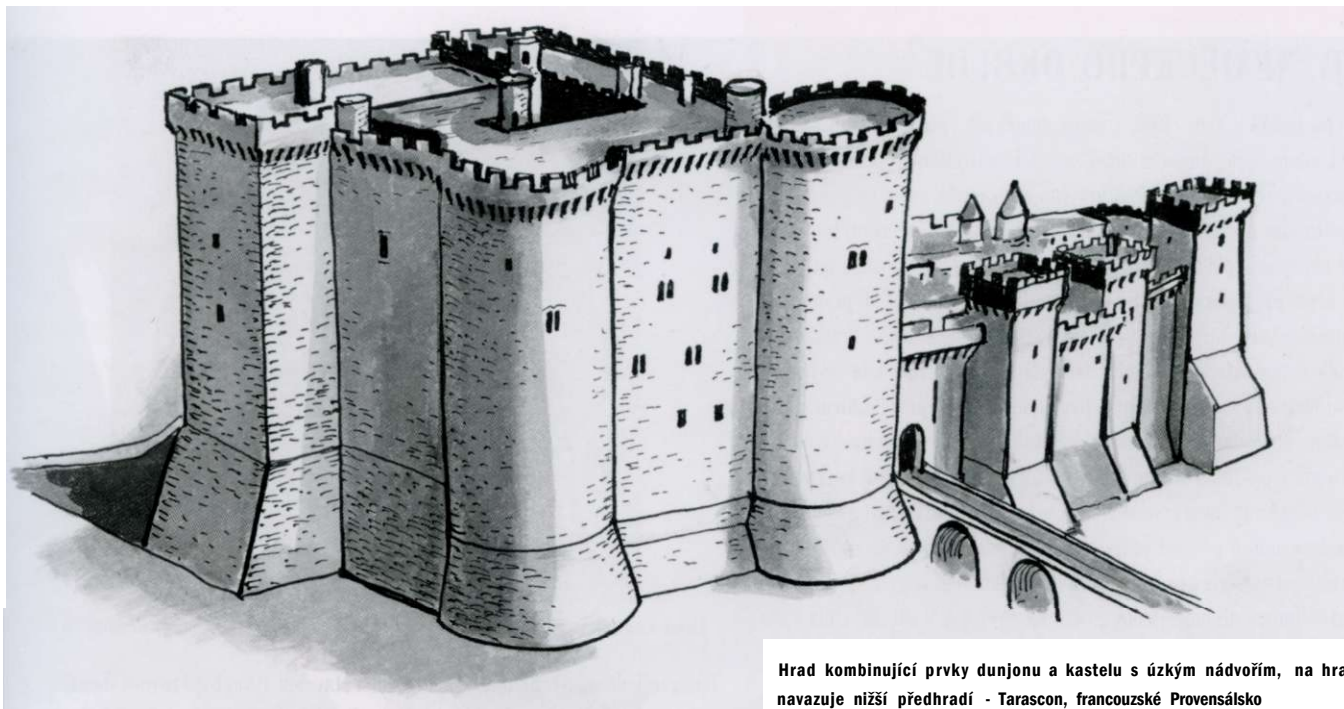
Rekonstrukce anglo-normanské motty - pahorek Abinger. Surrey

Francouzská motta

Křižácký hrad v iltrnialiskřii
stylu - Krak (les Chevaliers v Sýrii)

Hrad kombinující prvky dunjonu a kastelu s úzkým nádvořím, na hrad navazuje nižší předhradí - Tarascon, francouzské Provensálsko

a frančtí panovníci nemohli vládnout z jednoho místa. Proto si budovali rozsáhlé dvorce ve volné krajině (po vzoru antických vil neopevňené). Své vládce napodobovali i členové jejich družin. Vývoj neopevňených feudálních sídel přerušily na konci 8. století vpády nepřátel - Arabů, Maďarů a později především Normanů. Právě to se nejspíše stalo podnětem k budování prvních raně feudálních hradů.

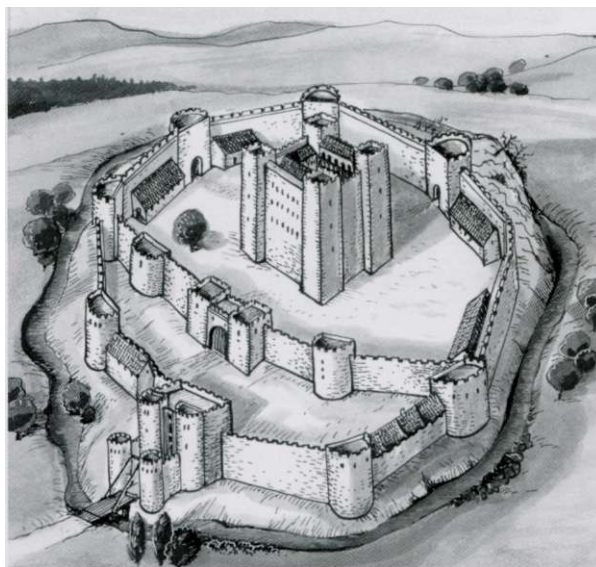
HRADY FRANCOUZSKÉHO OKRUHU

Nejstarším typem hradu byla tzv. motta. Základem byla obytná dřevěná věž postavená na přírodní nebo častěji na uměle nasypané vyvýšenině a obehnaná hliněným valem nebo dřevěnou palisádou a s příkopem u paty vyvýšeniny. Obydlí pána ve věži se nazývalo *dominatio*, odtud odvozen název věžovitého hradu *donjonu*. Motty se stavěly především ve Francii podél atlantského pobřeží, ale zasahovaly i na sever do Nizozemska, do Porýní a Podunají (všude tam, kam mohli na svých lodích, drakarech, proniknout Vikingové). Nástupcem motty byl francouzský zděný donjon. Šlo obvykle o mohutnou věž (nejstarší dochovaný v Loches je dlouhý 25 metrů a široký 12,8 metru).

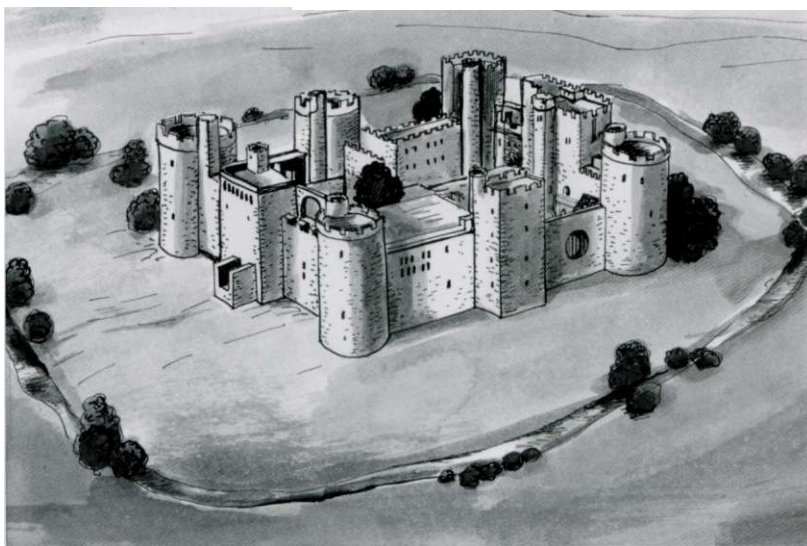
Donjon měl několik pater spojených schodištěm v síle zdi.

V každém patře byl jeden veliký sál. Vstup zvenčí býval na úrovni prvního patra a ve zdech horních pater bývala malá okénka, která sloužila jako střelny. Zdi se budovaly velice široké (3 metry i více). Nároží donjonu zpevňovaly vystupující půlválce (které umožňovaly flankovací střelbu). Záhy byly donjony obklopeny kamennou hradbou s příkopem a dalšími stavbami. Tento typ opevněného sídla se stal v různých variacích základem většiny francouzských a anglických hradů 12. století.

Ve 13. století postupně rostly nároky na bydlení a uzavřený donjon přestal stačit potřebám feudálních pánů. V té době se prosazuje nový typ hradu - kasteľ. Jádro stojí na rozměrnějším půdorysu, uvnitř je nejčastěji čtvercové nádvoří, obklopené obytnými křídly hradu, k nimž na vnější straně přiléhá mohutná okružní hradební zeď. zpevňená na nároží okrouhlými věžicemi (nejznámější stavbou tohoto typu je londýnský Tower).

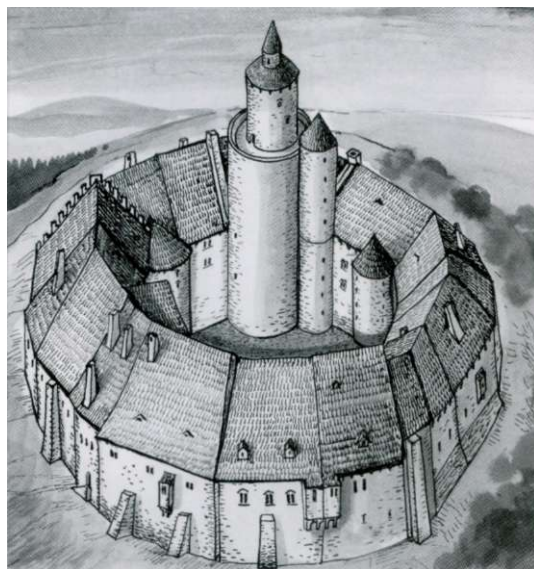
Anglický kasteľ

Anglický kasteľ - Bodiam, Sussex, 14. století

HRADY NĚMECKÉHO OKRUHU

Stavební vývoj hradil v německých zemích neměl tak jednotnou linii jako ve Francii. Důvodem byla mnohem větší etnická roztržitost, různá místní tradice a také vliv císařské architektury (na jihozápadě navíc nesporný vliv francouzské hradní architektury). Zatímco francouzská hradní architektura vycházela z koncepce opevněné obytné věže, německá byla založená na jiném principu, v němž propojila dva domácí stavební prototypy sídel. Tím prvním byl tradiční německý Volksburg (opevněné sídlo srovnatelné s naším hradištěm), v němž hrála dominantní roli dlouhá dřevěná sálová stavba, kde se konala shromáždění panovníka a jeho družiny. Druhým se stalo reprezentativní zděné císařské sídlo v otevřené krajině, zvané falc (objevuje se v karolinské době). Ke spojení obou typů došlo během 10. století v době otonské (útoky Maďarů a Normanů). Reprezentativní císařské falc nebylo již možné stavět v otevřené krajině, ale bylo nutné přenést je na chráněné místo. Proto se začaly falc budovat uvnitř původních hradišť, chráněných terénem a mohutnými valy. Typickým stavebním celkem té doby je falc ve Werle u Goslaru (v níž roku

Hrad s obvodovou zástavbou a věží - tzv. ministeriální hrad v německém Blidingenu

Typ saského hradu - německý Münzenberg (Wetterau), palác s útočištnou věží a kaplí z poloviny 12. století, předhradí ze 13. století

924 uzavřel císař Jindřich I. příměří s Maďary). Vlastní hradiště mělo původně dvě mohutná předhradí a na špici ostrohu akropoli, vše hrazené hlíněnými valy. Za Jindřicha I. bylo druhé předhradí opevněno kamennou hradbou a podobné opevnění měla i akropole. Do ní se vcházelo dvěma bránami, jejichž vstupní koridory uzavíraly věže. V prostoru akropole stála volně kaple a budova se sálem. Opevněná falc se stala základem dalšího vývoje hradů v německé oblasti.

Na otonskou koncepci navázala poměrně záhy opevněná falc, kde však již budovy nestály volně na prostranství, ale těsně přiléhaly k okružní hradbě.

Typ porýnského hradu - německý Salzmünster v dolních Francích, tzv. Ganerbenburg, postavený pro šest vazalů wurzburského biskupa, konec 12. století

Tím vznikalo uzavřené nádvoří. Pro další stavební vývoj bylo rovněž důležité oddělení brány od věže (podle antické tradice bývala původně součástí brány). Tak vznikla samostatná útočištná věž, charakteristická pro hrady německého okruhu. Od 11. století měla ovšem různé podoby, a tak se vytvořily dva typy hradů (odlišné typem věže).

Typ saského hradu (někdy označovaného též jako sasko-hesenský) s okrouhlou věží vznikl v severním Německu. Věž bývala vysoká kolem 15 metrů a měla funkci obrannou. Obytnou stavbou byla budova s dlouhým sálem. Podobné hrady se bez podstatných změn dochovaly především v Ilesensku.

Druhým byl typ porýnského hradu s hranolovou věží, běžný v jihozápadním Německu. V důsledku francouzského vlivu bývaly hranolové věže původně koncipovány jako obytné, ale protože se nikdy nerozvinuly do větších rozměrů (srovnatelných s francouzskými donjony), jako obydlí pána záhy přestaly vyhovovat. Vedle věže se proto začaly stavět obytné budovy (opět s typickým sálem). Hranolová věž se v důsledku toho proměnila rovněž v obrannou. Od 12. století se díky štaufskému vlivu rozšiřují hranolové věže i do severního Německa. Ve 13. století se naproti tomu objevují okrouhlé věže v Porýní (vliv francouzské fortifikační architektury).

Především typ saského hradu s okrouhlou věží ovlivnil ve 13. století podobu nejstarších českých hradů. Přijetí tohoto stavebního modelu nesporně usnadnila domácí tradice knížecích hradišť (identických s podobou německého Volksburgu).

Landshut - románský palác

Bergfrit - mohutná útočištná věž. V českých zemích se většinou stavěla okrouhlá, méně často čtyřhranná. Do věže se obránci uchýlovali poté, co zbytek hradu padl do rukou nepřátel. Proto bergfrit nemá v přízemí okna, střílny ani jiné otvory, vstup býval obvykle v horním patře (vedl k němu dřevěný můstek, který obránci za sebou strhli). Věž svým vybavením nesloužila v době míru jako obydlí (přízemí se využívalo jako vězení či skladiště).

Berma - pokud výjimečně nepřiléhal příkop přímo k hradbě, říkalo se tak prostoru mezi hradbou a příkopem.

Brána - vstup do hradu, nejslabší článek obrany: Bránu tvořil buď jen portál v hradební zdi, anebo byla umístěna v samostatném objektu (puk měla brána dva portály a mezi nimi průjezd).

Břit - ostrá hrana, již byly opatřeny některé bergfrity na té straně, která byla obrácená k prostoru, odkud útočil nepřítel. Smysl ostré hrany byl v tom, aby po ní střely neškodně sklouzly.

Cimbuří - ozubené ukončení zdí, které chránilo ochoz hradby či věže. Stínka (zub) sloužila ke krytí obránce, proluka (mezera mezi stínkami) umožňovala boj.

Cisterna - nádrž na zachycování dešťové vody, zahlobená do skalního podloží, na kterém stál hrad.

Donjon - obytná věž, nejčastěji čtverhranná.

Falc - sídlo římskoněmeckých císařů obecně, termín není vázaný na konkrétní stavební typ.

Flankování - střelbu z věže či hradby do boku útočícího nepřítele.

Ganerbenburg - německý termín pro hrad, který obsahuje více jader (každé jádro má vlastní palác a případně i věž a vnitřní opevnění), objevuje se v případě, že uvnitř hradu žilo několik majitelů, kteří se stavebně oddělili.

Helmic - zděná střecha (obvykle na věži), oblíbená proto, že se nedala zapálit jako střecha šindelová.

Hradba - masivní zeď uzavírající prostor hradu.

Kastel - hrad s obvodovou zástavbou obvykle na čtvercovém půdorysu, v nárožích jsou rozmístěné čtyři stejně vysoké věže.

Kurtina - prostor před hradbou mezi dvěma věžemi, které vystupují ven a umožňují tak flankovací střelbu do prostoru kurtiny.

Most - většina hradů měla před hradbou příkop, přes který vedl k bráně dřevěný most, aby se dal v případě nebezpečí strhnout. Dřevěný most (jen výjimečně kamenný, který měl až těsně u brány část mostnice dřevěnou) mohl spojoval hrad s opevněným předhradím (Michalovice). Padací mosty byly ve 13. století výjimečné (doložen na Týřově). Drobné dřevěné můstky spojovaly některé objekty uvnitř hradu (útočištnou věž s palácem nebo s hradebním ochozem).

Ochoz - komunikace na vrcholu hradby či jiné fortifikační stavby, sloužící k pohybu obránců, na vnější straně obvykle chráněná cimbuřím.

Parkán - některé hradby byly vybaveny dvojitým pásem hradeb, vnitřní vyšší a vnější (parkánovou) nižší. Prostor mezi nimi byl parkán a sloužil k tomu, aby bylo možno při obraně nasadit dvě řady střelců na obou hradbách, současně usnadňoval rychlejší přesun obránců do ohrožených míst.

Plášť - hradba těsně přiléhající k vnější stěně hradní stavby.

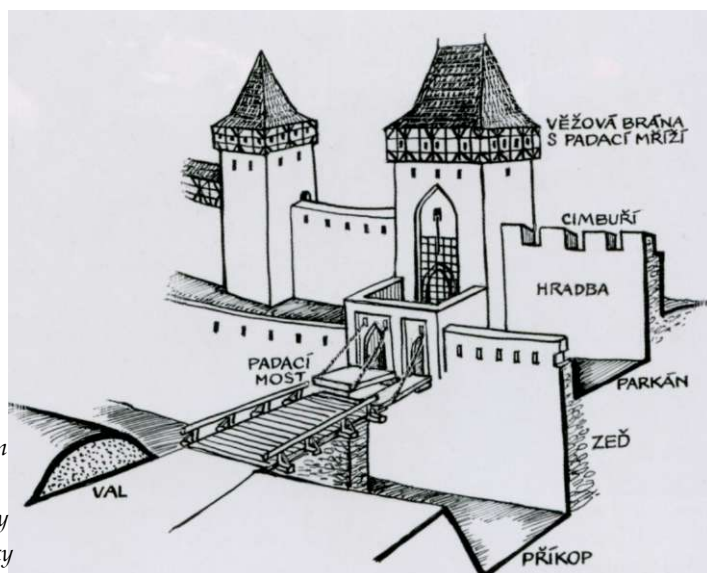
Podsebití - uzavřená chodba (nejčastěji dřevěná nebo brázděná, často omítnutá), položená na konzolách u horního okraje hradby či stavby. Na rozdíl od ochozu bylo podsebití vysunuté před líc hradby, podlaha měla poklopy, které se daly zvednout a obránce měl možnost střílet či bojovat s nepřítelem pod ním (odtud „bít pod sebe“ - podsebití).

Předpolí - prostor před hradbami, který býval zbaven stromů a keřů a kde nestály žádné stavby, které by mohly poskytnout úkryt případnému útočníkovi.

Purkrabstvo - samostatná budova pro správce (purkrabiho) na velkých královských hradech.

Střílna - otvor ke střelbě, ve 13. století býval vlastní otvor na vnější štuhaně úzký štěrbinový, směrem dovnitř se rozšiřoval, aby se obránce mohl v prostorách s mohutnými zdmi (širokými i několik metrů) ke střílně pohodlně přiblížit.

Štítová zeď - vysoká a masivní hradba v čele hradu (na místě, odkud mohl nepřítel zaútočit a střílet). Za ní se jako za štítem ukrývaly ostatní stavby hradu.

Konstrukční prvky opevnění středověkého hradu

STAVEBNÍ VÝVOJ ČESKÝCH HRADŮ

Začít s výstavbou kamenného hradu znamenalo překonat zažitě domáci stavební stereotypy (tedy koncepci dřevěného paláce a hlíněných valů). Styk s německými zeměmi však přinášel dostatečnou protiváhu těmto tradičním stereotypům. Český panovník získal královskou korunu a musel se ve všech ohledech vyrovnat vlivným německým knížatům. To byl jeden z rozhodujících podnětů, proč se právě za Přemysla Otakara I. začaly budovat kamenné královské hradby.

Bez ohledu na ostatní vlivy však existoval i domácí inspirační zdroj, který pomohl prosadit na královském dvoře myšlenku výstavby kamenných hradů. Již ve 12. století vzniklo několik honosných kamenných paláců (románský knížecí palác na Pražském hradě a možná i na dalších přemyslovských hraděštech, např. v Mělnice, biskupské sídlo v Roudnici nad Labem, přemyslovské stavby na Moravě). To byly ovšem stavby nacházející se v obvodu již existujících sídel. S výstavbou složitějších kamenných fortifikací však žádné domácí zkušenosti nebyly. Dokladem hledání ideální podoby domáci hradní architektury jsou počátky hradu Křivoklát, jehož základní podoba se rodila několik desetiletí.

V první polovině 13. století nesporně neexistovala žádná norma, již bychom mohli označit za obecný stavební kánon, podle kterého by se plánovala podoba nových hradů. I když byl až do doby Přemysla Otakara II. hlavním stavebníkem panovník, má téměř každý královský hrad specifické odlišnosti. Podoba hradů se přizpůsobovala nejen terénu, ale také momentálnímu vkusu panovníka a určitě i individuálním zkušenostem konkrétního stavitele. Šlo o dobu určitého hledání. Tím si lze vysvětlit skutečnost, že některé nejstarší královské hradby obsahují stavební prvky, které byly převzaty ze zahraničí, ale které zřejmě nebyly shledány funkčními (neboť neexistovala domácí zkušenost) a později se neobjevují. To platí třeba o výstavbě obytných hranolových věží na Zvíkově, v Jindřichově Hradci a na Lokti, které nakonec zřejmě nebyly obývané, protože těsně vedle nich vznikl záhy po jejich dostavbě palác (věže nevyhovovaly nárokům panovníka na reprezentativní prostory a bydlení). Stejně tak se často záhy po dokončení nového hradu dostavovala další hradba či jiný prvek opevnění.

Výstavba českých hradů nevycházela z jednotného stavebního názoru, jako tomu bylo ve francouzských a německých krajinách. V koncepci českých

hradů se prolínají vlivy hradní architektury prakticky všech západoevropských zemí. Největší vliv však měly samozřejmě hradby oblastí, která byla českým hranicím nejbližší, tedy hradby sasko-hesenského okruhu s palácem a mohutnou okrouhlou věží.

I když se soudobé studie pokoušejí vytvořit podrobnou stavební typologii středověkých hradů, působí někdy podobné úsilí trochu toporně a samoučelně. Problémem je najít vhodné třídící hledisko, které by bylo pro všechny hradby jednotné. Na něm se však dosud odborníci neshodli, a proto podrobné stavební typologie často směřují nesrovnatelná kritéria (půdorys, umístění hradu a jeho vlastnictví se zvláštnostmi fortifikačních staveb).

Pokud však budeme srovnávat jen půdorysy hradů (především jejich rámcovou koncepci), potom můžeme pro 13. století velice zjednodušeně vymezit čtyři typy českých kamenných hradů (pokud nepočítáme hradby přechodné).

1. Hrad s obvodovou zástavbou a věží
2. Hrad bergfritového typu
3. Hrad kastelového typu
4. Hrad s individuální stavební koncepcí

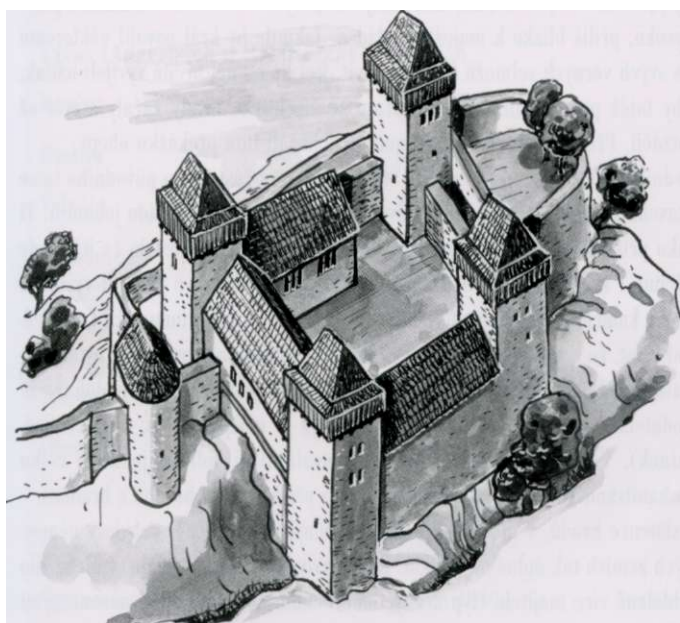
Prvním typem byl hrad s obvodovou zástavbou (v níž byl umístěn palác a kaple) a s věží, která bývala včleněná přímo do obvodové zástavby (stála obvykle na konci ostrohu či na jiném dominantním místě). Podobné hradby stavěl původně pouze král (Bezděz, Křivoklát, Jindřichův Hradec, Jívno). Ve druhé polovině 13. století se u tohoto hradu objevuje i hranolová obytná věž (donjon), která však po vzoru německých hradů rýnského okruhu nebyla hlavní obytnou stavbou a neměla ani rozhodující obrannou funkci, protože spolu s ní měl hrad ještě velkou okrouhlou věž (Jindřichův Hradec, Osek, Zvíkov).

Druhým typem, který byl z hlediska výstavby jednodušší, byl hrad takzvaného bergfritového typu. Jako bergfrit se v německých zemích označovala každá věž, později mohutná věž v čele hradu. Tato věž stála u brány na nejexponovanějším přístupovém místě, aby svou hmotností zastavila první nápor nepřátel. Palác s dalšími budovami byl ukrytý za ní a obvykle stával na nejlépe chráněném místě na konci ostrohu. Hrad mívával méně budov, a proto bylo nádvoří sevřeno nejen stavbami (jako v případě hradů s obvodovou zástavbou), ale část uzavírala pouze kamenná hradba. Podobné hradby stavěla především šlechta (Český Šternberk, Český Krumlov, Krašov, Lemberk, Frýdlant, Vížmburk), dochovány jsou ovšem i královské hradby tohoto typu (Zvíkov).

Třetím, méně častým typem, byly hradby ovlivněné francouzskými kastely. Byly vybaveny věžicemi v rozích, které umožňovaly flankovací střelbu do boku útočících nepřátel. I zde byl stavebníkem především král. Objevují se ve volné krajině (Džbán, Konopiště, Nížbor, Týřov), ale především ve městech, kde se musela dispozice hradu podříditi urbanistickému plánu aglomerace (Kadaň, Písek).

ZAKLÁDÁNÍ HRADŮ

Nejstarší české kamenné hradby začal stavět panovník na počátku 13. století. S plošnou výstavbou šlechtických kamenných hradů po celé zemi se začalo až po polovině 13. století. Toto zpoždění však nebylo způsobeno neochotou šlechtických rodů změnit podobu svého sídla. Šlechta určitě tvrdšíjně nelpěla na domácí tradici dvorců opevněných palisádou. Roli nejspíše nehrály ani důvody ekonomické. Na postavení menšího kamenného hradu rodiny nejvlivnějších velmožů jistě prostředky měly. Problém tkvěl s největší pravděpodobností v rovině právní.

Kadaň - královský hrad na půdorysu kastelu z konce 13. století, který stál přímo ve městě

Strakonice - věž s břitem

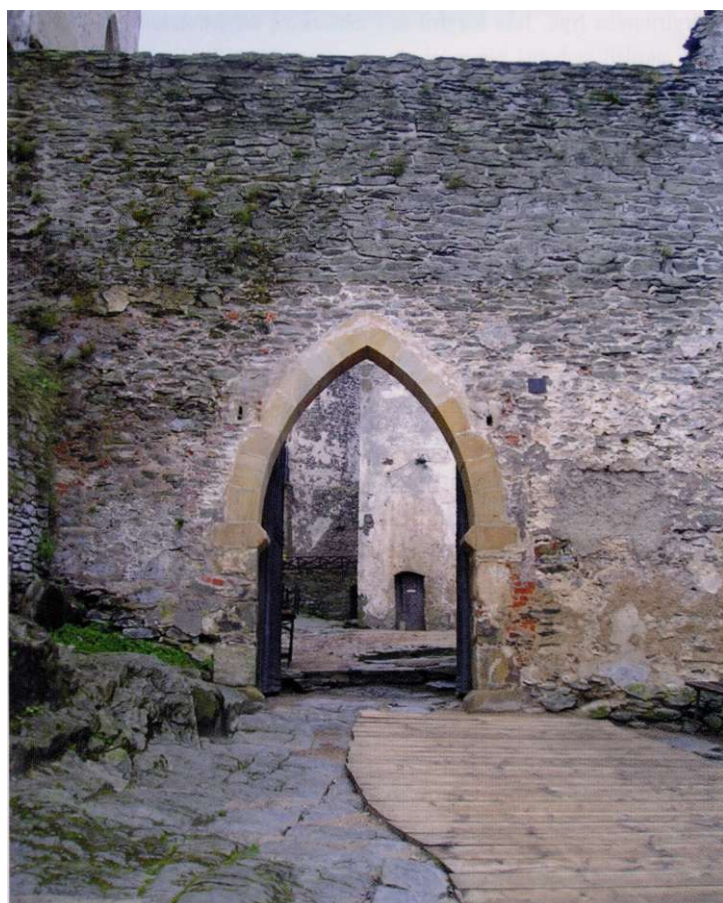
Po staletí platilo, že zděná stavba je symbolem prestiže a moci. Právo stavět zděné kostely bylo jedním z významných privilegií církve. Podobné privilegium však členové královské družiny neměli. Právo stavět kamenné paláce

a později hrady mohl výhradně panovník. Své právo nesporně uplatňoval, a pokud chtěl některý šlechtic postavit nový hrad, musel obdržet výslovný souhlas krále. Toto právo platilo ještě v první polovině 14. století, ze kdy se zachovalo několik listin povolujících výstavbu nového hradu (Prácheň, Helfenburku a Divčího Kamene - Maidštejna). V zemském zákoníku císaře Karla IV. Majestas Carolina se však toto panovníkovo právo již neuvádí a lze předpokládat, že později nebylo uplatňováno.

Sředověk si potrpěl na vnější symboliku, jíž tehdejší lidé přikládali mimořádný politický, společenský i náboženský význam. V první polovině 13. století bylo v Českém království postaveno jen nevelké množství královských hradů. Hrad byl tedy něčím stále ještě výjimečným. Vlastnit kamenný hrad by proto mohlo jeho šlechtického majitele povyšovat v očích současníků příliš vysoko, příliš blízko k majestátu vládce. Jakmile by král povolil některému ze svých věrných velmožů hrad postavit, jiní by na něj určitě vyvíjeli nátlak, aby totéž povolil jim. Nejspíše proto se šlechtické hradby začaly stavět až později. Přesto však někteří velmožové dokázali tuto překážku obejít.

Jedním z nich byl rod Bavorů ze Strakonice, který část svého původního (a ze stavebního hlediska tradičního) dvorce věnoval rytířskému řádu johanitů. Ti jako příslušníci církve měli právo výstavby kamenného kostela (a již tehdy zřejmě i své komendy). Spolu s nimi však páni Bavorové zahájili výstavbu svého kamenného paláce a nového opevnění hradu s mohutnou věží. Lze předpokládat, že k výstavbě došlo bez přímého souhlasu panovníka, jak by napovídala poněkud neobvyklá donace johanitům. Je ovšem pravděpodobné, že dodatečně se král s hradem smířil (i když je možné, že za určitých podmínek). Vznikl tak hrad se dvěma samostatnými jádry v jediném celku (johanitskou komendu oddělovala od části pánů Bavorů hradba s bránou).

Existence hradů, v nichž sídlilo několik majitelů společně, nebyla v německých zemích tak úplně neobvyklá. Běžné byly hrady ministeriálů, v nichž žilo odděleně více majitelů (typ zvaný Ganerbenburg, hrad s více samostatnými jádry uvnitř opevnění). V českých zemích byl podobný typ ve 13. století ojedinělý. Hrad Choustník založil po roce 1262 královský služebník Beneš

Bezděz - hradní brána

hrady

(vyměnil toto zboží za Poděbrady a začal se psát z Choustníka). Jenže záhy zřejmě zemřel a rozestavěný hrad převzali jeho dva potomci. Ti ve stavbě pokračovali, ale tak, že se od sebe zcela oddělili. Dispozici hradu proto tvoří jedno předhradí, ale dvě hradní jádra (každé má svůj palác, bergfrit a nádvoří ohraničené hradbou).

Zatímco do poloviny 13. století bylo postaveno jen několik šlechtických hradů (Strakonice, Český Šternberk, Krašov, Lemberk), po roce 1250 se lavinovitě šíří po celé zemi a záhy jejich množství převýšilo počet hradů královských. Otázkou je, co bylo oním zlomem, který způsobil, že si šlechta začala kamenné hrady stavět a proč jim je panovník v tak velkém počtu povoloval. První fáze budování šlechtických hradů spadá do doby panování Přemysla Otakara II., který ve svém království vládl pevnou rukou. Je nemyslitelné, že by se něco podobného dělo bez jeho souhlasu. Vznik šlechtických hradů proto nelze interpretovat jako důsledek slabosti domácí vlády, ale spíše jako důsledek její síly.

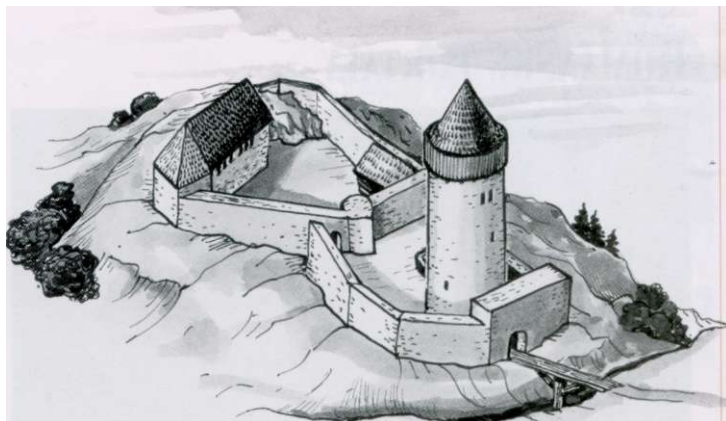
V té době existovala v českých zemích síť královských hradů a jejich výstavba již zřejmě nebyla považována za výjimečnou událost, jako tomu bylo dříve. Několik významných šlechtických rodů získalo nějakým způsobem souhlas od předchozích panovníků a kamenný hrad již vlastnilo. To byl samozřejmě precedens, který nemohl král zcela ignorovat. Mladý Přemysl Otakar II. povstal s družinou mladých šlechticů proti otci, ale byl poražen. Byl mnoha rytířům zavázán, a když se ujal vlády, musel jim projevovat svou vděčnost. Sam obdivoval ideu rytířství, k níž hrady patřily. Zdá se, že právě tyto subjektivní faktory vedly k tomu, že Přemysl Otakar II. začal na rozdíl od svého otce věrným šlechticům výstavbu kamenných hradů povolovat.

NEJSTARŠÍ ČESKÉ HRADY

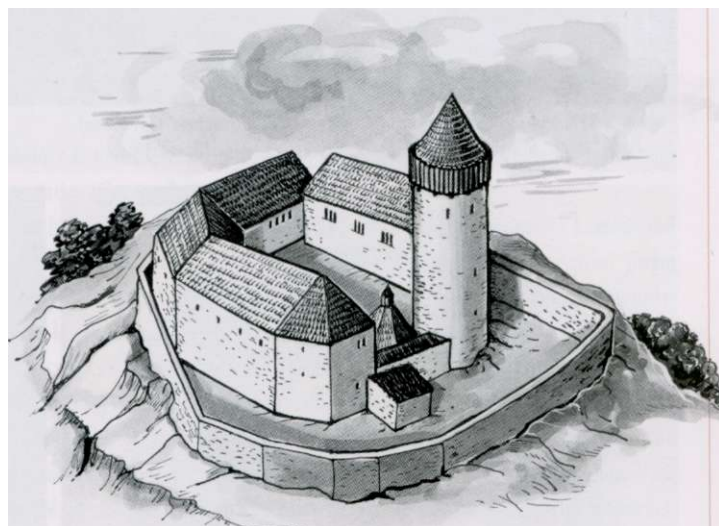
Loket	přelom 12. a 13. století
Landštejn	počátek 13. století
Hlavačov u Rakovníka	počátek 13. století
Jindřichův Hradec	před 1220
Zvíkov	1. čtvrtina 13. století
Strakonice	1. čtvrtina 13. století
Křivoklát	kolem 1230
Týřov (Angerbach u Rakovníka)	po 1230
Krašov	před 1232
Blatná	po 1235
Velešín	2. čtvrtina 13. století
Příběnice	před 1243

NEJSTARŠÍ MORAVSKÉ HRADY

Znojmo	přelom 12. a 13. století
Olomouc	po 1204
Bítov	po 1230
Veveří	kolem 1234
Špilberk	kolem 1240
Starý Jičín	kolem 1240

Krašov - hrad bergfritového typu po přestavbě v polovině 13. století

Vízmburk - hrad s uzavřenou zástavbou (prostorově zmenšená dispozice podle vzoru královských hradů) a s mohutným bergfitem z konce 13. století, postavený dvořanem blízkým králi

Zvíkov - brána a útočištná věž s břitem

architektura—

ROMÁNSKÉ PORTÁLY

Třebíč - kostel sv. Prokopa (původní zasvěcení Nanebevzetí P. Marie)
benediktinského kláštera, konec I. poloviny 13. století

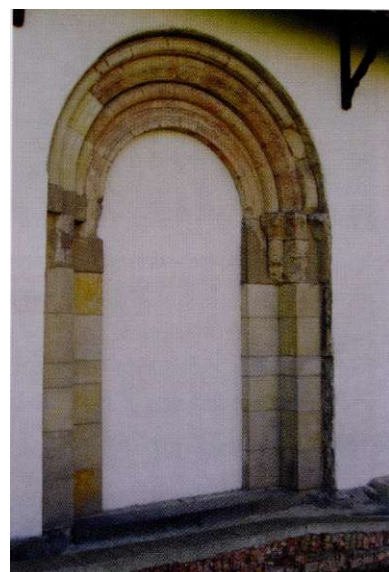
Cheb - kostel sv. Mikuláše a Alžběty, západní portál, kolem roku 1220

Chelčice - kostel sv. Martina, pozdně románský portál, kolem roku 1240

Strakonice - johanitská komenda, zdobení
pozdně románského portálu u průchodu
z ambitu do kapitulní síně, kolem roku 1230

Doksany - kostel Narození P. Marie
kláštera premonstrátek, počátek 13. století

GOTICKÉ PORTÁLY

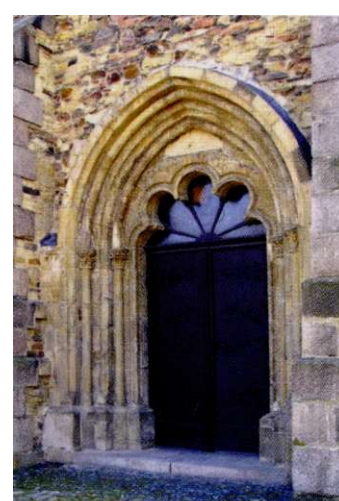
Zvíkov - portál dveří

Bezděz - trojlístý portál v hradní kapli.
3. čtvrtina 13. století

Český Šternberk - tympanon portálu
věže, 70. léta 13. století

Kouřim - kostel sv. Štěpána,
kolem roku 1260

HRADIŠTĚ A MĚSTO

O příčině vzniku měst v západní Evropě existuje sáhodlouhá polemika, jejímž ústředním bodem je otázka, zda nejstarší západoevropská města navazovala na města antického světa, nebo zda šlo o zcela nový fenomén (žijící ovšem namnoze na troskách měst antických). Pokud bychom tuto diskuzi převedli do českých podmínek, pak by nesporně otázka zněla, do jaké míry existuje kontinuita mezi hradištěm z doby počátku českého státu a středověkým městem.

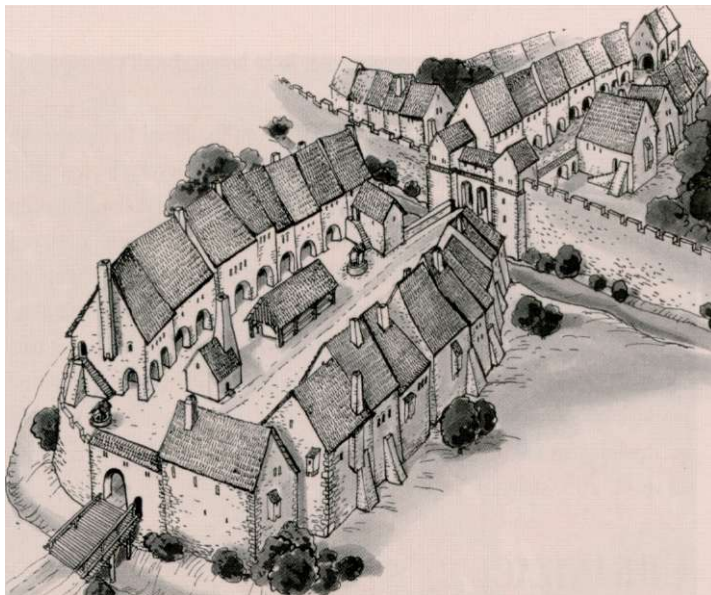
Je totiž nesporné, že středověká města převzala většinu hospodářských a tržních funkcí knížecího hradiště. Hradiště navíc plnila významnou roli správní, kterou v určité míře zastávala i některá města ve 13. století. Teprve v následujícím století se administrativní role měst oslabila, neboť centra výkonu moci se přenesla na královské hrady, ovšem vybraná města zůstala nadále nominálními středisky krajské správy (i když faktickou správu nevykonávala).

Přesněji by tedy základní otázka zněla, zda měla města ve 13. století svým postavením blíže k dosavadním hradištím jako střediskům správy a trhu, nebo k městům 14. a 15. století. To, že se vybrané lokality začaly nazývat města, totiž ještě neznamená, že měly skutečně postavení klasického středověkého města (ostatně v latinsky psaných pramenech z 11. a 12. století se i velká hradiště označovala jako civitas, tedy město).

Mezi městy ve 13. a ve 14. století existuje řada rozdílů. Jedním z podstatných byla práva měšťanů. Nejdůležitější rozdíl tkvěl v tom, že města ve 13. století plně ovládal panovník prostřednictvím jím dosazovaného rychtáře (který měl původně pravomoc prakticky stejnou jako dříve správce knížecího hradiště, tedy fiskální i soudní). Samospráva měst začala vznikat až s nástupem Lucemburků na český trůn. Teprve v průběhu 14. a v první polovině 15. století si radnice (ovládané konšely) postupně podřizovaly úřad rychtáře (někdy i tím, že město tento úřad koupilo). S přesunem moci do rukou konšelů souvisela řada důležitých ekonomických a sociálních změn, včetně toku peněz (původně plynuly příjmy z hospodářských privilegií města do královské pokladnice, později větší část z nich zůstávala k dispozici radnici). Dalším podstatným rozdílem byl vnitřní hospodářský život. Ve 13. století existovala ve větších městech bratrstva řemeslníků (působící na základě dobrovolnosti a solidarity). Jsou doložena, i když výjimečně, již v prostředí velkých knížecích hradišť. Skutečná hospodářská práva (nikoli již dobrovolná, ale vynutitelná právně) získávala sdružení řemeslníků až přiznáním statutu cechu. V cechu nešlo již o ideu vzájemné podpory, ale o právo monopolu a direktivní řízení městské výroby. Toto privilegium, klíčové pro řemeslnické podnikání ve městech, se poprvé objevilo až ve 14. století.

Absence privilegií pro řemeslníky koresponduje se skutečností, že drtivá většina měst si po svém povýšení udržela ve 13. století zemědělský ráz. Především menší aglomerace se z hlediska struktury obyvatelstva a jejich zaměstnání nijak nelišily od starších hradištních sídel. Ve městech tohoto typu se většina rodin věnovala zemědělství (pole se nacházela v těsné blízkosti domů) a žilo zde jen několik řemeslníků, jejichž produkce sloužila výhradně potřebě domácích lidí. Menší zemědělská města nebyla nijak lidnatá, některá měla dokonce méně usedlostí než velké kolonizační vesnice.

Za jedno z hlavních kritérií, která podle historických studií charakterizují středověké město, se považují rozsáhlá hospodářská privilegia (právo trhu, milové právo, právo vybírat clo v městské bráně). Je třeba říci, že podobné ekonomické výsady (s výjimkou milového práva) nebyly v době vzniku měst nic nového. Rozsáhlá hospodářská práva podobná městským měla i knížecí hradiště (bezpečně víme o existenci cel, mýta a také o právu trhu). Ani to tedy nebyla převratná novinka, kterou by zakládání měst přineslo a již by se

Předměstí středověkého města

město z konce 13. století odlišovalo od správního střediska hradištního typu z počátku téhož století.

Rada historiků (i západoevropských) často charakterizuje město kamennými hradbami, které ho v očích současníků viditelně vymezovaly proti jiným městským sídlům. Je pravda, že menší část prominentních českých a moravských královských iněst byla ve 13. století po stránce stavební něco naprosto jiného než stará přemyslovská hradiště, ale ani to neplatilo obecně. Většina měst založených ve 13. století kamenné hradby nejen neměla, ale dokonce ani mít nemohla, protože takové právo od panovníka nedostala. I když se většinou zakládací listiny nedochovaly a víme o nich jen z pozdějších zmínek, je zřejmé, že neexistovala jednotná norma, co má nové město do vínku obdržet. V rozsahu privilegií existoval propastný rozdíl mezi královskými městy velkými a těmi ostatními, z dobového pohledu méně důležitými. Rakovník byl roku 1286 povýšen na město a byla sem přenesena správa rakovnického kraje. Přesto mělo město jen provizorní opevnění a teprve roku 1471 povolil král vybudovat v Rakovníku zděné hradby. Měšťané však se zahájením stavby nespěchali a kamenné hradby byly postaveny až v 16. století. Je tedy zřejmé, že zděné či kamenné hradby nebyly ve 13. století v Čechách a na Moravě atributem nejstarších měst.

Pokud shrneme všechny známé poznatky, pak je jistě oprávněná otázka, zda se opravdu tak významně odlišovala nejstarší města druhé poloviny 13. století od tržních středisek hradištního typu. Snad to nejdůležitější, co je doopravdy odlišovalo, byla existence právního pojmu, spojeného s povýšením na město. Ale to byl ve většině případů jediný hmatatelný rozdíl. Po stránce právní, hospodářské a svým způsobem i sociální měla města ve 13. století ještě daleko do rozvinutého středověkého města pozdější doby. Většina byla opevněna pouze hliněnými valy a dřevěnou palisádou a některá dokonce žádné opevnění neměla. Výjimku tvořily asi dvě desítky prominentních královských měst, v nichž byla záhy po povýšení či založení zahájena výstavba mohutných kamenných hradeb. Ani v jejich případě však hradby nestály hned a trvalo řadu let, než bylo městské opevnění dokončeno. I když jde o skupinu reprezentující v té době méně než pětinu všech českých a moravských měst, v historických studiích se vytváří obraz o vývoji měst právě podle nich, což je trochu zjednodušující, protože pokrok šel zřejmě pomaleji, než se obvykle uvádí.

Očima člověka 13. století vypadalo město jinak, než uvádějí dnešní učebnice. Většina obyvatel chápala město jako hrazené sídliště, v němž se nacházel trh, místní soud, kostel a pár řemeslníků. Žil zde zástupce krále, který vybíral daně. Pokud mělo takové město kamenné hradby, působilo jistě

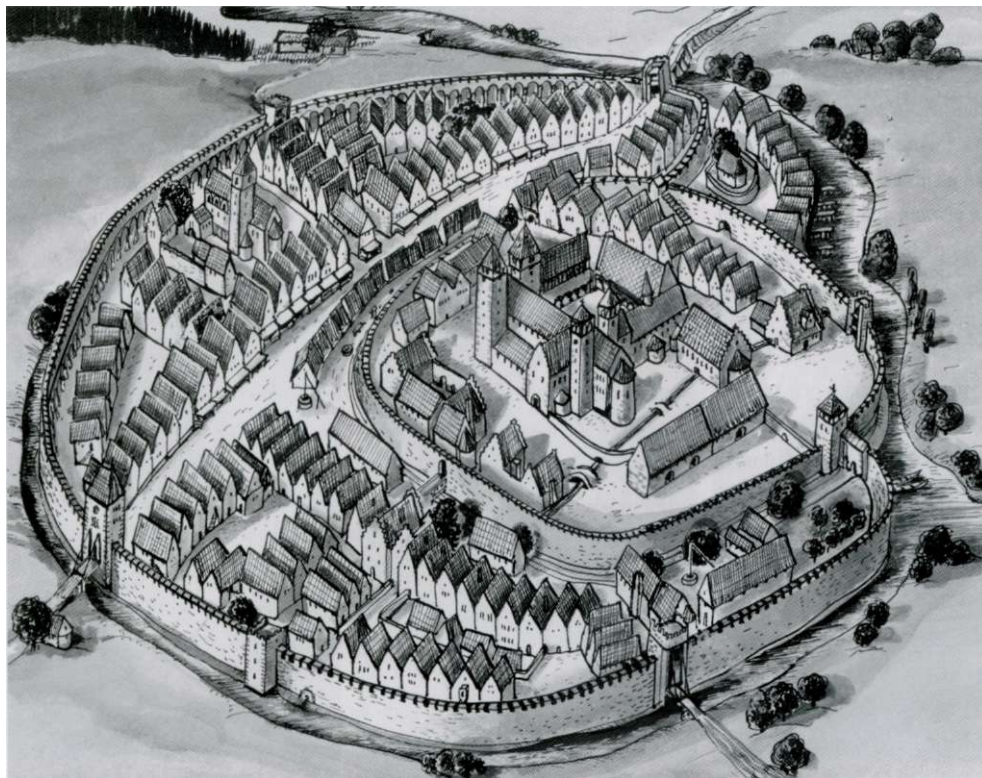
velkolepěji na venkovany, ale to neznamená, že by ho považovali více za město než ta ostatní.

Souběžné existence obou typů měst (s kamennými hradbami i s opevněním podle tradičního hradištního vzoru) si výklad vzniku středověkých měst větší neví. Stejně tak se opomíjí, že z hlediska hospodářského fungování měst nebyl podstatný rozdíl mezi lokalitami povýšenými na město a starými tržními osadami a správními středisky, která statut města nezískala. Skutečný život středověkého města, jak se obvykle v historických studiích charakterizuje, se hospodářsky a sociálně utvářel o něco později, většinou až s nástupem Lucemburků na český královský trůn. Epocha 13. století představuje jen logický a zpočátku velmi pomalý přechod od života na hradišti k životu ve středověkém městě. Převrat ve způsobu života celé země přinesla města až ve 14. a 15. století.

URBANIZACE

Nikdy dříve ani později nebylo v českých a moravských zemích založeno tolik měst najednou jako ve 13. století. Pojem založení ovšem nesmíme vykládat jako postavení nové aglomerace. Většina takzvaných založení je pouhým vydáním privilegia pro stávající hradiště či tržní osadu. Města založená „na zeleném dmů“ tvoří jen zlomek tehdejších založení.

V první polovině 13. století proces zakládání teprve začínal. Do konce vlády Václava I. bylo založeno pouhých 20 měst. K obrovskému růstu došlo až ve druhé polovině 13. století. Za vlády Přemysla Otakara II. bylo v Čechách a na Moravě založeno více než 50 měst, převážně královských. Ale již v této době zakládala s ohledem na hospodářskou výhodnost poddanská města ojedinele šlechta i církev (zvláště na Moravě v důsledku aktivity olomouckého biskupa). Za vlády Václava II. pak vzniklo dalších 70 měst, přičemž podíl šlechtických a církevních založení rostl. Na konci 13. století existovala v českých a moravských zemích hustá síť městských aglomerací (a tedy městských trhů), která významným způsobem přispěla k vzestupu domácí řemeslné výroby a obchodu.

Středověké město

S pojmem město je však třeba ve 13. století operovat s určitou opatrností. Renesanční české země znaly právní rozlišení mezi městem a městečkem. Něco takového ve 13. století de iure neexistovalo. Pokud panovník nějakou lokalitu povýšil, pak to bylo vždy na město (i když rozsah výsad nebyl vždy stejný). Teprve později se začala mnohá méně významná města, založená ve 13. století, označovat jako městečka. Některá z nich získala městská privilegia znovu v 15. nebo 16. století. Příkladem je Přelouč, jejíž zakládací listina z 8. září 1261 se dochovala. Král Přemysl Otakar II. jí přiznal stejné městské právo, jako měly Kolín a Kouřim. Přesto se Přelouč později označovala jen jako městečko (až do 16. století, kdy znovu získala městské privilegium). Rozlišit dnes dobové chápání města (a pochopit důvody, proč byla některá z nich později označována jen jako městečka) je s ohledem na nedostatek pramenů téměř nemožné. Za městečka se většinou označovaly nevelké lokality, které si sice udržely určité hospodářské výsady, ale nikdy nebyly opevněné hradbami. Pravděpodobně právě absence hradeb je později vyřadila z postavení města. Je ovšem také možné, že některé osady obdržely ve 13. století jen neúplná městská práva, především právo trhu. Statut tržní osady byl obvyklý, ale protože se většina listin nedochovala (nebo byla privilegia vyhlášena jen ústně), lze předpokládat, že se někdy zaměňovalo právo pouhého trhu s povýšením na jakési neúplné město (pozdějším termínem městečko). Podobných založení známe v Čechách i na Moravě několik desítek (např. Čelákovice, Černá v Pošumaví, Chomutov, Frymburk, Chvalšiny, Zlín, Hulín, Klobouky, Mikulov). Síť měst ve 13. století, vycházející z vydaných privilegií, se proto nekryje se seznamem lokalit, které skutečně městské funkce plnily a byly v očích současníků za města považovány.

Z právního hlediska bylo vymezení města ve 13. století velice vágní. Neexistovaly jasné definované podmínky, za nichž mohla být určitá aglomerace povýšena na město. Roli přitom hrály rozmanité zájmy, ne vždy racionální (což se odrazilo kromě jiného ve velkém množství neúspěšných založení). Pokud hodnotíme některá povýšení na město racionálně, pak bylo v mnoha případech více symbolem (zvláště v případě povýšení některého ze stávajících správních středisek na město) než skutečnou změnou stávajícího stavu. Urči-

tou iracionalitu tohoto aktu však nelze současně podceňovat, protože středověk si potrpěl na symboly. Povýšení na město takovým symbolem jistě bylo.

Městská privilegia sehrála významnou roli až v dalším vývoji, kdy se ze samotné existence městského privilegia začala odvozovat řada dalších práv, která nebyla v polovině 13. století původně vůbec zamýšlená (především politická práva a právo monopolu).

Nejstarší města byla založena na Moravě. První doložené privilegium bylo vydáno před rokem 1220 pro Uničov, záhy následovala další moravská města - Bruntál. Olomouc, Opava, Znojmo, Jemnice. V téže době existovala v Čechách správní hradiště s tržišti a výrobním zázemím, fungující hospodářsky podobně jako moravská, ale bez písemných privilegií. Moravská města měla tedy proti českým časový náskok jen v rovině právního zajištění.

MĚSTSKÁ PRÁVA

Právní rámec existence středověkých měst se v Čechách a na Moravě řídil vzory převzatými z německých zemí. kde města existovala dříve a měla tedy propracovaný právní systém výsad, práv a povinností. Koncem 13. století přijalo Staré Město pražské jiho-německé městské právo (zvané Švábské zrcadlo). Z ustanovení Starého Města pražského vycházela většina českých měst v jižní polovině země. Severní část Čech a Moravy, ale také Lužice a Slezsko, se řídily vzorem práv královského města Litoměřice (to převzalo ustanovení nazývané Saské zrcadlo z Magdeburku). Oblast užití Saského zrcadla zasahovala až k Olomouci a Praze (zatímco Staré Město pražské se řídilo Švábským zrcadlem, Menší Město pražské - později Malá Strana - již Saským zrcadlem). Na Moravě se ustálilo městské právo již v první polovině 13. století a řídilo se městem Bmem (to právo převzalo z Vídně, která se řídila Švábským zrcadlem).

Saské zrcadlo - německý rukopis z konce 13. století

LOKÁTOR

Založení nového města „na zeleném drnu“ byl stejný kolonizační podnik jako založení vesnice v pusté lesní krajině, jen nesrovnatelně nákladnější. Jako lokátoři proto vystupují jen mimořádně bohatí lidé. kteří uzavřeli smlouvu se zakladatelem (králem, velmožem či církví). Tato smlouva zajišťovala lokátorovi v nově postaveném městě nejen podíly z platů a určitá hospodářská privilegia, ale také výnosný úřad rychtáře. Rychtářský úřad nevykonával ovšem lokátor většinou osobně (šlo o osoby postavené mnohem výše), ale svěřil ho svému služebníkovu nebo pronajal či dokonce prodal. Zatímco se jako zakladatelé vesnic objevují lokátoři, kteří přišli i s kolonisty z německých zemí.

O sk í Budějovice - náměstí z roku 1265, kolem byly vyměřeny cca 5 metrů široké parcely pro stavbu městských domů (zachováno v půdorysech domů dodnes)

v případě nejstarších měst šlo spíše o prominentní příslušníky královského dvora (lokátorem Českých Budějovic byl zvíkovský purkrabí Hirzo). Jako lokátoři vystupují také zámožní Němci, kteří žili na území Českého království. Nejvýznamnějším z nich byl mincmistr Eberhard, který se stal lokátorem Jihlavy a také Havelského městečka (osady s městskými právy a po určité době dokonce s vlastní samosprávou, osídlené Němci, ležící uvnitř staroměstských hradeb za kostelem sv. Havla).

SASKÉ ZRCADLO

Nejstarší právní knihu v Německu byla latinsky napsána roku 1224 a záhy byla přeložena do dolnoněmeckého jazyka. Jejím autorem byl Eike von Repgow, který působil jako soudce v Anhaltsku. Poetické označení městských práv jako „zrcadlo“ vychází z autorova příměru, že v jeho knize mají Sašové rozpoznat právo stejně, jako žena svou krásnou tvář, dívá-li se do zrcadla. Vlastní knihu je dělena na zemské a lenní právo. Štvaní světské moci proti duchovní a v knize se objevuje i kritiku nevolnictví z pohledu bible a rovněž pochybnosti o právu českého krále být členem kolegia kurfiřtů, které volí římského krále. X právní koncepce této knižky vzniklo magdeburské městské právo, které se stalo vzorem městského práva severoněmeckých zemí (zjednodušeně se někdy označovalo rovněž jako Saské zrcadlo).

ŠVÁBSKÉ ZRCADLO

Sbírka německého práva, která vznikla kolem roku 1275 v Augšpurku. Právně vycházela z koncepce Saského zrcadla, ale také z bavorského práva a práva kanonického. V konkrétních bodech stranila více papežské kurii oproti světské moci (uznávala papežskou „teorii dvou mečů“, podle níž duchovní třímá papež a světský propůjčil císaři). Švábské zrcadlo prosazuje v právních úkonech písemné pořízení. Na základě jeho koncepce vzniklo norimberské městské právo, podle něhož se řídila většina měst jiho-německých.

PŮDORYS STŘEDOVĚKÉHO MĚSTA

Města se ve 13. století zakládala v zásadě dvojím způsobem. Buď městské privilegium obdrželo stávající hradiště, nebo se začala podle privilegia „na zeleném drnu“ budovat nová městská aglomerace.

V prvním případě nebylo možné stávající, živelně se po desítky let rozvíjející půdorys (zvaný rostlý) významněji měnit. Každé hradiště mělo svůj správní dvorec, tržiště, valy s příkopem, proto koncepce města často kopíruje půdorys původního hradiště.

Města zakládaná „na zeleném drnu“ byla koncipována podle přesného (obvykle geometricky rozměřeného) plánu. Plánovitý (nebo normový) půdorys se někdy také označuje kolonizační (a spojuje se s východní německou kolonizací). Jeho základem bylo velké čtvercové nebo obdélníkové náměstí, z něhož kolmo vybíhaly hlavní ulice k bránám. Mezi nimi se stavěly příčné spojovací uličky. Vznikla tak pravidelná šachovnicová síť ulic. Hradební obvod měl tvar obdélníku či čtverce (tradice půdorysu vojenských táborů starořímských legií, podle níž byla budována i nejstarší města francouzská a německá), nebo byl oválný či kruhový (což umožňovalo lepší obranu, ale ubíralo na vnitřní ploše města). Těsně podél hradeb vedla obvykle ulice, která sloužila jako hlavní komunikace při obraně. Do městských hradeb býval začleněn hrad, klášter (některého z tzv. žebravých či městských řádů té doby - minoritského nebo dominikánského) či kostel, později se k hradbám přistavovaly i obytné domy.

Půdorys města se samozřejmě přizpůsoboval terénu, proto musel ideální plán doznat v některých případech podstatných změn od obvyklého standardu.

Jindřichův Hradec

Horažďovice

Třeboň

Kouřim

Ojedinelým typem je půdorys pahorkového města (inspirovaný zřejmě italskými vzory), jehož městský obvod kopíruje protáhlou ostrožnu návší (např. Hradec Králové). V některých případech se objevuje i typ zvaný smíšený, který kombinuje prvky různých půdorysů.

I když české písemné prameny nezachycují činnost specializovaných zeměměřičů (agrimensorů), jaci běžně působili v západoevropských zemích, lze s ohledem na složitost takové práce předpokládat, že působili i v českých zemích. Zjednával je a platil lokátor. Zeměměřič obvykle vytyčil hranice města a osy, kudy povedou ulice. Zvláště v případě nového založení býval půdorys vyjádřením spíše ideálního stavu, k němuž mělo město v dalším vývoji směřovat, než aby odrážel skutečnou realitu. V době výstavby nebyly totiž nikdy všechny pozemky plně obsazené budoucími obyvateli.

Česká a moravská města 13. století byla s výjimkou Starého Města pražského malá. Vnitřní plocha za hradbami se pohybovala kolem 20 ha, což bylo jen o málo více, než měla velká přemyslovská hradiště. Archeologické výzkumy ukazují, že plocha uvnitř hradeb většiny měst nebyla zpočátku souvisle zastavěná. Mezi domy existovaly proluky a volné parcely.

Existence volných parcel uvnitř hradeb byla logická, protože počet městských obyvatel nebyl zpočátku vyšší než na průměrném hradišti. Teprve v průběhu druhé poloviny 13. století rostl počet obyvatel příchodem dalších rodin. I když se v důsledku příznivého demografického vývoje zvyšoval celkový počet obyvatel v zemi, ve městech byla zřejmě úmrtnost vyšší než porodnost, proto byl růst městské populace závislý na příchodu lidí z vesní. Jen pomalu proto docházelo k obsazování volných parcel a k zahušťování městské výstavby (mnohá města dosáhla teprve v první polovině 14. století úplného zastavění vnitřní plochy uvnitř hradeb).

MĚSTSKÉ OPEVNĚNÍ

Zatímco z právního a hospodářského hlediska se v životě města 13. století oproti původnímu životu v královských správních centrech hradištního typu mnoho nezměnilo, po stránce urbanistické a stavební šlo o skutečnou revoluci. I ta se ovšem týkala jen malé části nových měst, neboť mnohá žila ještě určitou dobu bez kamenných hradeb. V případě přiznání městského statutu existujícímu hradišti se ponechaly stávající valy a jen pomalu se nahrazovaly kamennou hradbou. Města založená „na zeleném drnu“ měla zase po určitou dobu opevnění jen provizorní - obvykle mělký příkop s dřevěnou palisádou nebo provizorní hliněné valy. Ke stavbě kamenné hradby přistoupila mnohá města až po desítkách let své existence. Důvod však nebyl jen v liknavosti obyvatel. Nejstarší města od panovníka v mnoha případech neobdržela právo vybudovat kamenné hradby ihned (získala ho až v průběhu dalších let).

S výstavbou kamenných hradeb se ovšem spěchalo, pokud nové královské město leželo na strategickém místě. Takovýchto prominentních měst vzniklo hned několik. České Budějovice byly založeny uprostřed držav jihočeských Vítkovců. Domažlice a Tachov zase na významných cestách nedaleko zemské hranice.

Rychlá výstavba hradeb záhy po vzniku měst byla však celkově výjimkou. Dokládají to kromě jiného výzkumy měst, která byla po několika desítkách let z nejruznějších důvodů opuštěna. Ani v jednom se kamenné hradby vůbec nezačaly stavět (Sezimovo Ústí. Staré Mýto, Sekanka u Davle, Nové Městečko u Nečtin). Nedočkaly se jich ani tržní osady a bývalá hradiště, která byla v první vlně povýšena na města. Kamenné hradby neměla z pochopitelných důvodů ani města, která se nedokázala hospodářsky prosadit a časem klesla na úroveň vesnice (Starý Bezděz. Jablonné v Podještědí, Blíževedly u České Lípy, Čelákovice. Brušperk u Frýdku-Mítku).

Kamenné městské opevnění se podobalo dobovým hradním fortifikacím. Jeho základem byla masivní kamenná hradba s cimbuřím, před ní býval hluboký příkop, většinou naplněný vodou. Podél cimbuří vedl na vnitřní straně hradby dřevěný ochoz pro obránce. Linie hradeb byla přímá, nezpevňovaná věžicemi a rohovými baštami (objevují se většinou až ve 14. století). Nejpečlivěji opevněným prvkem byla brána, zřizovaná jako klenutý průchod věží. Méně často se objevují menší branky, tvořené pouhým portálem v hradební zdi. Přes příkop vedl ještě dřevěný most, aby se dal při obležení strhnout.

Cheb - ochoz městské hradby (dochováno v zahradě františkánského kláštera)

Písek - dvojily pás městských hradeb s parkánem

NEJSTARŠÍ MĚSTA V ČECHÁCH

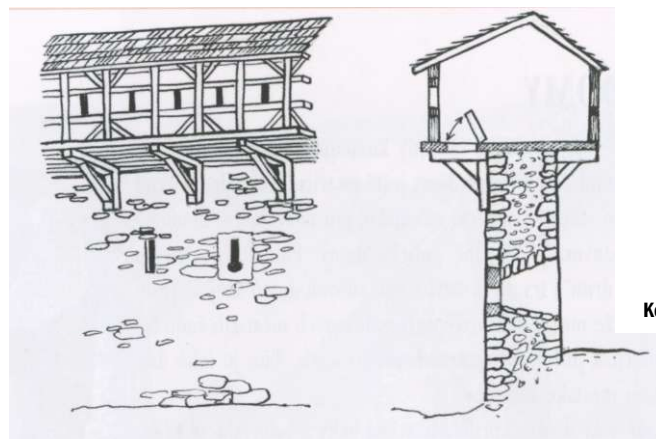
Praha	kolem 1230
Litoměřice	kolem 1230
Stříbro	kolem 1240
Jablonné v Podještědí	1249
Ústí nad Labem	1. polovina 13. století?
Duchcov	kolem poloviny 13. století
Chrudim	kolem poloviny 13. století
Kadaň	kolem poloviny 13. století
Kouřim	kolem poloviny 13. století
Havlíčkův úhoř	1251-1256
Kolín	1253
Louny	před 1253
Písek	před 1254
Jindřichův Hradec	před 1255
Sušice	před 1257
Čáslav	1260
Most	kolem 1260

NEJSTARŠÍ MĚSTA NA MORAVĚ

Uničov	1213
Olomouc	1220-1230
Křmov	1221
Podivín	1222
Opava	1224
Znojmo	1226
Jemnice	1227
Hodonín	1228?
Jevíčko	kolem 1240
Brno	1243
Jihlava	1247-1249
Polná	1. polovina 13. století?
Osoblaha	1251
Přerov	1252

Horažďovice - Pražská brána (též Červená nebo Veliká)
ze 2. poloviny 13. století, v 15. století byla zvýšena,
je považována za druhou nejstarší městskou bránu v Čechách

Konstrukce podsebití

Horažďovice - Fortna, jinak též Branka, byla postavena
ve 2. polovině 13. století, vedla k řece a byla určená
k zásobování města vodou

Kouřim - Pražská brána ze druhé čtvrtiny 13. století

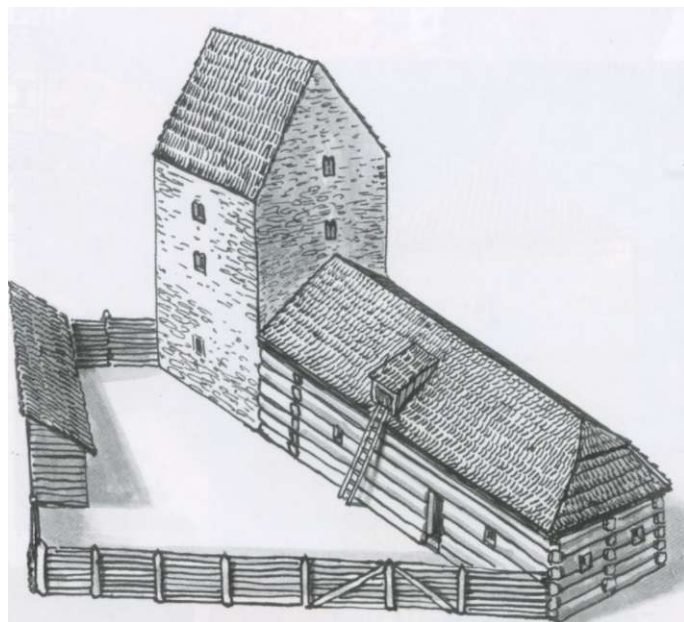
Nymburk - městské hradby (částečně upravené v 19. století)

MĚSTSKÉ DOMY

Domy obyvatel měst nebyly zpočátku všechny kamenné. Místy se dokonce podle regionální tradice udržely dřevěné domy ještě po třicetileté válce. Pokud bylo na město povýšeno stávající správní středisko, jen pozvolna se roubené sruby a zemnice přestavovaly na raně gotické domy. Pokud bylo město založeno „na zeleném dnu“, trvala výstavba kamenných domů zřejmě ještě déle. Máme doloženo, že mnozí obyvatelé nově založených měst žili řadu let v chatrčích, zemnicích a jiných provizorních přístřešcích. Tím je také dán složitý¹ vývoj nejstarší městské zástavby.

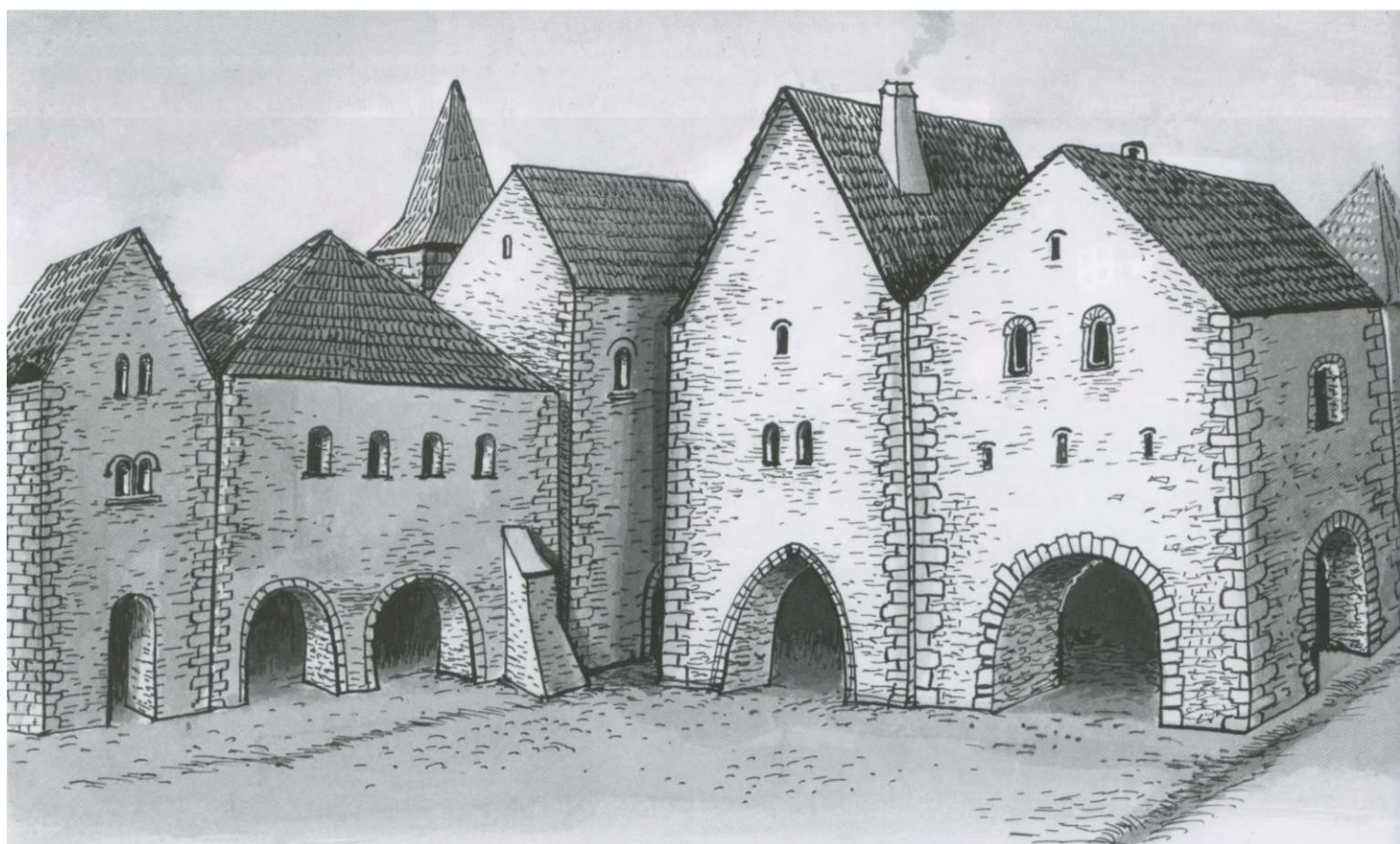
Původně nejstarší městské domy nepřiléhaly svými boky k sobě jako později, ale měly kolem sebe volný prostor, kde se nacházel velký dvůr a někdy dokonce zahrádka. U obydlí stávaly i další hospodářské budovy, protože řada obyvatel měst se zpočátku živila zemědělstvím (v duchu hradištní tradice). Městská zástavba se zahušťovala jen velice pomalu s postupným nárůstem obyvatel. Teprve ve 14. století zcela zmizely v českých a moravských městech proluky mezi domy, zahrady a hospodářské budovy byly vytěsněny před hradby a dvory domů se rapidně zmenšily (někdy dokonce jeden dvůr sloužil několika domům současně).

Architektura kamenných domů se vlivem celkového rozvoje města pomalu měnila. Upouštělo se od obranných prvků, typických pro románské kamenné domy, neboť individuální opevnění domu ztratilo smysl (základní společnou ochranu skýtala městská hradba). Vchod raně gotických domů býval v přízemí a směřoval do ulice, na rozdíl od starších staveb, kdy býval orientovaný do dvora a často byl umístěn na zvýšené podestě či v patře s dřevěným schodištěm. Do ulice také směřovalo více oken, která se mírně rozšířila (neměla již charakter štíhlý). Kolem domů se nestavěla vysoká hradba. Hmota raně gotických domů postupně ztrácela robustnost opevněného věžovitého stavení.

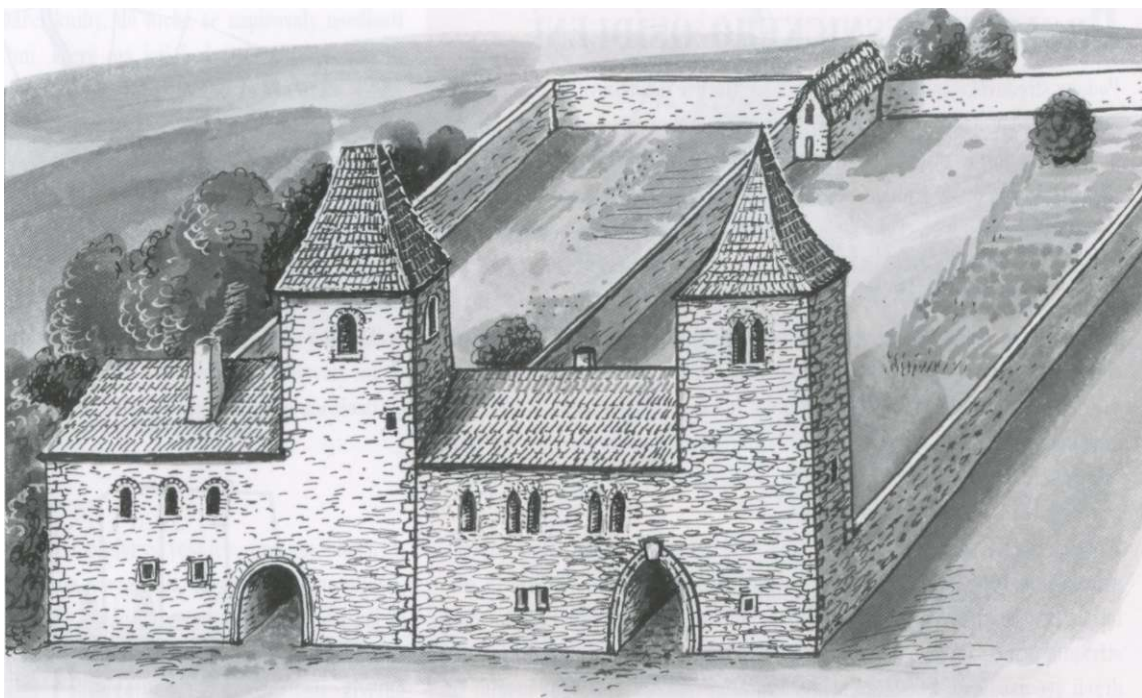
Městský věžovitý dům - pozdně románský styl, polovina 13. století

Obytné domy se budovaly postupně a někdy velice pomalu. Tempo výstavby ve středověkém městě nebylo nikdy překotné. Po mnoho let se lidé setkávali nejen se staveništi domů svých sousedů, ale také s velkým staveništem farního kostela na rynku. Chrám se budoval stejně liknavě jako městské hradby, někdy dokonce ještě pomaleji. Po založení města Plzně sloužil měšťanům nedaleký venkovský kostelík Všech svatých v Malicích déle než 30 let, dokud nebyl dostavěn městský farní kostel. V některých městech postupovala výstavba ještě pomaleji než v Plzni. Nebylo výjimkou, pokud se chrám na rynku budoval celé generace, zvláště proto, že se v průběhu staletí několikrát rozšiřoval a přestavoval. Po celou tu dobu byla samozřejmě příslušná část rynku staveništem. Rada staveníšť patřila k životu středověkého města.

Rekonstrukce raně gotické městské zástavby rynku

Jen mimořádně významné královské město dokázalo poměrně rychle dokončit všechny základní stavby. Převážná většina měst, pokud se rozhodla pro novou výstavbu z kamene (ať již veřejných staveb - hradeb a kostela, či měšťanských domů) se proto dlouho potýkala s problémem rozestavěnosti. Města 13. století nevypadala tak, jak si středověké město obvykle představujeme, ale bylo to obrovské staveniště, v němž život nebyl pohodlný. Tento stav trval často několik desetiletí. Horečný stavební boom ustal ve městech až počátkem 14. století, kdy byla většina nově založených sídel ve své základní podstatě dobudovaná. Městské aglomerace tak získaly tvář středověkého města, již později zatěžovaly už jen drobnější stavební úpravy.

Široké domy s hranolovou věží a rozlehlým dvorem - přechod od románského ke gotickému měšťanskému domu.
byly méně časté (doloženy např. v Praze Na Můstku)

PRAHA

Poněkud odlišným stavebním vývojem prošla ve srovnání s ostatními domácími městy pražská aglomerace. Byla hustě osídlená již v počátcích českého státu a soustřeďoval se sem obchod i výroba do té míry, že působila jako město mnohem dříve. Neměla ovšem kamenné hradby a osídlení bylo rozptýlené na široké ploše po obou březích Vltavy.

Podoba pražské kotliny byla na počátku 13. století odlišná od současné. Vltava byla mnohem širší (až o jednu třetinu) a byla mělká (s několika vhodnými brody). Břehy se nacházely jen těsně nad hladinou řeky a byly proto pravidelně zaplavovány jarními povodněmi. Široký pás půdy kolem Vltavy měl charakter podmáčené nivy a nebyl vhodný ke stálému osídlení. Městská aglomerace vznikala proto dále od řeky na výše položených terasách.

Pro stavební činnost byl mnohem výhodnější pravý břeh (skýtal větší plochu, ležel výše a byl členitější). Zde se postupně formovalo Staré Město (nebo také Větší Město) pražské. Podhradí královského hradu na levém břehu (Malá Strana) mělo míst vhodných k výstavbě málo a neskýtalo možnost dalšího rozvoje. Proto sloužilo většinou jen služebníkům královského dvora.

Starší zástavba pravého břehu byla do poloviny 12. století orientována v jihozápadní části dnešního Starého Města. Na místě dnešního Karlova mostu stával pravděpodobně již od 10. století dřevěný most (nahrazený v letech 1158 až 1172 kamenným Juditiným mostem). Tento most ležel na cestě z Pražského hradu na Vyšehrad. Právě zde stála významná osada, která lemovala cestu směrem k Vyšehradu (až na úroveň dnešního Slovanského ostrova). Po polovině 12. století se aglomerace začala rozrůstat směrem k dnešnímu Staroměstskému náměstí, kam bylo přesunuto hlavní tržiště (do té doby fungovalo zřejmě někde poblíž mostu). K tržišti se paprskovitě sbíhaly nové komunikace (dnešní ulice Kaprova, Dlouhá a Celetná) a podél nich vznikaly další domy a dvorce. Přesun tržiště byl zřejmě dán fiskálními zájmy

panovníka (stál zde Týnský dvůr neboli Ungelt). Navíc toto místo leželo dále od řeky a nebylo tolik ohroženo povodněmi.

Přesun tržiště spolu s výstavbou nových domů předznamenával vznik skutečného středověkého města. Prvé kamenné hradby začal budovat po roce 1230 král Václav I. Nejstarší opevnění měřilo na délku zhruba 3,5 kilometru a obepínalo prostor o velikosti celých 80 hektarů (zhruba čtyřikrát více, než byla průměrná plocha většiny ostatních měst té doby). Prostor uvnitř staroměstských hradeb nebyl zpočátku ani zdaleka zastavěn celý. Vzniklo zde několik zatím ještě relativně oddělených osad, které teprve později splynuly do jedné souvislé městské zástavby.

I když větší část města ležela na nejvýše položené terase v zákrutu řeky, část klesala skoro až k vltavskému břehu a byla pravidelně sužována povodněmi. Jak houstla zástavba, začal se břeh Vltavy zvyšovat navážkami a zásypy.

Nejspíše po roce 1272 (v té době zaplavila povodeň dokonce celé Staroměstské náměstí) se začalo s plošným zavážáním terénu téměř celého města. Do konce 13. století bylo území od rynku až k řece zvýšeno o několik metrů prakticky na dnešní úroveň. Díky těmto navážkám dnes nacházíme přízemí starších románských domů v podzemí a to, co bývalo původně prvním patrem, je dnes přízemím nejstarších kamenných domů. S ohledem na dobové technické možnosti bylo zavezení podstatné plochy Starého Města pražského obdivuhodným dílem, které dokládá ekonomickou sílu a stavební vyspělost své doby.

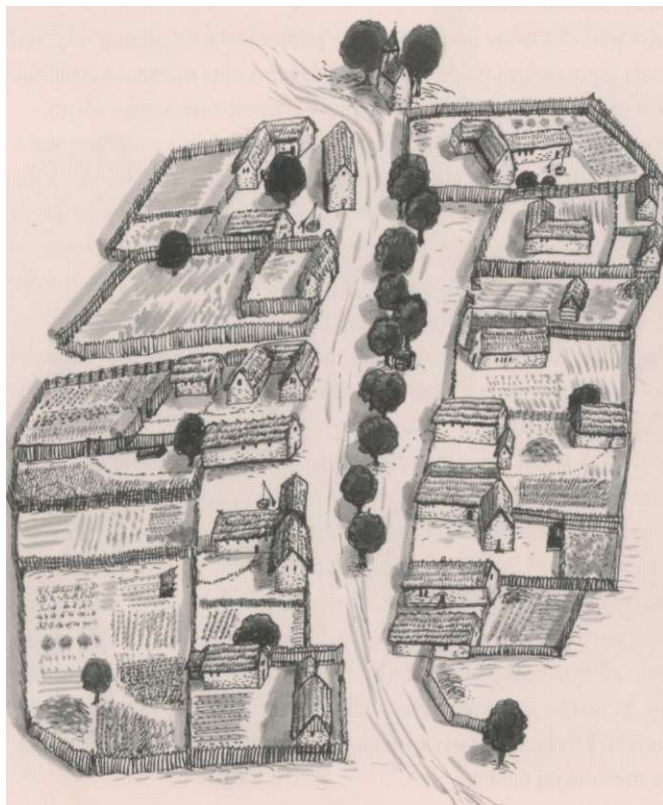
Staré Město pražské se v poslední čtvrtině 13. století proměnilo v obrovské staveniště. Kromě masivních navážek se na úrovni zvýšeného terénu začaly stavět nové kamenné raně gotické domy, které vtiskly středověké Praze zcela novou tvář. Uvnitř hradeb se začaly budovat kostely a kláštery. Došlo k nové parcelaci, neboť se rozrostl počet obyvatel a bylo nutno najít místo na výstavbu nových obydlí, stejně jako pro velkoryse koncipovaná tržiště, masné krámy, mlýny a další provozní stavby. Proto se domy začaly stavět těsně vedle sebe. Na Starém Městě pražském vznikla síť úzkých a často křivolakých ulic, lemovaných řadami patrových domů, jejichž podoba se stala vzorem ostatním středověkým městům.

PROMĚNY VESNICKÉHO OSÍDLENÍ

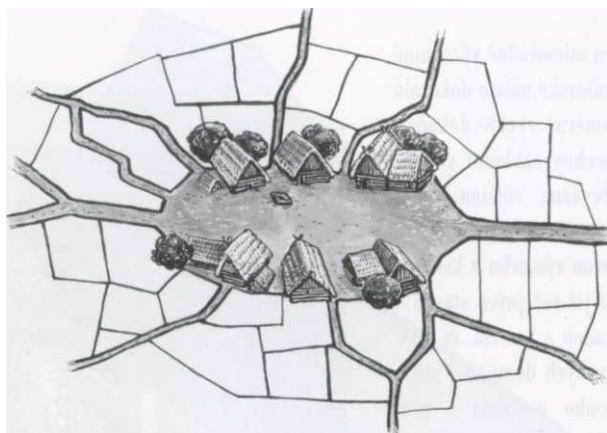
Podoba středověké vesnice v Čechách a na Moravě doznala ve 13. století řady změn, které v dalších stoletích ovlivňovaly stavební vývoj venkova. Mnohé prvky se ve formě tradiční lidové architektury udržely až do novověku. Nej důležitější změnu v osídlení venkova přinesly nové půdorysy, na nichž se vesnice začaly stavět. Tyto se pak bez podstatných změn udržely až do nástupu socialistické kolektivizace venkova (v mnoha obcích jsou dávné půdorysy čitelné ještě dnes).

Pod pojmem půdorys středověké vesnice nesmíme ovšem chápat jen rozmístění usedlostí, ale celkovou koncepci obce - polohu obytného domu, dvora a hospodářských stavení ve vztahu k návsi a sousedním usedlostem, umístění zahrad, luk a polí a také směry místních komunikací. To vše mělo svůj řád, který vycházel z logiky venkovského života, především z organizace zemědělství.

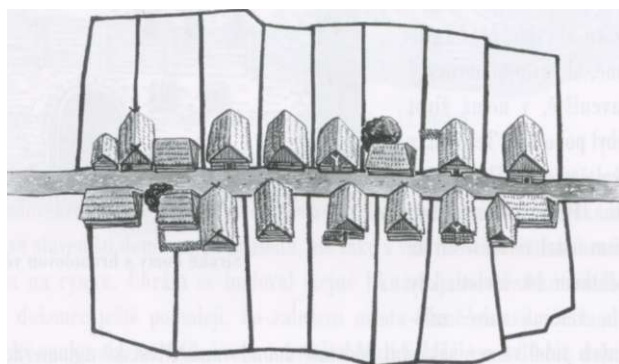
Zatímco starší vesnice měly kolem sebe relativně dostatek volné plochy, přičemž umístění usedlostí a především polí nikdo nelimitoval, vesnice 13. století se utvářely podle norem, v podstatě jednotných pro celou zemi. Jakýmsi střešním principem bylo zákupní (emfiteutické) právo, na základě něhož lidé drželi své usedlosti. Současně byla definována velikost lánu, tedy ideální velikost pozemku, který k usedlosti patřil. Majitel usedlosti věděl, že to je plocha, kterou dokáže obdělávat a je dostatečná k tomu, aby z jejích výnosů uživil svou rodinu a mohl odvádět daně, desátek a poplatky (jejich výše se řídila možnostmi daného lánu). Feudální majitel měl zase jistotu, že ze svých pozemků přenechává hospodářům jen tolik, kolik bylo nezbytné. Vymezení lánu zabránilo sporům, neboť šlo o přesně definovaný úsek (což byla podstatná změna oproti předchozím stoletím, kdy mohli vesničané nakládat v rámci okruhu své vesnice s veškerou půdou do jisté míry svobodně, ale kolektivně). Definice lánu měla řadu praktických výhod. Předně se ustálila obecná cena, kolik by měl rolník z jednoho lánu odvádět feudálnímu pánu a církvi (i když samozřejmě existovaly místní rozdíly). Podle lánu se dala odhadnout velikost úrody (a tedy příjmů rolníka), z níž se odvíjelo zdanění.

Návesní půdorys

Paprsčitý půdorys - modifikace původní okrouhlíce

Řadový půdorys - údolní lánová vesnice

Lán se mohl stát předmětem obchodu, rolník mohl usedlost s polem prodat, ale také odkázat svým dětem (v tomto případě bylo zvláště důležité přesné vymezení velikosti a umístění lánu). Lánová soustava byla především administrativním nástrojem, šlo o první systém středověké daňové politiky. V českých zemích se lánový systém začal uplatňovat po roce 1230 v souvislosti s růstem kolonizační činnosti.

LÁN

Jako většina měrných jednotek ve středověku, i velikost lánu (laneus nebo mansus) značně kolísala. Ve střední Evropě se užívaly dva základní typy. Větší z nich byl lán francský (35-37 ha). Šířka jím vymezeného pozemku byla obvykle dána celkovou šířkou usedlosti, proto bývá vlastní pozemek nesmírně dlouhý (někdy až 800 metrů). Tento typ se užíval ve východních Čechách a na severní Moravě. Na zbylém území Čech a Moravy převládalo měření podle menšího vlámského lánu. Z něj byl odvozen zemský český lán, který měl 48 jiter (18 hektarů) a jeho míra byla odvozena z pražského lokte.

Ve středověku neexistoval úřad, který by evidoval zásady pro stanovení zemských norem, proto se při rozměřování pozemků nejčastěji vycházelo z velikosti obvyklé v daném místě. Středověk si potrpěl na autority, proto se za obvyklé považovalo to, co platilo u některého z vážených sousedů (za vzor se obvykle bral lán významného města v okolí). Při založení města Poličky v roce 1265 se proto výslovně uvádělo, že velikost lánu bude stejná jako v sousední Litomyšli (a také platy z něj budou stejné). Obdobně se při lokaci města Hranice vycházelo z chrudimského lánu (měl 32 ha a byl odvozen z lánu francského). Již ve 13. století se objevuje orientační přepočít, jak velké pole, měřeno výsevem obilí, reprezentuje lán. Pro zemský český lán se uvádí odvozený „výsevkový lán“, jehož plocha se dala osít 80 měřci obilí.

Na pozemcích světské vrchnosti se lány evidovaly jen na základě dohody a paměti obou smluvních stran, na církevním zboží se poprvé objevuje

evidence písemná. Vznikají urbáře, knihy, do nichž se zapisovaly usedlosti s příslušnými lány a povinnostmi, které má jejich držitel vůči vrchnosti. Nejstarším je urbář pražského biskupství, který vznikl kolem roku 1290. Urbář byl vůbec první středověkou písemnou evidencí hospodářského charakteru. I to ukazuje, jaký význam měla v systému upevňování feudálních vztahů lánová soustava.

Principy lánové soustavy se uplatnily především tam, kde se kolonizovala lesní půda, již bylo možno podle tohoto normativu dělit. Na místech původní venkovské zástavby (okolí Prahy, Olomouce, Znojma a na dalších místech v úrodných nížinách) se ve 13. století měření na lány uplatňovalo jen zřídka. Dlouho tu přetrvávalo starší dělení na dědiny a usedlosti se evidovaly nikoli podle rozlohy polí, ale podle dvorců (tedy blíže nespecifikované usedlosti).

PŮDORYS VESNICE

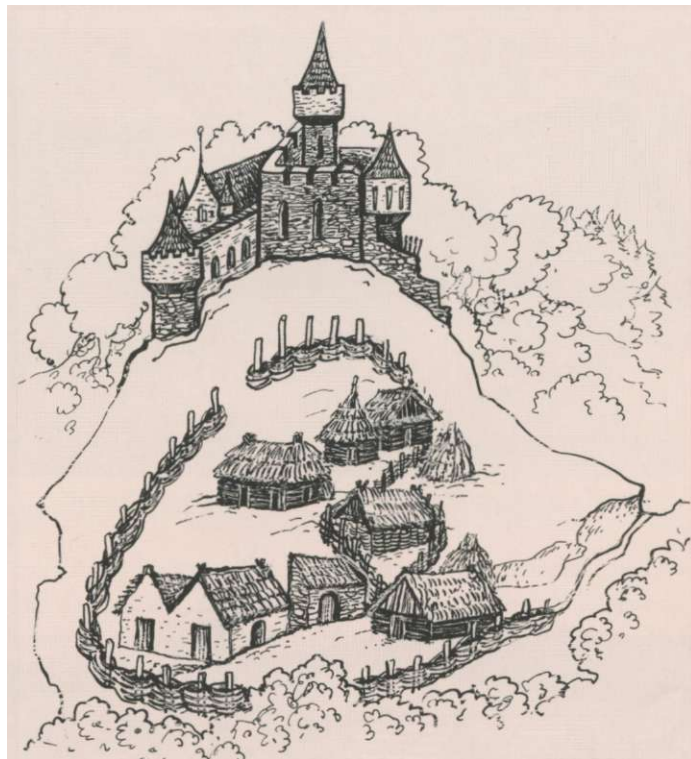
Z velikosti a umístění lánů se odvíjel půdorys vesnice, protože obecným zvykem bylo, že obhospodařovaná půda navazovala na zadní trakt usedlosti. Faktické rozdělení lánů se ovšem řídilo místním terénem, neboť podle něj se při založení vesnice rozložení lánů vyměřovalo.

Na rozdíl od staršího, převážně nahodilého rozmístění usedlostí, živelně soustředěných v širokém kruhu kolem centrální návsi, je pro 13. století charakteristický normativní půdorys. Nově zakládané vesnice se podřizovaly přesně stanovenému plánu, ale platilo to i pro starší, pokud se rozšiřovaly nebo se v nich při převodu na zákupní právo vyměřovaly lány. Půdorysy středověkých vesnic měly několik základních variant, odvozených z povahy terénu, vodních toků a nejbližších cest.

Především ve vnitrozemí převládaly návěsní vesnice, neboť tomuto schématu se blížila forma již existujících obcí typu okrouhlíce. Oproti staršímu rozvržení se však centrální prostor koncipoval na pravidelném půdorysu, převládala obdélníková návěs (obdobně se v té době stavěla i města). Usedlosti byly rozloženy v pravidelných odstupech kolem celé návsi a mezi nimi byly ponechány dvě či tři proluky, kudy se k návsi sbíhaly cesty. Vytyčit podobnou návěs bylo snadné, ale složitější bylo rozměřit polnosti pro usedlosti, které se nacházely v rozích. Každé usedlosti měla připadnout stejně veliká plocha, která měla v ideálním případě ležet v pravidelných páslech vedle sebe. To však v rozích nebylo možné, a tuto nepravidelnost bylo nutno vyrovnávat určitým zakřivením všech lánů kolem vesnice.

V oblastech, kde probíhala kolonizace, se většinou uplatnil řadový půdorys (údolní lánová vesnice). Usedlosti byly rozmístěny v řadě podél potoka buď na obou březích, nebo jen na jednom. Dům s dvorem stával v dolní části údolí u potoka, v širokém pruhu za ním pak byl pozemek. Protože terén obvykle od potoka mírně stoupal do svahu, byly v té části, která měla mírnější sklon, zahrady a pole, ve strmější pak louky a les. Údolní lánové vesnice neměly návěs a stavební vývoj svědčí o tom, že sami obyvatelé návěs nepotřebovali (pokud se v obci nacházela vhodná terasa, kde by se návěs dala zřídit, lidé to neudělali). Odlišné od návěsní vesnice bylo i vedení cest. Břehy potoka byly většinou podmaččené a zarostlé, tedy nevhodné k tomu, aby hlavní cesta vedla pod usedlosti. Častěji byla vedena výše na svahu, někdy poměrně vysoko, dokonce až na okraji pole u lesa. Z ní pak vybíhaly cestičky k jednotlivým dvorcům.

Umístění usedlosti blízko potoka mělo výhodu při zásobování vodou, ale na druhou stranu mohla být usedlost vystavena nebezpečí přívalových záplav. Archeologický výzkum obce Bystřec na Dražanské vrchovině zjistil, že nejméně dvě usedlosti byly po několika letech opuštěny. V důsledku mycení lesů došlo k erozi půdy a domy začaly být pravidelně zaplavovány. Protože bylo zatím celé údolí vyklučeno, přesunuly se postižené rodiny na výhodnější

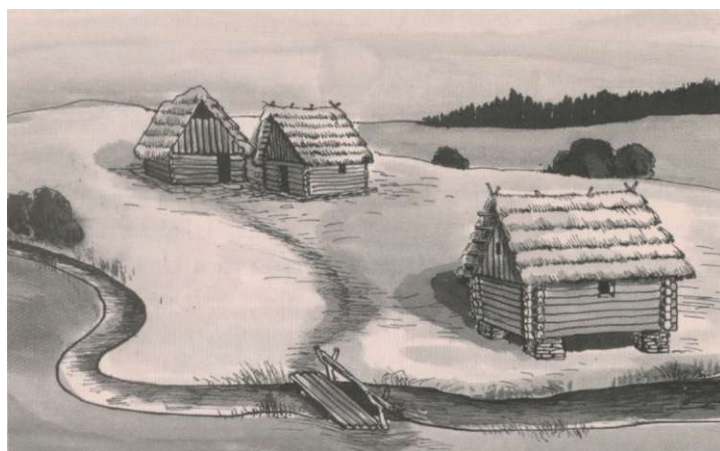
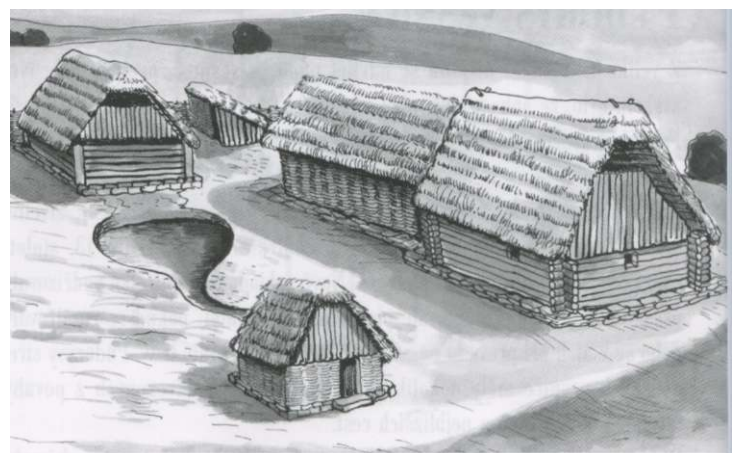
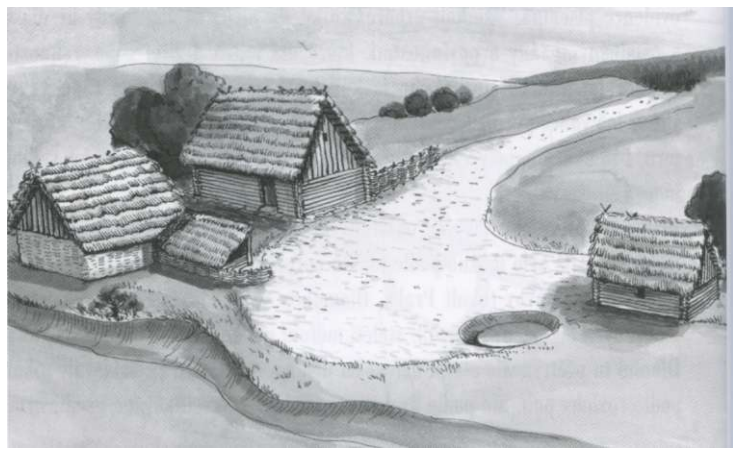
Středověká vesnice - německá iluminace, konec 13. století

místo na nedalekou terasu podél toku potoka, kde si postavily nové dvorce. Na principu podélné osy byl rovněž založen jiný typ půdorysu, který se řídil cestou. Typ ulicové vesnice však byl ve 13. století vyhrazen spíše menším zemědělským městečkům. Vesnice tohoto typu se objevovaly spíše výjimečně v tradičně osídlených krajích tam, kde to umožňovala předchozí nepravidelná zástavba.

Stejně okrajovým byl z hlediska četnosti paprscitý půdorys v oblastech vzniklých kolonizací. Šlo o modifikaci původní slovanské okrouhlíce s centrální návsi obklopenou usedlostmi. Zemědělská půda však byla pravidelně rozdělena do dlouhých úzkých lánů, které se od domů rozbíhaly paprscitě všemi směry (půdorys vesnice se podobal velké hvězdě). Podobný plán byl výhodný ve složitém a nepřehledném terénu, zejména v lese, kde nebyla k dispozici žádná řídicí osa typu potoka či cesty. Není náhoda, že se poměrně vysoký počet středověkých vsí, založených na tomto půdorysu, nazýval Žďár (vzniklých tedy na místě zbaveném lesního porostu žďářením).

Rozložení lánů - kolonizační ves Bystřec na Dražanské vrchovině na konci 13. století

Rekonstrukce usedlostí jedné vesnice - kolonizační ves Bystřec byla založena na hoštejnském panství na Dražanské vrchovině kolem roku 1250. Každý novousedlík obdržel po jednom francském láně (23,5 hektaru), což byla pro danou dobu nadprůměrně rozsáhlá plocha. Ves byla postavena na obou svazích zalesněného údolí, jímž protéká potok.

Koncem 13. století zde stála řada různých typů usedlostí, od malých hospodářství s jednoprostorovými domy až po velké dvorce s dvoupřístorovými domy a řadou hospodářských budov. V obvodu obce se nacházely nejen zahrady, pastviny a pole, ale také síť cest, u jednoho domu se našlo zařízení k filtraci vody, u jiného studna a udírna.

Stála zde i kovárna. Pohledy dle rekonstrukce L. Belcrediho.

VESNICKÝ DŮM

Zatímco celkové rozvržení vesnic se v době kolonizace oproti 11. a 12. století změnilo, domy se od starších podstatněji nelišily. Tento názor však nezástávají všichni historici. Někteří kladou do období mezi 13. a 15. století základ proměny vesnického domu do podoby, jaká se v tradičním venkovském prostředí uchovala až do novověku (ve formě tzv. lidové architektury). Opírají se přitom o archeologické nálezy základů středověkých domů ve vesnických lokalitách založených ve 13. století. Problémem výzkumu zaniklých vsí je však fakt, že téměř všechny zanikly až po delší době své existence (Pfaffenschlag v 15. století, Svidna dokonce až v 16. století). Je tedy velice sporné, zda dochované základy zkoumaných mladších domů odrážejí situaci ve 13. století. Víme totiž jistě, že obyvatelé žili ještě řadu let po založení vesnice v provizorních přístřešcích. Jejich první starostí bylo kultivovat půdu a vybudovat hospodářské zázemí pro svou zemědělskou usedlost. Ostatně k tomu byla určena lhůta (obvykle kolem 10 let), kdy nemuseli odvádět žádné daně a poplatky. Vzhled obydlí, která se ve vesnicích koncem 13. století stavěla, měl spíše blíž k starším typům (jak potvrzuje i výzkum obce Bystřec). Jen pomalu mizely zemnice, které sloužily nejen jako provizorní obydlí v prvních letech kolonizace, ale také jako obydlí chudších vesnických rodin. Zemnice jsou doložené prakticky ve všech archeologicky zkoumaných lokalitách ze 13. století.

Většina vesnických domů té doby si podržela tradiční jednoprostorovou dispozici (obydlí bylo tvořeno jedinou velkou místností - jizbou). Jen výjimečně lidé přistavovali před vchod do vytápěné jizby ještě vstupní síň jako druhý obytný prostor. Běžnější bylo přistavět před vchod pouze jednoduchý, částečně zakrytý přístřešek. Dispozici jednoprostorových vesnických domů ze 13. století dokládají archeologické výzkumy (Bystřec, Mstěnice, Vilémov).

Jako trojdílná dispozice vesnického domu (typická od pozdního středověku téměř až do počátků kolektivizace venkova) se v odborné literatuře označuje dům, v němž jsou pod jedinou střechou tři místnosti v řadě vedle sebe. Na jizbu a často poměrně rozlehlou síň navazovala buď komora, či chlév. Podobná dispozice je sice doložena v některých středověkých městských domech, ale na českém a moravském venkově byla ve 13. století výjimkou. Tím ovšem není řečeno, že by venkovská usedlost měla jen jediný dům s obytnou jizbou. U obydlí stávaly další stavby, v nichž byla umístěna hospodářská komora a chlév. Nebyly ale s obydlim spojené pod jednou střechou, nýbrž stály samostatně v těsné blízkosti.

Lze tedy soudit, že trojdílné domy se začaly na venkově objevovat ve větší míře až ve 14. století. Geneze takového domu mohla být založena na dalším vývoji obydlí, kdy došlo ke spojení dvou samostatných jednoprostorových staveb (obytné a komory) pod jednu střechu, přičemž v prostoru mezi nimi vznikla třetí místnost - síň. Důvodem spojení dříve samostatných staveb mohlo být kromě praktických důvodů a nové stavební módy také ochlazení klimatu ve 14. století, neboť umístění několika prostorů pod jednou střechou bylo za chladného počasí výhodnější jak z hlediska provozu, tak i celkové izolace domu.

Usedlosti ve 13. století měly uzavřené dvory (na rozdíl od raného středověku), někdy obehnané plotem či zídou, jindy obestavěné ze dvou či tří stran hospodářskými stavbami (ve Mstěnicích je dokonce doložena jedna usedlost čtyřstranného typu, jejíž dvůr byl obestavěn ze všech stran). Uzavření dvora vyplývalo nejen z plánovitého rozdělení pluziny, ale také z posilování individuálního charakteru hospodaření jednotlivých usedlostí.

Jako základní materiál převládalo při stavbě domu dřevo. Starší technika vyplétání stěn proutím a omazávání hlínou (typická pro zemnice) zcela mizí. protože při lesní kolonizaci měli hospodáři k dispozici dostatek dřeva. Jako

Drážková konstrukce dřevěného domu - rekonstrukce v Brezně u Loun

materiál bylo kvalitnější a trvanlivější, přičemž výstavba srubu nespotřebovala více času než vyplétání stěn. Kamenný dům na venkově byl naprosto výjimečný, a pokud se objevil, patřil spíše ke dvorci některého z chudších šlechticů (jako základ budoucí tvrze).

Roubené sruby se téměř výlučně stavěly na kamenné podezdívce, která obydlí lépe izolovala a umožňovala bezpečnější provoz topeniště. Dům sám se stavěl z nehraněných kuláčů. Starší drážková (nebo též kúlová) technika sice ustupovala, ale přesto se ještě na konci 13. století často používala, dokonce v rámci jedné vesnice vedle domů srubových. Archeologické výzkumy dokazují, že si v některých případech rodina záhy po založení vesnice postavila dům jednodušší drážkovou technikou, který později přestavěla na klasickou středověkou srubovou stavbu.

Sruby se stavěly tradičním způsobem tak, že se na koncích kuláčů vytesal dlab a trámy se skládaly napříč přes sebe, jako když se staví hranice. Mezery ve stěnách mezi kuláči se utěšňovaly mechem a hliněnou mazanicí. Zamazané spáry mezi trámy se uvnitř v místnosti obvykle ještě bily.

Na rozdíl od starších obytných staveb, venkovské domy 13. století měly obvykle strop. Nesly ho hranované trámy, kladené napříč mezi protilehlými stěnami. Protože nosnost takových trámků neumožňuje rozpětí větší než 5 až 6 metrů, byla to obvyklá šíře většiny domů. Pokud měl být dům širší, musely být stropní trámy podloženy kolmým trámem. Ten vedl napříč místností a uprostřed byl podepřen silným dřevěným sloupem. Mazanice bývala i na vnitřní straně stropu, což zvyšovalo izolační vlastnosti konstrukce a lépe dům chránilo před požárem.

Jako střešní krytina se užíval vázaný rákos či slaměné došky, v lesních oblastech se objevovaly také dřevěné šindele. Výjimečně je doložena i krytina z pálených tašek.

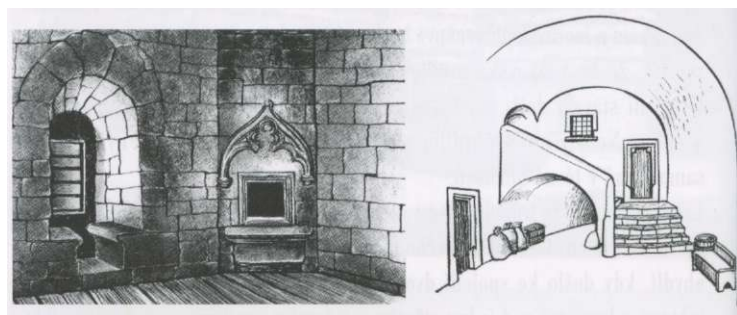
Okno srubu - rekonstrukce ve Vítkově u Chrástav

Zvíkov - sedílle ve vchodu do paláce

Lichnice - sedílle ve výklenku okna

Klatovy - mázhaus gotického domu

INTERIÉR A BYDLENÍ

ZPŮSOB BYDLENÍ

Nároky člověka na bydlení a s ním spojené tradiční návyky života se v průběhu středověku měnily jen nesmírně pomalu. Lidé byli nesmírně konzervativní a neradi měnili to, nač byli zvyklí. Styl bydlení ovlivňovala kromě subjektivních faktorů také podoba obytného domu. Koupit si nové šaty bylo snadné, ale změnit styl bydlení by znamenalo přestavět dům. Většina obyvatel proto bydlela po celé generace bez podstatných změn stejně. Nový styl se prosadil celkem logicky jen mezi zámožnými vrstvami (právě ty si ve 13. století budovaly nové typy sídel - hradní paláce či raně gotické městské domy). I když právě 13. století přineslo venkovu významné změny v důsledku kolonizace, styl bydlení se měnil jen minimálně. Ve středověku platil především na venkově jednoduchý zákon, podle něhož se novinky v hmotné kultuře zpožďovaly za hospodářskými a sociálními změnami, někdy dokonce značně. Venkov totiž představoval nejkonzervativnější vrstvu společnosti, což nebylo dáno ani tak finančními možnostmi, jako spíše silou zvyku.

Každodenní životní rytmus na venkově probíhal podle stejného modelu jako dříve, tedy odehrával se především venku, pod širým nebem. Ve 13. století bylo stále ještě příznivé klima, a to se pochopitelně odrazilo v jednoduché podobě domu, který pro bydlení nabízel jen omezené funkce. Teprve s ochlazením na počátku 14. století se dům začal měnit a lidé trávili více času pod střechou. Tím se začaly klást na způsob bydlení nové požadavky, které ovlivnily proměnu interiéru.

Způsob bydlení byl na venkově celkem jednotný. I když ve 13. století existovali zámožnější hospodáři, kteří měli rozlehlou usedlost, více polí a dobytka, lepší oděv a více železného nářadí, většinou neměli jizbu zařízenou jinak než sousedé. V městském prostředí to však bylo jiné, protože ve městech, i když byla teprve na začátku své vývojové cesty, existovala mnohem větší sociální diferenciaci. Ve městech žili na jedné straně chudí lidé, kteří měli majetku méně než vlastníci venkovské lánové usedlosti, ale na druhé straně tu žili nesmírně bohatí patricijové.

Ti obyvatelé města, kteří se živili zemědělstvím, nežili jinak než rolníci na venkově. Rytmus denní práce byl stejný a stejné tedy byly i nároky na bydlení. Totéž ale neplatilo o městských řemeslnících, kteří se živili jinak. Trávili větší část dne v dílně, tedy pod střechou domu. To samozřejmě zvyšovalo nároky na způsob bydlení. Třetí skupinou městských obyvatel byli bohatí

měšťští patricijové, kupci a rychtář. Ti se naopak snažili odlišit od svých sousedů a ukázal jim, že oni sami jsou bohatí (což v očích společnosti znamenalo, že stojí v hierarchii výše). Na rozdíl od svých sousedů patricijové a kupci cestovali po celé zemi. mnozí i do zahraničí, a stylem svého života se snažili přiblížit západoevropským módním vzorům. Obecně jim však nešlo o to, žít jako lidé za hranicemi, nýbrž ve skutečnosti se snažili napodobovat domácí šlechtu (která stejně jako oni přijímala západoevropský styl života). To se odrazilo ve stavbě honosných kamenných domů, které patricijům umožňovaly odlišný způsob bydlení. Stylem života se zámožní měšťané diametrálně odlišovali od řemeslníků či zemědělců. Jejich domy byly zařízeny zcela jinak než obydlí chudších sousedů, protože na rozdíl od nich neplnily jen funkci praktickou, ale též společenskou (patricijové se stýkali spíše doma než na ulici, doma se uzavíraly významné obchody, půjčovaly se peníze, zasedala městská samospráva, než se začaly stavět radnice).

Panovník a jeho dvůr představovali z hlediska bydlení zcela jiný svět. Základním posláním královského paláce byla ceremoniální a reprezentativní funkce, obytná až na dalších místech. Palác nebyl určený pro soukromý život. Z toho se odvíjela jeho stavební podoba i vnitřní vybavení.

Jakmile si nejvýznamnější velmožové začali se souhlasem panovníka stavět vlastní hrady, napodobovali model královského paláce. Ten sloužil v první řadě jako reprezentativní stavba, teprve v další jako obydlí. Aby mohl palác plnit svou společenskou funkci, musel být jeho součástí velký sál, kde stoloval pán buď se svou družinou, nebo se svými hosty. Okázalá hostina byla základem společenského života, neboť nebyla jen zábavou, ale především místem komunikace mezi velmoži. Ve 13. století se v Čechách a na Moravě rozšířila idea rytířství, která významně ovlivnila vnitřní vybavení hradních paláců. Od bydlení se očekávalo, že umožní šlechtě tento nový způsob života.

Pro českého krále stejně jako pro jeho velmože platilo, že za reprezentativní se považovalo to, co měl císař, francouzský král či některý z německých knížat. Proto se v interiérech feudálních špiček objevovaly drahé předměty dovezené ze západní Evropy či zhotovené nejlepšími řemeslníky doma (často ovšem podle zahraničních vzorů). Je pochopitelné, že bydlení ve výstavném kamenném hradním paláci nabízelo zcela jinou kvalitu života než ve starobylých dřevěných domech knížecího hradíště.

Z hlediska nároků na bydlení se ve 13. století uplatnily dvě základní koncepce. Tou první bylo tradiční chápání nároků na bydlení, které se do jisté míry rovnalo pojmu přenocování v teple a v suchu pod střechou. Druhou bylo moderní a náročnější pojetí, v němž se bydlení rovnalo životu pod střechou (nejen rodinnému, ale také společenskému).

V případě představitelů kléru byla situace poněkud komplikovanější, protože uvnitř církevní hierarchie existovaly stejné majetkové rozdíly jako ve světské společnosti. Podle toho se pochopitelně lišil i přístup k bydlení. Světský styl přebírali preláti, kteří spravovali kostely. Ti chudší na venkově bydleli stejně tradičně jako zámožní rolníci. Ve městech, která umožňovala kostelům získat vyšší příjmy, bývaly fary zařízené srovnatelně s domy zámožných měšťanů. Obydlím patricijů se však domy většiny prelátů vyrovnat nemohly (s výjimkou špiček kléru). Pražský biskup, druhý největší feudál v zemi po králi, měl hrady zařízené srovnatelně s panovnickými. Bydlení řeholníků a řeholnic bylo podstatně skromnější, neboť jeho styl se neřídil majetkem či módou, ale byl dán řeholí příslušného řádu.

Hodovná síň hrady velmože - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

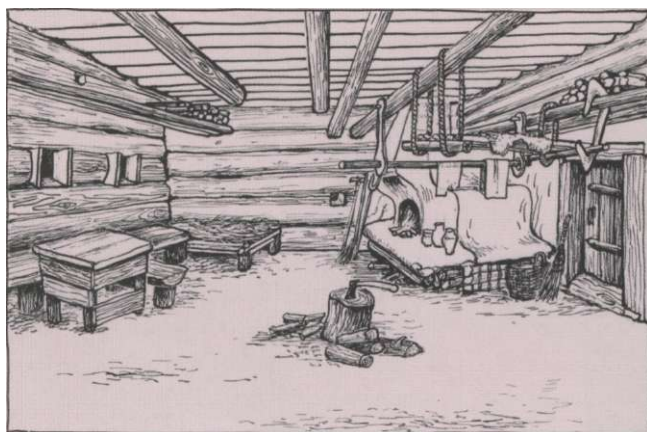
VENKOVSKÝ INTERIÉR

Archeologické výzkumy ukázaly, že se velikost jizby ve 13. století oproti předchozím dobám nijak podstatně nezměnila, pohybovala se stále v rozmezí 16 až 25 m². Protože hlavní funkcí domu bylo poskytnout ochranu proti nepříznivému počasí, byla nejdůležitější součástí interiéru pec. Na rozdíl od předchozích staletí, kdy uvnitř domu stávalo spíše menší topeniště, se pece ve 13. století zvětšovaly, a to do té míry, že někdy zabíraly značnou část jizby (výjimečně pětinu až čtvrtinu celé místnosti).

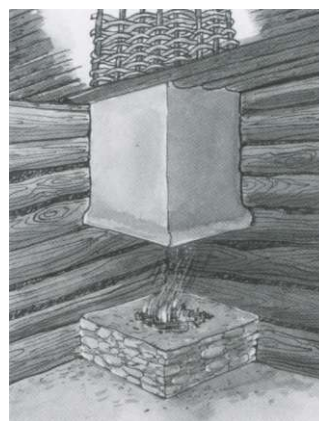
Pece venkovských domů se obvykle stavěly vedle dveří, což mělo hned dvě výhody vzhledem k tomu, že pece tehdy neměly komínový odtah. Kouř z nich unikal otvorem na přikládání ven do jizby a pak stoupal vzhůru ke stropu. Nad pecí býval vyříznutý průduch, jímž kouř procházel a dalším průduchem nebo jen střešní krytinou unikal ven. I když býval dům orientovaný tak, aby obvyklý směr větrů zlepšoval odtah, byla jizba často plná dýmu. Dým mohl proto unikat také dveřním otvorem, jímž se podle potřeby i větralo. Proto musela stát pec co nejbliže dveřím. Druhou výhodou takového umístění pece byla menší ztráta tepla. Pokud se otevřely dveře, ochlazoval se jen prostor kolem nich, zatímco zadní části jizby se to nedotklo, tam lidé ochlazení nepocítili (což by neplatilo, pokud by pec stála na opačné straně místnosti). Ve vesnickém interiéru i v řadě domů méně zámožných obyvatel města sloužily k vytápění horizontální pece. Šlo o podlouhlou pec s masivním jádrem z jílovité hlíny, uvnitř kterého leželo na délku (jako velká kapsa) topeniště. Základnou pece byl obdélníkový nebo oválný věnec z plochých kamenů stavěných v podlaže na hranu. Věnec se vyložil štípanými kameny nebo oválnými říčními valouny. Z kamenů se také vybudovaly vnitřní stěny pece a celkem jednoduchá obloukovitá klenba. Celý kamenný základ se pak omazal silnou vrstvou jílovité hlíny, do níž se pro lepší soudržnost přidávaly keramické střepy, kosti zvířat a někdy i zlomky kovových nástrojů. Před otvorem pece bývalo na nízkém kamenném schodu předsunuté ohniště, na němž bylo možno vařit. Podobné pece bývaly někdy dlouhé více než 3 metry, široké byly kolem 1,5 metru a vysoké více než 1 metr.

Méně časté byly menší kruhové pece (o průměru do 1,5 metru) s kamennou kupolovou klenbou na kamenném nebo hliněném podstavci (v tomto případě se klenba jen vymazala hlínou, ale nezakrývala se kameny). Jen sporadicky se v domech objevovalo samostatné otevřené ohniště (ale vždy na nepatrně zvýšeném kamenném schodu).

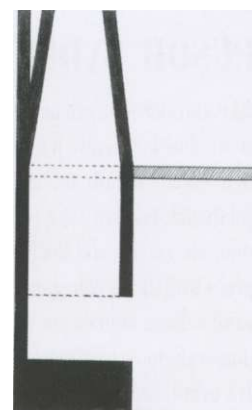
Existovaly však i jiné typy topenišť, umístěné obvykle na dvoře mimo dům. K pozoruhodným nálezům ze zaniklé vsi Bystřec patří kruhové ohniště obestavěné kúlovou stavbou, které bylo nejspíše udiřnou. Doložena je i sušicí pec na ovoce. V zaniklé vsi Mstěnice bylo domácí ohniště umístěno nikoli v jizbě, ale v síni u vchodu do ní.

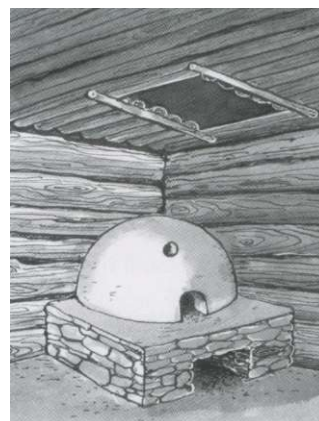
Rekonstrukce interiéru jizby zámožného venkovského rolníka

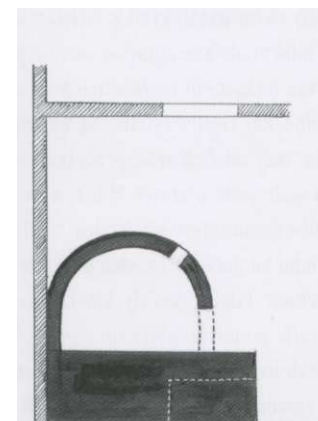
Otevřené ohniště s dýmníkem na odtah kouře

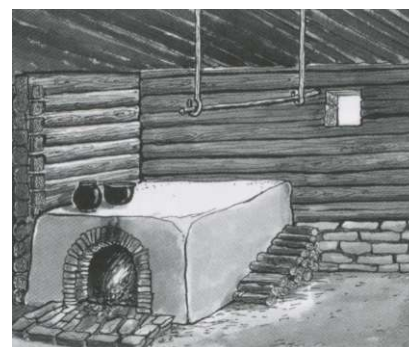
Řez dýmníkem

Dýmná kruhová pec s nízkou kupolovou klenbou

Řez kupolovou klenbou

Dýmná horizontální kamenná pec

Řez kamennou pecí

Vlastní vstup do domu býval obvykle nízký a při průchodu bylo nutno sehnout hlavu. Nízké dveře byly součástí tepelné izolace domu. Navíc býval práh zvýšený, takže ho bylo nutno překračovat (ochrana před nečistotami ze dvora). Práh se zhotovoval buď z trámku, nebo z plochého kamenného kvádr. Obdélníkový vchodový otvor lemovaly masivní trámy, které bývaly obvykle hranované. Vlastní dveře se rovněž zhotovovaly masivní, na vnitřní straně bývaly často pobité kůží, blánami nebo starou látkou (šlo o izolaci spár, neboť u dveří se nedala jako izolace použít hliněná mazanice). Panty bývaly kované z masivního železa, zavěšovaly se na závěsové skoby upevněné ke svislému trámu dveřního otvoru.

I na venkově bylo samozřejmostí, že vchodové dveře měly kovové zámky (často jimi byly vybavené i hospodářské budovy). Klíče patří v zaniklých středověkých vsích mezi běžné archeologické nálezy, v rámci jedné usedlosti jich bylo často i několik (jeden měl hospodář a druhý hospodyně). Do konce 12. století převládaly jednodušší páskové nástrčkové klíče (doložené jsou ještě ve 14. století). Ve 13. století se objevuje nový typ velkého a složitějšího

gotického klíče s kosočtverečnou nebo kruhovou hlavicí (oko určené k uchopení) a složité profilovanou bradou (tak se nazývala vlastní funkční část na konci klíče, zasunovaná do zámku). Zámky měly na vnější straně dveří kování s otvorem, jímž mohl projít jen příslušně tvarovaný klíč. Vnitřní zástrčka bývala rovněž ze železa, někdy byla poměrně dlouhá, což zvyšovalo bezpečnost uzamčení. V takovém případě nebylo násilné vniknutí skrze uzamčené dveře snadné.

Někdy se dveře uzavíraly i jednodušším způsobem petlicí, která se upevnila pomocí kuličky protaženého skobou. Někdy se však i petlice zamykala pomocí visacího zámku, který je na venkově rovněž doložený, i když jde o způsob zamýkání výjimečný. Ve druhé polovině 13. století se objevují i válečkové zámky, které sloužily k uzamykání truhlic.

Okna byla podle starší tradice většinou ležatá (měla protáhlý obdélníkový tvar). Zřejmě v této době se však již objevovala i okna situovaná na výšku (podle vzoru kamenných staveb). Někdy se okenní otvor izoloval nataženou blánou z měchyře či vyčiněnou kůží, ale většinou se okno podle potřeby zavíralo jen pomocí dřevěné okenice. Někdy měly sruby dvě řady podélných okének nad sebou (spodní sloužila k osvětlení, horní k odvodu kouře u stropu). Někdy se okénka k odvodu kouře zhotovovala i ve štítové stěně nade dveřmi. Použití dvou řad oken lépe odvětrávalo jizbu, takže dýmná byla jen horní polovina místnosti.

Podlaha venkovských domů bývala většinou z udusané jílovité hlíny. Jizba byla vybavena jen minimem nábytku, stejně jako domy 11. a 12. století. Používaly se prosté lavice, stoličky, nízké a poměrně malé stolký, poličky na stěnách a nízké lůžko. Jednoduchý vzhled nábytku odpovídal faktu, že jizba byla tmavou místností, neustále byla cítit kouřem z ohně a sloužila jen k nutné ochraně před zimou. Společenský život se na venkově odehrával mimo dům, mimo dům se také odbyvala většina prací, nejen zemědělských, ale i domácích. Při dobrém počasí lidé často mimo dům i spávali.

INTERIÉR PALÁCE

Od bydlení v paláci se vyžadovala především společenská reprezentace. Tomu byl podřízen vzhled místností, u nichž byl důraz kladen více na honosnost než na pohodlí. Zatímco prostí lidé chtěli mít ve svém obydlí teplo, v paláci byla zima. Dobová technika vytápění neumožňovala vyhřát větší prostory tak, aby do komnaty neunikal kouř a saze. Pokud byl ve velkém palácovém sále krb, oheň v něm byl spíše symbolický, protože teplo sálalo jen na nevelkou vzdálenost. Středověké krby měly široké komíny, které dobře odtahovaly kouř, takže neunikal do sálu, ale znamenaly současně velké tepelné ztráty. Pokud byla venku skutečně velká zima, používala se ohřívadla - kovové koše s řevnými uhlíky (dřevo se páčilo v peci v jiné místnosti a pouze žhavé uhlíky, které sálaly teplo, ale neprodukovaly dým, se odnášely do sálu).

Sály hradních paláců měly velká okna, ale ta nebyla zasklená. Na noc se sice zakrývala okenicemi, ale během dne se okenice otvíraly, aby bylo v místnosti světlo. Zatímco ve venkovské jizbě lidé odkládali oděv, ohřívávali se a odpočívali, v sálech paláců hosté zůstávali oděni stejně, jako by byli venku. Často nosili i pláště podšité kožešinou, neboť nebyl podstatný rozdíl mezi venkovní teplotou a teplotou v sále. Lidé však byli otužilí, chlad je provázel od narození a byli na něj zvyklí.

Zatímco velký sál mívá alespoň symbolické vytápění, ložnice urozených lidí se nevytápěly vůbec. Proto bývaly tak oblíbené postele s nebesy, z nichž splyvaly látkové závěsy. Pokud se zatáhly, tepelně chránily lidi spící na lůžku.

Dlažba se v 11. a 12. století užívala spíše v církevním prostředí, ale ve 13. století začala ve větší míře pronikat i do interiéru paláců a hradních kaplí. Skutečnou módou se v prostředí královských hradů staly reliéfní

Bezděz - krb v purkrabském paláci

Horšovský Týn - klenuté podzemní sklepení

Týnec nad Sázavou - schodiště v síle zdi věžovitého paláce

dlaždice. Bývaly zdobeny vyobrazením heraldických motivů (především lva a orlice, které podtrhují ideologii vlády Přemysla Otakara II.) a rozličných fantastických zvířat (kentaur, gryf, okřídlený drak, sfinga se ženskou hlavou). Na povrchu byly dlaždice ještě polévané žlutohnědou, červenou nebo černou glazurou, takže na podlaze vytvářely různě komponované vzory, často se složitou geometrickou strukturou. Nejkrásnější soubory se dochovaly z královských hradů Zvíkov a Písek. Do skupiny jihočeských dlaždic se řadí ještě soubor z kláštera v Milevsku. Lze ovšem předpokládat, že reliéfními dlaždicemi byly vyloženy podlahy i jiných královských hradů (včetně paláce na Pražském hradě).

Zvíkov - reliéfní dlaždice z doby Přemysla Otakara II.

V hradech nejvýznamnějších velmožů a také v domech některých pražských patriciů bylo možné najít na podlaze nezdobené režné dlaždice. Pokud nebyla podlaha v paláci krytá dlaždicemi, zhotovovala se obvykle z masivních dřevěných fošen. Pokud nebyla podlaha z reliéfních dlaždic (jež musely být vidět), často se pokrývala kožesinami zvířat, někdy dokonce ve dvou či třech vrstvách (šlo o ideální tepelnou izolaci).

Kamenné stěny uvnitř paláce bývaly v jednotlivých místnostech omítnuty. Omítka byla většinou bílá a pravidelně se bílila vápnem. Vzácně se také zdobila jednoduchými freskami, které představovaly složité geometrické kompozice s květinami, listy stromů a vinné révy, často také se zvířaty (především s ptáky). Obvykle bývaly umístěné v pásech kolem okenních výklenků či v sedille. Spíše ojediněle se na stěny velkého sálu věšely také tapisérie, dovážené z Francie a Flander.

Okna se tvarem lomeného oblouku přizpůsobovala módnímu gotickému stylu (zvláště v královských palácích), ale u mnoha staveb ze 13. století se dochovala ještě románská okna s pravidelným obloukem. Tam, kde stál hradní palác na chráněném místě (za hradbami a krytý útočištnou věží), ztrácela okna původní funkci střílny a mohla být poměrně široká a zdobená kamenickými prvky (sloupky, ostění). Okna se nezasklívala, byla však vybavená okenicemi, které obvykle tvořily dřevěné desky. U hradních oken většinou nebyvaly panty, okenice se daly volně sejmut.

V duchu raně gotického nábytku byly často zdobené dveře uvnitř paláce. Zhotovovaly se z masivních fošen a zdobily se ozdobnými kovanými pásy a hřebey s profilovanými hlavicemi.

Stavebním prvkem paláců byly raně gotické klenby s lomeným obloukem (objevují se nejčastěji na vnějších ochozech, které se stavěly podle vzoru klášterních ambitů). Gotické hradní paláce neměly totiž vnitřní chodby (z nichž by se vstupovalo do jednotlivých místností) jako pozdější zámky, ale místnosti byly navzájem přímo propojené dveřmi. I tento prvek půdorysu naznačuje, jak málo se dbalo při výstavbě paláců na intimitu osobního života, protože veškeré komunikace pro pána i jeho služebnictvo vedly přímo místnostmi (často i skrze ložnici), jen výjimečně po vnějším ochozu.

Ložnice sama nebyla většinou chápána jinak než ostatní komnaty. Panovník neměl soukromí ani tam, protože nespával v izolaci. Přímě v jeho ložnici nebo u dveří před ní držel v noci stráž vždy některý z věrných velmožů. Do ložnice za ním ráno přicházeli členové dvora ještě dříve, než vstal. Zde ho nejen strojili, ale současně se tu vyřizovaly správní záležitosti a panovník udílel pokyny ohledně svých soukromých přání. Na svých hradech měla šlechta zřejmě více soukromí, ale ani tam nežila v paláci izolovaně od své družiny. Všeobecně byl rozšířený zvyk společného stolování a zábavy. Stejně tak spával panoš buď v ložnici rytíře, anebo přede dveřmi komnaty.

Od bydlení v paláci se neočekávala intimita, a to ani v případě, že se pán miloval se svou paní nebo když musel vykonat potřebu (ještě v renesanci doprovázel panovníka na latrínu služebník, aby ho chránil).

NÁBYTEK

Raně gotický nábytek 13. století se zhotovoval ze dřeva tesařskými technikami a vlastní provedení bylo prakticky totožné s tím, jaké známe z románské doby. Dřevo samo bylo masivní a k výrobě nábytku se používaly široké fošny a trámký. Slabší prkna k dispozici nebyla, protože vodní pily se v českých zemích objevily až počátkem 14. století (teprve to změnilo vzhled gotického nábytku).

Kde to bylo možné, používala se rozmanitá železná kování, která měla funkci nejen ozdobnou, ale především praktickou (zpevňovala spoje dřeva v rozích a na hranách). Tvary nábytku byly celkem jednoduché a kromě kování se nábytek zdobil jen výjimečně jednoduchou plochou řezbou (geometrické motivy - hvězdy, růžice a závitnice). Dřevo se obvykle nechávalo v přírodní barvě, malba živými barvami se ve větší míře rozšířila až v následujícím století (což umožňovala hladká plocha prken řezaných pomocí pily). Nábytek měl výhradně praktický význam a vybavení interiéru nábytkem se omezovalo na nejnútější kusy. S výjimkou stolu a postele stával u stěn. Protože ho bylo málo, stavěl se každý kus jako solitér zvlášť.

Po celý středověk byla nejuniverzálnějším kusem nábytku truhlice. Jí bývaly vybavené nejen hradní paláce, klášterní skriptoria, refektáře a sakristie chrámů, ale také měšťanské domy a v některých případech zřejmě i venkovské dvorce. Používaly se na ukládání cenných předmětů, především peněz, šperků a pergamenů, ale také na šaty a dražší kusy nádobí. Proto bývaly zpevněné kováním a obvykle vybavené visacími zámky. Některé truhlice sloužily také k ukládání potravin (ty většinou okované železnými pláty nebyly). Ve středověku se používaly různé veliké truhlice. Velké masivní byly velice těžké a stávaly v komnatách, menší si lidé brali na cesty jako zavazadlo. Truhlice se zhotovovaly většinou z tvrdého dřeva (nejčastěji z dubového, ale doložené jsou i jiné, např. hruškové či bukové). Truhlice měly pevnou konstrukci ze širokých fošen, které byly spojené v rozích čepy a dlaby. Spoj v rohu se ještě upevnil dřevěnými kolyčky nebo kovovými hřebíky. Dokladem takového kusu nábytku je truhlice z kostela sv. Petra na Novém Městě pražském, kam byla kdysi přenesena z jiného kostela, neboť sama je ze třetí čtvrtiny 13. století. Je ze silných hruškových fošen spojených jednoduchými železnými pásy.

V západoevropském prostředí je doložen typ nábytku, odvozený z tvaru truhlice, který se začal nazývat kredenc. Šlo o truhlici bez víka postavenou na výšku. Uvnitř byly police a na ně se vystavovalo drahé nádobí, aby se majitel paláce pochlubil svým hostům. Někdy se toto drahé nádobí vystavovalo jen volně na menším stole u stěny. Zda se typ kredence ve 13. století užíval i v českých zemích, prameny neřkají (poprvé je u nás kredenc doložena až roku 1368 v evangeliáři Jana z Opavy jako lékárenská skříň), ale vyloučit to nelze, protože šlo o módní, ale současně praktický kus nábytku.

Bezpečně je však ve 13. století doložen jiný typ nábytku, zřejmě také odvozený z truhlice, a to vysoká jednodveřová gotická skříň. Původně

Prelát u pulpitu - freska v johanitské komendě strakonického hradu

se užívala v církevním prostředí, v chrámech se do ní ukládala církevní roucha. Záhy se objevila i v interiérech šlechty a měšťanů jako praktický nábytek na ukládání potravin a nádobí (nikoli ale na šaty, ty se až do baroka ukládaly v truhlicích).

Z tvaru truhlice byl odvozen ještě jeden typ nábytku, a to pulpit, který měl v dolní části prostor na ukládání listin a v horní byl upevněný pult na psaní.

Kovaná kostelní truhla - Praha. 2. polovina 13. století

nábytek

Podobné však byly vzácné, mnohem častěji byl pulpit tvořen jen prostým stojanem a pultem. Na tomto pultu se buď psalo, nebo se na něj rozložil rukopis ke čtení. Psací a čtecí pulpity byly typickým vybavením církevních skriptorií.

Tvarově snad nejrozmanitější byl ve středověku sedací nábytek. Ze 13. století jsou doloženy chórové lavice, jimiž byly vybaveny chrámy a kaple (stávaly podél jedné nebo obou delších stěn chóru a při mši byly určené pro členy kléru). Chórové lavice se původně konstruovaly tak, že jako sedadlo sloužila úzká truhlice (do níž se ukládaly písemnosti). K této truhlici bylo připevněno vysoké a pevné opěradlo. Záhy se podobně konstruované „truhlicové lavice“ začaly užívat i ve světském interiéru, především v prostředí měšťanském (stávaly poblíž krbů). Jiným typem sedacího nábytku byly jednoduché lavice bez opěradla či s opěradlem, čtyřmohé stoličky (odvozené ze staršího faldistoria) a také křesla s opěradlem. Podobné kusy nábytku se sice nedochovaly, ale známe je z dobových iluminací a také z kontextu písemných pramenů. Na dřevěné sedáky se pokládaly kusy látky, kůže či polštáře nejen pro pohodlí, ale také z důvodu tepelné izolace (sedělo se v chladných místnostech).

Specifickým sedacím nábytkem byl královský trůn (a také trůn biskupský), který býval zřejmě zdobený plechem z drahého kovu. Stával obvykle na zvýšeném stupni pod baldachýnem. Trůn býval ústředním bodem velkého sálu královských hradů, ovšem nelze předpokládat, že by stál na každém hradě jeden. Panovník si trůn na cestách vozil s sebou spolu se spoustou dalších věcí.

Stoly byly jednoduché, tvořil je obvykle podstavec (často jen dvě kozy se zkříženými nohama) a masivní deska. Většina byla rozkládacích, protože se stoly podle potřeby po domě či v paláci stěhovaly (neměly pevné místo, neboť neexistoval prostor, který dnes označujeme jako jídelna či jídelní kout). Pokud se konala hostina ve velkém sále paláce, stoly se tam vždy před hostinou musely nastěhovat (speciální hodovní síně, jak se někdy píše v historických románech, neexistovaly). Ani na královském hradě nebylo stolů mnoho. Až do renesance převládal zvyk, že pokud se někde konala hostina pro více pozvaných hostů, stavěly se provizorní stoly (třeba jen tak, že se mezi dva sudy položilo několik fošen a ty se zakryly látkou).

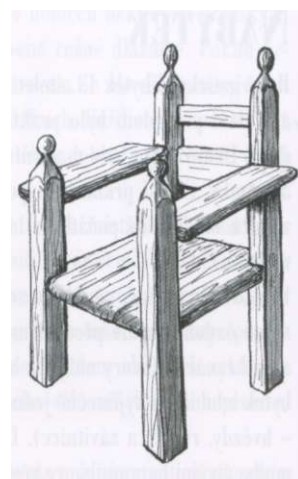
Středověké postele známe z té doby pouze z vyobrazení (v celé Evropě se žádná nedochovala). Šlo o jednoduché lůžko se čtyřmi obvykle vysokými nohami. Vlastní lůžko bylo někdy tak vysoko, že se do něj muselo vylézt přes schůdek, který byl po straně. Důvod užívání vysokých postelí spočíval v tom, že se ložnice nevytápěly a u země bývala větší zima. Lůžka se v palácích ve 13. století stavěla obvykle doprostřed místnosti (opět z teplotních důvodů, kamenné zdi byly v zimě prochladlé). To ovšem současně umožňovalo ranní společenský ceremoniál kolem lůžka panovníka či významného velmože.

Na ochranu v zimě před chladem a v létě před hmyzem se záhy začaly nad postele zavěšovat dlouhé textilní závěsy, které kolem lůžka splývaly až na zem. Původně se upevňovaly ke stropu na trámy, později k nebesům (tak se říkalo desce, která spočívala na čtyřech sloupech v rozích lůžka).

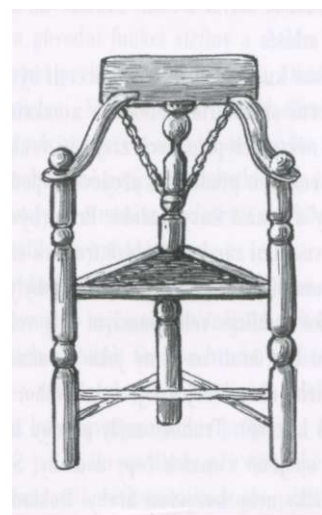
Nábytek v interiérech kamenných paláců i měšťanských domů nahrazovaly někdy architektonické prvky. Výklenek ve stěně (někdy s dřevěnými policemi) sloužil k ukládání nádobí, knih a dalších předmětů. Velice oblíbená byla sedille - vyzděná sedátka. V palácích se obvykle umísťovala po stranách okenního výklenku, v kaplích do mělkých výklenků ve zdi (často byla oddělená zdobenými sloupky). Aby kámen nestudil, dávaly se na ně kožešiny nebo polštáře.

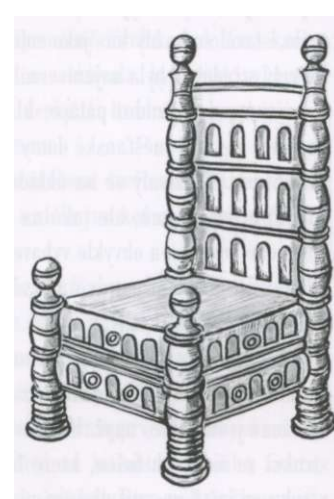
Honosná sedačka s polštářem

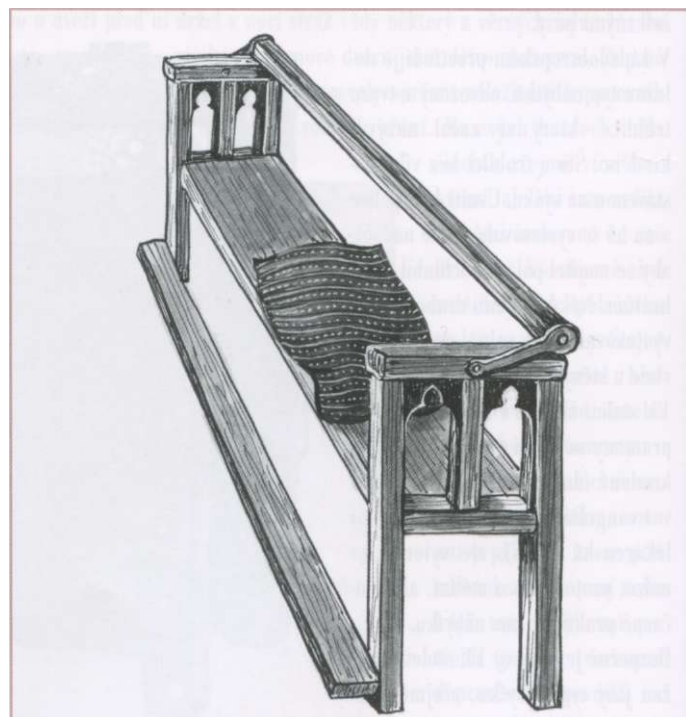
Židle s područkami

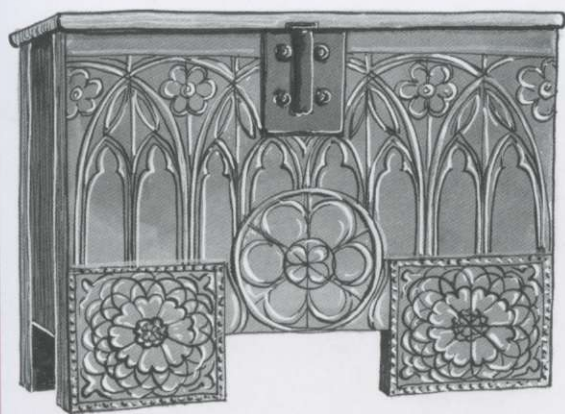
Třínohé pozdně románské křeslo

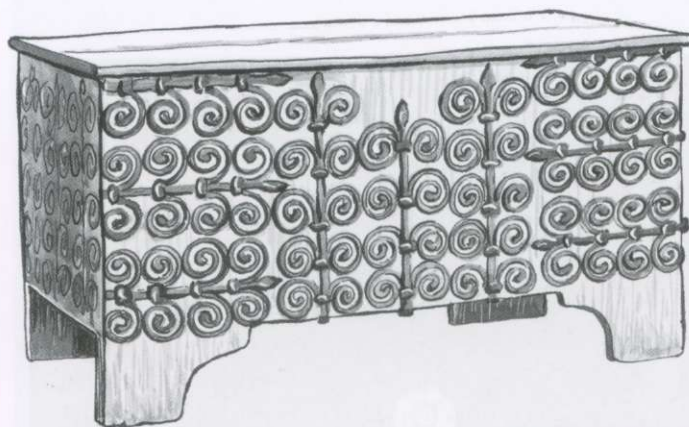
Polychromované gotické křeslo, soustružené sloupky

Chrámová lavice

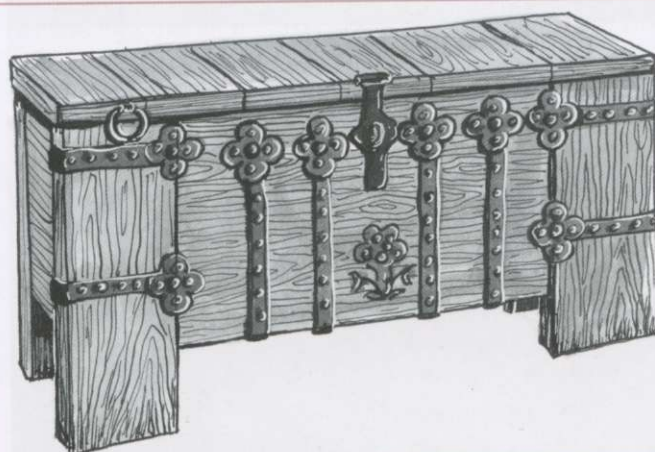
Raně gotická truhlice zdobená stylizovanými architektonickými prvky

Truhlice se spirálovým kováním

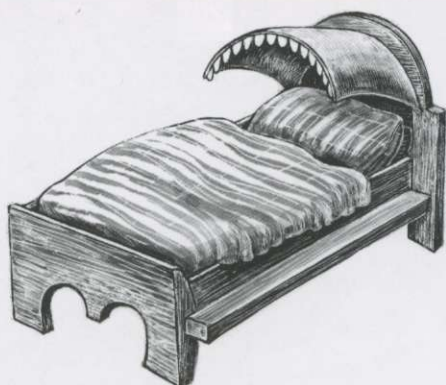
Raně gotický stůl s pevnými bočnicemi

Truhlice se železnými kovanými pásy

Prosté gotické lůžko

Gotická postel s baldachýnem

Gotické okované skříně se stříškou

hradní kaple

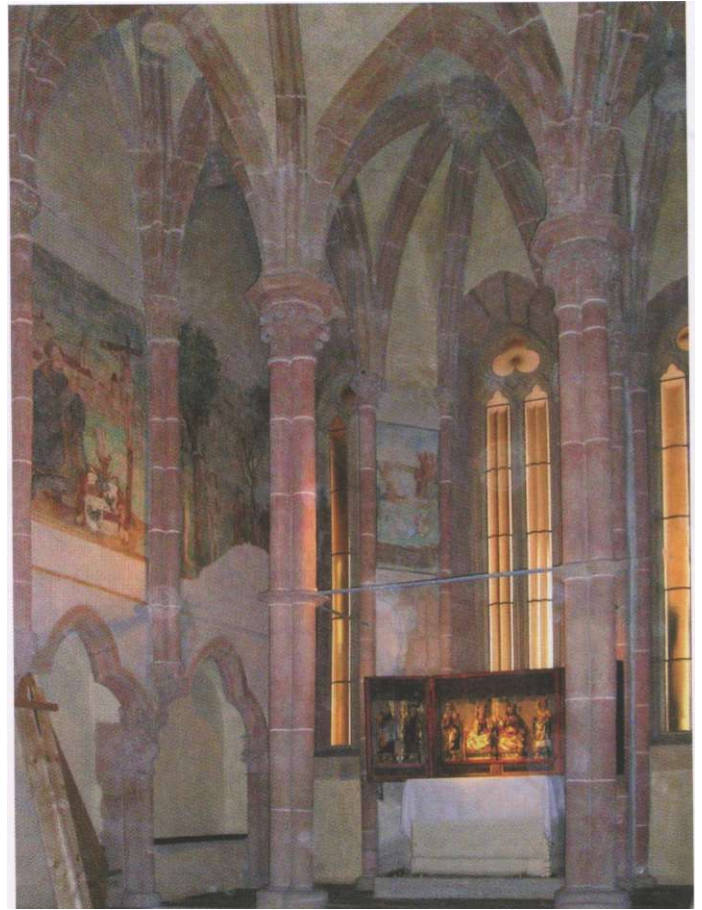
Strakonice - kapitulní síň johanitské komendy, po roce 1230

Bezděz - sedille a ochoz v hradní kapli

Blatná - románská hradní kaple, kolem poloviny 13. století

Horšovský Týn - kaple Nejsvětější Trojice, kolem roku 1260-1270

Landštejn - apsida v hradní kapli románské věže, 1. čtvrtina 13. století

víra a chrám

PROHLOUBENÍ MOCI CÍRKVE

Zápas o investituru se v českých zemích rozhořel počátkem 13. století. Do té doby byl pražský biskup (a tedy celá církev) v područí panovníka a vlivných velmožů. Podle nové církevní doktríny byly kostely (a vůbec veškerý majetek) dar Bohu a správu měla vykonávat výhradně církev, nikoli svěští feudálové. V českých podmínkách 11. a 12. století se však kostely považovaly za vlastnictví donátora, který nejen dosazoval kněze (jehož chápal jako svého služebníka), ale nechával si také církevní daně (desátky), místo aby je odváděl biskupovi (který pak měl část odevzdávat papežské stolici).

Koku 1221 obnovil český král imunitní privilegium pro domácí církev. Služebníci a poddaní biskupství se stali svobodnými, nezávislými na českém králi, biskup získal právo stavět hrady, opevněná sídla a cesty bez královského souhlasu, prohřešky kněží nespádaly pod pravomoc světských soudů, ale biskupských. Roku 1222 pak vydal Přemysl Otakar I. velké privilegium, které platilo pro všechny kláštery a kostely v zemi. Jeho obsahem bylo, volně řečeno, svobodné nakládání církve s vlastním majetkem. Dále bylo přijato ustanovení upravující některé zažitě nešvary - poddaným klášterů byly omezeny zemské roboty, církevní poddaní získali volný přístup k trhům, v duchu křesťanského milosrdenství byly upraveny některé body trestního práva (při dopadení zloděje neměla být zpleněna celá ves, ale jen zločincova usedlost). Posílení autonomie církve (především přímý vliv na chod kostelů, kolem kterých se začal formovat systém farní správy) omezovalo do jisté míry dosavadní zvůli šlechty a bylo nesporně kladem z hlediska života prostého lidu. S trochou nadsázky znamenala nová úprava církevních poměrů v zemi konec knížecí svévole a nástup svobodnější a civilizovanější společnosti.

Již roku 1229 začali čeští duchovní odvádět příslušnou část církevního desátku do Říma. Záhy se začaly do Říma odvádět i jiné platby - za udělení velké papežské ochrany církevním ústavům, za odpustky a jiné milosti, za vydání papežské buly aj. Zájem domácích biskupů na pevném postavení Českého království byl dán faktem, že tento úřad pravidelně zastávali domácí příslušníci významných šlechtických rodů. To také vysvětluje zdánlivý paradox,

proč přemyslovští králové tak štědře podporovali domácí církev (do konce 13. století církev ovládla zhruba třetinu pozemků a dalších zemských příjmů), i když často byli ve sporu s papežskou stolicí.

Obě domácí diecéze, pražská i olomoucká, patřily k oporám královské moci. Domácí preláti představovali v té době pro panovníka menší hrozbu než česká a moravská šlechta. I když si církev prosadila na počátku 13. století značnou míru imunity, z politického hlediska ji panovníci stále považovali za svou. Zemská církev byla duchovně spjatá s úspěchy a neúspěchy království, církvi se mohlo dařit dobře jen tehdy, pokud vládl silný král, který omezoval zvůli šlechty. Církev vystupovala jako základní pilíř zemské jednoty (což prokázal pražský biskup spolu s nejvýznamnějšími opaty v krizových situacích, jakou byla doba zmatků po smrti Přemysla Otakara II. a především po vymření Přemyslovců).

Především církev ovlivnila změnu myšlení a tím i způsob života lidí. Bez ohledu na další vývoj byl vliv církve na život ve 13. století velkým přínosem.

ŽIVOT KLÉRU

Až do počátku 13. století měla domácí církev dvojstupňový systém řízení. V čele stál biskup, jemuž byli podřízeni arcijáhnové (spravovali velké okrsky na úrovni kraje). Vlastní duchovní služby poskytovali jednotliví kněží, kteří podléhali především zakladateli kostela. To se začalo po vydání velkého privilegia v roce 1222 postupně měnit. Aby mohl biskup účinně řídit venkovský klér, bylo nutno vytvořit další stupeň v řízení zemské církve. Tak vznikla instituce venkovských děkanů (prvé zprávy o venkovských děkanech jsou z poloviny 13. století). Děkanáty se však prosazovaly pomalu a k úplnému konstituování nové organizace nedošlo ještě ani koncem 13. století.

Povinností děkanů bylo organizačně a komunikačně spojit biskupství s jednotlivými farnostmi (ale ani ty nebyly v té době ještě přesně vymezené). Děkaní vybírali od venkovských kněží desátky a další poplatky, podávali zprávy o životě duchovenstva a vyhlašovali církevní tresty nad duchovními i laiky. Před polovinou 13. století se začaly konat pravidelné diecézní synody (pracovní porady kléru), jichž se účastnili arcijáhni, opati, probošti, převorové, děkaní a vybraní kněží. Výsledek jednání byl shrnut ve formě diecézního statutu, který se stal závazný pro celou diecézi, tedy nejen pro klér, ale pro všechny věřící.

Ve druhé polovině 13. století byl ustaven úřad biskupského oficiála, což byl biskupův zástupce ve věcech soudních (církev získala soudní pravomoc nad celým svým klérem). Ustaven byl nejdříve na Moravě (za olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku), v Čechách později (až za nástupců pražského biskupa Tobiáše z Bechyně).

Se zlepšením hmotného zabezpečení kléru a s nebývalým rozsahem imunity, které se mu dostalo, docházelo častěji než dříve k morálním výstřelkům kněží. Doloženy jsou případy, kdy klerik zastavil zádušní majetek židovským lichvářům, běžně se porušovalo ustanovení o celibátu, v roce 1251 byl v Praze sesazen kanovník, který tropil výtržnosti a zanedbával povinnosti duchovního, v roce 1260 falšovali podvodní mniši papežské buly a na jejich základě kázali a zpovídali věřící. Podobné prohřešky biskupské úřady pečlivě evidovaly, ovšem pokud vezmeme v úvahu počet domácího kléru, pak těch, kteří se označovali za nehodné, byl jen nepatrný zlomek. Právě o nich se však dochovaly zprávy, ale bylo by nekorektní jen na jejich základě hovořit o morálním úpadku středověkého duchovního stavu (jak s oblibou dělávala Jiráskem ovlivněná historie).

Papř Inocenc III. předává knihu opatovi z Cîteaux
- jihoněmecká iluminace. I. polovina 13. století

SPiritUALITA

Církev přinášela novou ideologii, která byla moderní a zcela měnila přístup lidí k životu. Nabízela společnosti nové a lákavé myšlenky, otevírala problémy, které nutily věřící k zamyšlení nad hodnotami, jako byla pravda, spravedlnost, milosrdenství a odpuštění, o nichž dříve nikdo nemluvil. Co však bylo podstatné, principy křesťanství skutečně měnily vztahy mezi lidmi, nabízely naději v slavném údolí reality, umožňovaly snění a otevíraly do té doby pragmatickému způsobu uvažování cestu k imaginaci a abstrakci. Ve 13. století se domácí církev ještě nesnažila kontrolovat myšlení věřících (jako v baroku), ale pouze je inspirovala a vychovávala. Církev té doby byla také mnohem tolerantnější k lidským potřebám a slabostem než v dalších stoletích. Základním principem života lidí v křesťanské víře se stala spiritualita, tedy koncepce dvojího bytí. Vycházela ze složitých filozofických úvah (boj nominalismu s realismem), jejichž podstatou bylo tvrzení, že lepší stránka života každého věřícího se odehrává v jeho duši, zatímco druhou stránkou je materiální život zranitelného a trpícího těla. I v tělesném utrpení je možné intenzivně prožívat rozkoše duchovního bytí. Ve 13. století se dokonce šířil názor, že čím větší bude tělesné utrpení, tím svobodnější a šťastnější bude duchovní bytí. Protože skutečný život byl nesmírně obtížný a většina lidí žila neustále na hranici osobní katastrofy, byl únik do imaginárního světa nejen lákavý, ale objektivně pomáhal většině věřících vydržet útrapy, které se stejně nedaly odvrátit. Spiritualita spojená s mystikou byla přesně to, co středověcí lidé k životu v nouzi, nepohodlí a utrpení potřebovali. Povznášela je, dávala životu nový smysl.

CTNOSTI A HŘÍCHY

Středověké pojetí ctností vycházelo z básně Psychomania, kterou napsal v 5. století Aurelius Clemens Prudentius. Toto dílo se stalo ve středověku nesmírně populární. Mezi ctností patřila pokora (humilitas), štedrost (liberalitas), přejícnost (humanitas, charitas), mírumilovnost (patientia), cudnost (castitas), střídmost (frenuín) a čínorodost (industria). Většina ctností byla podle dobového myšlení obvykle přesným protikladem hříchů.

Klasifikace hříchů se spojuje s papežem Řehořem Velikým (konec 6. století). Ve středověku se klasifikace hříchů stala předmětem mnoha disputací a byla několikrát přepracována, v podstatě se však stále vycházelo z gregoriánského systému. Pojmenování hlavních hříchů bylo oblíbené nejen v kázáních, ale také v příručkách nazývaných zpovědní zrcadla. Klasifikace hříchů se stala nástrojem pro výklad morálky a od 13. století byla nástrojem při zpovědích. Podle gregoriánského systému byla nejvyšším hříchem pýcha (superbia), i když se na přelomu 13. a 14. století jako hlavní hřích uvádělo někdy i obžerství. Po pýše následovaly další hříchy - lakomství (avaritia), závist (invidia), hněv (ira), smilstvo (luxuria), nestřídmost či obžerství (gula) a lenost (acedia). Kromě hlavních hříchů existovala pak řada dalších, které byly od nich odvozené.

UMRTVENÍ A CHUDOBA

Křesťanství mohlo nabídnout věřícím hojnost až po smrti, ale ve světě pozemském pouze naději a víru. Tento rozpor bylo nutné nějak ideologicky vysvětlit. Právě ve 13. století se zrodila teorie, že Bůh nechá své věřící hladovět, aby prověřil pevnost jejich víry, zda si zaslouží život na nebesích. Tím se z chudoby a odříkání udělala ctnost. Jako velký vzor vyneslo 13. století do centra pozornosti kult světců - mučedníků, kteří žili v odříkání, nepohodlí a utrpení a Bůh je za to přijal mezi blahoslavené.

Doksary - klášter premonstrátek,
pozdň románská krypta kostela Narození P. Marie z počátku 13. století

S oslavou utrpení se současně začala většina tělesných požtů chápat jako hříšné. Bojem proti hříchu se stalo umrtvení, tedy dosažení tělesného stavu, kdy věřící netouží po rozkoších, jaké přináší tělesná láska, plný žaludek, rozpustilá zábava, přepych a pohodlí. Učení o chudobě Krista, kterou měli věřící následovat, bylo návodem, jak dosáhnout spasení.

Nemělo však jen duchovní, ale také politický rozměr. Stalo se předmětem snad největšího ideologického zápasu uvnitř samotné církve. Učení o chudobě bylo sice logické, ale pro církev současně neobvykle nebezpečné. Dokud na majetek církve útočili nepřátelé ze světských řad, dokázala církev útoky snadno odvracet, ale církevní doktrína se začala hroutit ve chvíli, kdy se zvedl boj proti církevnímu majetku ve vlastních řadách. Oficiálně ho vedly tzv. žebřavé řady (především minoriti), ale také desítky papežem neposvěcených bratřstev (z nichž některá se nespokojila s kritikou, ale jejich členové začali církevní majetek ničit a mnozí skončili jako kacíři na hranicích). Církev musela alespoň formálně některé ústupky udělat.

Zatímco idea chudoby byla nebezpečná, neboť se týkala hmotných statků, koncepce umrtvení nikoli, protože se obracela k duchovním a morálním postojům. Proto církev umrtvení jako očistění duše od hříchů tak vehementně prosazovala. Tato doktrína byla zaměřená především na zámožné křesťany, kterým nabízela symbolickou chudobu a pokoru. Chudobný člověk žil asketicky zcela samozřejmě, neboť na lepší život neměl, zatímco bohatý (ať již to byl prelát, nebo velmož) se dobrovolně umrtvoval a žil tedy v symbolické čistotě, aniž by se musel vzdávat pozemských statků. Symbolická čistota, která nahrazovala život v chudobě, se ve 13. století stala módním projevem křesťanské zbožnosti a dosáhla rozměru, jaký nebyl v následujících staletích překonán.

ŽIVOT V POKOŘE

Módními se ve 13. století staly individuální projevy zbožnosti, především mezi zámožnými lidmi. Byly založené na rozmanitých způsobech umrtvování, někdy značně drastických. Protože většina podobných projevů symbolizovala návrat mezi chudé, chudých obyvatel země se nedotkla, protože pro ně postrádaly smysl. To byl také jeden z důvodů, proč se v té době začal vytvářet satirický pohled na venkovany, oddávající se zemitě obhroublé a bujaré zábavě, na rozdíl od střídmych a kultivovanějších měšťanů.

Inspirací pro individuální zbožnost byly legendy o mučednících a světcích.

Řada zbožných projevů spočívala v jisté teatralitě, projevy pokory byly určené očím ostatních lidí. Exaltované projevy bývaly pro středověk charakteristické, neboť byly chápány především jako symbol. Právě symboly ovládaly středověké myšlení.

Jedním z projevů pokory byly různé útrapy těla. Především zámožné ženy si s oblibou oblékaly hrubá roucha (tkaná speciálně z nekvalitních nití, někdy se dokonce do přize přidávaly kopřivy). Tato roucha se někdy nosila pod honosným oděvem, ale obvykle tak, aby jejich okraj byl dole viditelný. Běžné bylo, že bohaté ženy odkládaly drahé šperky a místo nich se zdobily prsteny z olova či dřevěnými kříži, které si na krk zavěšovaly pomocí konopného provazu. Hrubým provazem si také ovazovaly místo stříbrného pásu šat. K rituálu pasování na rytíře patřilo noční rozjímání v chrámu. Muž oděný jen v bílé plátěné košili klečel nebo ležel s rukama roztaženými do kříže před oltářem na studené dlažbě.

Svrázným projevem pokory bylo zanedbávání osobní hygieny. Voňavky, lícidla a jiné zkrášlovací prostředky byly zcela zavrhnuty jako rozmařilost. Církev začala šířit doktrínu, že vše, co souvisí s péčí o tělo, je hříšné, anebo alespoň rozmařilé. Péče o vlastní tělo vyvolávala podle kazatelů necudné myšlenky a hříšné touhy. Na podporu svého tvrzení uváděli příklady světců, kteří se nemyli, nestříhali si vlasy ani nehty, chodili v jediném nepraném rouchu. Lidé se měli strojit tak, aby svým zjevem nevzbuzovali touhu druhého pohlaví. K této myšlence přispívala především činnost minoritů.

Zatímco střídmost v oblečení zámožných kajících byla běžná, zanedbávání osobní hygieny se příliš neujalo. Praktikovalo se obvykle jen jako dočasné pokání po určité, často krátkou dobu. Zdá se, že církevní prameny v tomto ohledu poněkud přehánějí.

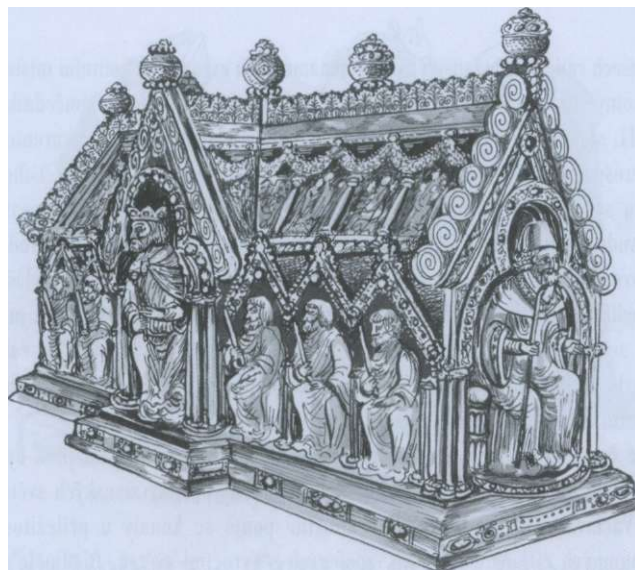
K životu v pokoře patřily také projevy milosrdenství k chudým a nemocným. Bohatí lidé se symbolicky dělili o svůj majetek s těmi nejpotřebnějšími. Žebrákům dávali almužny před vchodem do kostela, almužny dávali také chudým sousedům či zřizovali nadace ve prospěch špitálu, školy nebo jiného zařízení. Je zaznamenáno, že sama česká královna chodívala mezi prostý lid a rozdávala almužny. Milodarem nebyly jen peníze, ale také šaty (někdy je pro chudé šily samy zámožné ženy) a samozřejmě jídlo. Zvláště o velkých svátcích se uplatňoval obyčej, že zámožní lidé zvali jednoho či několik chudáků ke svému stolu a společně s nimi jedli. Symbolickým projevem úcty k chudobným byl také církevní rituál mytí nohou chudákům o Velikonocích.

Jeptiška - Sedlecký antífónář,
I. polovina 13. století

PŮST

Jedním z hlavních projevů křesťanské pokory se stal půst. Jde o starozákonní rituál, běžný v judaismu. Sředověká křesťanská církev chápala postní den jako čas zvýšené zbožnosti, kdy se mají věřící více modlit, zpytovat svědomí, nemají se smát, tancovat, zpívat, milovat a mají jíst střídme. Obecně se vylučovala konzumace stravy živočišného původu a pití opojných nápojů. Koncil stanovil, že postním jídlem jsou pouze říční ryby. Proti tomu se postavily zemské církve přimořských států, které nakonec dosáhly uznání i mořských ryb. Většina autorit se klonila k názoru, že by mělo být zakázáno i mléko (a tedy sýr a tvaroh) a také vajíčka, neboť jsou živočišného původu. Spor se vedl také o to, zda povolit jako postní stravu drůbež. Dlouhé polemiky byly věnovány tomu, zda dovolit o postu slabým a nemocným lidem výjimku, aby mohli konzumovat maso (anebo alespoň masové vývary).

Relikviář s ostatky Karla Velikého - Cáchy, počátek 13. století

V průběhu 13. století počet postních dnů neustále rostl, až se blížil třetině všech dnů v roce. Postní mělo být šestinedělí před Velikonocemi a čtyři adventní týdny před Vánoci, pátky a také středy a některé další významné církevní svátky. Takové množství postů ovšem ztrácelo smysl, protože se dalo jen obtížně dodržovat (nešlo ani tak o omezení stravy jako o ostatní požadavky na život v postních dnech). Úplný rozsah půstu proto zřejmě dodržovaly (ale i tak líknavě) jen řeholní řády a některé kongregace laických věřících. Pro většinu obyvatel českých zemí (včetně venkovských farářů, o šlechtě nemluvě) byl podobný systém příliš přísný. V průběhu dalších desetiletí se ustálilo dodržování půstu jen v pátek a o některých výjimečných církevních svátcích.

POUTNICTVÍ

Pěší putování k místům spojeným s Bohem byl univerzální fenomén většiny náboženství. Tradice křesťanských poutí ke Kristovu hrobu se datuje od 4. století. Věřící tam mohl putovat nejen proto, aby si vyprosil boží milost, ale také za trest. K nebývalému rozmachu poutnictví došlo v 11. století (jeho vyvrcholením byla pak první křížová výprava). I po dobytí Jeruzaléma Saladinem v roce 1187 existovaly smlouvy mezi muslimy a křesťany, které umožňovaly poutníkům volný přístup na svatá místa (museli ovšem platit za vstup vysoké poplatky a do města směli vstoupit jedinou branou). Obtíže s cestou, vysoké náklady a také určité nebezpečí od počátku 13. století rapidně snižovaly zájem křesťanských poutníků o místa ve Svaté zemi. Proto se začali orientovat na dostupná místa v celé Evropě (tím stoupal zájem o relikvie, spojené se životem Ježíše Krista). Papežové se proto snažili v průběhu 13. století povzbudit zájem křesťanů o pouť do Svaté země tím, že zdvojnásobili odpustky, které bylo možno za takovou pouť obdržet.

Sv. František krmí ptáky - Giotto, konec 13. století

V časech raného křesťanství byl nejvýznamnějším evropským poutním místem samotný Řím se svými bazilikami a desítkami hrobů světců a mučedníků. Od 11. století se z hlediska počtu poutníků stala jeho největším konkurentem severošpanělská Compostela (místo údajného hrobu apoštola Jakuba Většího). Stala se tak oblíbená, že mezi léty 1130 a 1140 vznikl dokonce psaný Průvodce poutníka ke svatému Jakubovi (zřejmě nejstarší turistický průvodce v evropské literatuře). Poutě za apoštolem Jakubem propagovaly zvláště benediktinské kláštery clunyjské reformy. Dalším významným poutním místem se ve 12. století stalo francouzské Tours (chrám sv. Martina) a záhy přibýlo nejvýznamnější tehdejší mariánské poutní místo Rocamadour v jihozápadní Francii.

Také české země měly ve 13. století své diecézní poutní místo, jímž byla katedrála na Pražském hradě, kde byly pohřbeny ostatky zemských světců sv. Václava a sv. Vojtěcha. Příležitostné poutě se konaly u příležitosti významných církevních svátků, spojených s výročími světců. Ojedinele se zřejmě konaly poutě také do Staré Boleslavi. Podle vzácně dochovaných zpráv však řada českých prelátů i urozených poutníků směřovala spíše do zahraničí (především do Říma, ale také do Svaté země).

KULT PANNY MARIE

První křesťané uctívali jen Krista Spasitele. O spojení Panny Marie s božstvím jejího syna evangelia nehovoří. Teprve ekumenický koncil v Konstantinopoli roku 381 stanovil jako článek víry, že Panna Maria byla panna a počala zásluhou Ducha svatého. Jako dogma tuto tezi vyhlásil koncil v Efesu roku 431 v opozici vůči tvrzení nestoriánů (jedné z odnoží raného křesťanství). Podle Nestora byla Maria jen matkou a porodila Ježíše člověka. Polemiky o Panně Marii však neměly podstatnějšího pokračování a nijak se neodrazilily v duchovním světě raného středověku. I když byly Panně Marii zasvěceny některé kostely, z hlediska uctívání stála až do 12. století ve stínu svého syna Krista. Počátek nebývalého růstu kultu Panny Marie lze zřejmě spojit s první křížovou výpravou do Svaté země na konci 11. století. Podle legendy se zjevila křížákům a pomohla jim dobýt Jeruzalém. I když křížáci bojovníci umírali proto, aby osvobodili Kristův hrob, začali uctívat ideál krásné, čisté a neposkvrněné panny. Obraz ženy byl myšlení rytířů srozumitelnější než mystický Spasitel. Pannu Marii přijali jako základní prvek kultu všechny rytířské řády.

Prostřednictvím rytířů se kult Panny Marie začal šířit i v Evropě. Za svůj ho přijaly především některé mnišské řády (minoriti a v umírněnější podobě i cisterciáci). Také pro myšlení prostých věřících byl kult Panny Marie srozumitelnější než složité a abstraktní učení o zmrtychvstání Ježíše Krista. Zvláště od konce 13. století rostla lidová víra v Pannu Marii.

Růst kultu Panny Marie ve 13. století se znepokojením sledovali někteří teologové, protože hrozil, že zastíní uctívání samotného Krista. Záhy se proto rozvinula diskuze o její božské podstatě. Polemika se vedla též o její neposkvrněném početí, které obhajovali především minoriti (Duns Scott), proti němu se naopak postavili dominikáni a ústy Bernarda z Clairvaux také někteří cisterciáci.

Mnohem nebezpečnější než víra v neposkvrněné početí se ovšem stalo učení o tělesném nanebevzetí Panny Marie. Od 5. století ho prosazovali

někteří teologové, ovšem populární se stalo až ve 13. století. Odtud pak byl už jen malý krůček k tomu, aby se předmětem uctívání stala ona, a nikoli Ježíš Kristus. Proto vedla církev o nanebevstoupení Panny Marie ostré polemiky (jako dogma ho přijal až roku 1950 papež Pius II.).

Výrazem obliby kultu Panny Marie bylo svěcení řady svátků. Jedním z nejstarších bylo Narození Panny Marie na počest toho, že se narodila bez dědičného hříchu (který zdědily po pramati Evě ostatní ženy). Už z hlediska jeho podstaty šlo o výjimku v rámci křesťanství, neboť u ostatních světců se neslavilo narození, ale úmrtí (tedy den zrození pro život nebeský). Den 8. září se slavil již v 5. století v Jeruzalémě, původně jako výroční den posvěcení baziliky postavené na místě, které místní tradice označuje jako rodiště Panny Marie (dnes tu stojí bazilika sv. Anny). Teprve od 7. století se 8. září slavilo jako svátek Narození Panny Marie.

Neméně prastarým byl svátek Nanebevzetí Panny Marie (i když ve skutečnosti neodpovídal přesně církevním dogmatům). V Jeruzalémě se slavil v 5. století, od 7. století i v Římě. Právě podle tohoto svátku se ve středověku titulovala většina mariánských kostelů.

Novým byl svátek Panny Marie, počaté bez poskvrny prvotního hříchu (slavený 8. prosince). Tento svátek slavila původně východní církev v Byzanci, v 9. století se z Konstantinopole rozšířil do jižní Itálie a na Sicílii. Koncem 11. století ho zavedl ve své diecézi sv. Anselm z Canterbury a v téže době se o něm objevují první zmínky i v českých zemích (opatovický homiliář). Bezpečně se u nás slavil kolem roku 1200 (v roce 1476 ho papež oficiálně přijal pro celou církev).

Dalším mariánským svátkem bylo Navštívení Panny Marie, které prosazovali minoriti (roku 1236 složil svatý Bonaventura rýmované officium, které se v minoritském řádu slavilo 2. července). Podle něj se zřejmě slavilo v minoritských a později ve všech františkánských klášterech také v českých zemích, ovšem oficiálního přijetí se mu v české arcidiecézi dostalo až roku 1387 zásluhou arcibiskupa Jana z Jenštejna. Roku 1389 přijal papež tento svátek pro celý křesťanský svět. Ze 2. července na 31. května byl přesunut v roce 1969.

Mystická literatura 12. a 13. století dokonce označovala Pannu Marii za Královnu nebes (ovšem v jiném kontextu, než bylo chápáno později, především v baroku). Většina církevních učenců proto bojovala proti růstu mariánského kultu. Nešlo ovšem jen o Pannu Marii, ale o celkové pojetí víry, které si lid

s ní spojoval. V původním křesťanském pojetí Kristus reprezentoval tradiční mystérium směřující k zmrtychvstání, zatímco Panna Maria se pro prosté věřící stala personifikací jednoduchého a srozumitelného kultu lásky a dobra. Tento ideový střet byl v době vrcholného středověku jedním z nevýznamnějších duchovních zápasů o charakter křesťanství, protože přinášel do systému víry prvky obyčejného lidského života. Stručně by se dal tento teologický zápas charakterizovat bojem proti vzývání Panny Marie. Věřící se měli v modlitbách obracet k Bobu a nikoli k ní (jak se ve středověku běžně dělo), protože mariánská chvála měla být jen chválou Boha. Po celé 13. a 14. století se vedly polemiky o to, zda jí přísluší stejná boží milost jako jejímu synovi. Učení o Mariině panenském početí se dokonce později stalo jedním ze základních pilířů evropské reformace.

Zvěstování P. Marie - severoněmecký evangellistář,
3. čtvrtina 13. století

ŘEHOLE

S vnitřní proměnou církve souvisel vznik nových řeholí, které reagovaly na proměny zbožnosti, ale také na novou společenskou situaci. Nikdy dříve nevzniklo tolik nových řeholí jako nyní. Téměř všechny se v průběhu 13. století usadily v Čechách i na Moravě. Určitý vliv si díky rozsáhlému majetku udrželi benediktini, ale přízeň panovníka i velmožů platila řeholím novým, které ve 13. století platily za módní a jejichž působení odpovídalo mnohem lépe potřebám doby. Cisterciáci byli nejlepší hospodáři a také stavitelé své doby a nové poznatky šířili mezi prostým lidem. Premonstráti se významně podíleli na venkovské duchovní správě a jejich kláštery se staly středisky výchovy. Dominikáni se stali jezuiti středověku a rytířské řády prosazovaly ideu války pro větší slávu křesťanství. Minoriti reprezentovali revoltu proti zažitým pořádkům a otevřeli v duchu spirituality cestu k duchovní službě laikům (terciářům). Každá z nových řeholí našla své stoupence, a i když byla každá jiná, byly všechny součástí jedné církve. Přesto na sebe často nevražily, neboť nešlo jen o přízeň donátorů, ale také o moc. A nezanedbatelným jablkem sváru mezi řády byl i zápas o výklad víry, protože duchovní rozměr jejich činnosti byl pro většinu členů řádu hlavním posláním života. Klíčovou rolí hrála ve středověku skutečná víra.

Praha - Anežský klášter

Sázava - benediktinský klášter

Novic dostává řádový oděv - francouzská iluminace, 13. století

KŘÍŽOVNÍCI S ČERVENOU HVĚZDOU

Jsou jedinou řeholí českého původu. V roce 1233 založila Anežka (sestra krále Václava I.) špitální bratrstvo, uznané roku 1237 papežskou bulou za církevní řád. Následujícího roku se majetkově oddělil od sousedního kláštera klarisek. Záhy dosavadní prostory nestačily, a proto byl roku 1252 založen u Juditina mostu nový řeholní dům s chrámem sv. Františka. S podporou krále Václava I. se řád rozšířil v Čechách a také na Moravě (střediskem se stalo proboštství sv. Hypolita na Hradišti u Znojma). Anežčina sestra Anna uvedla řád do slezské Vratislavi, odkud se rozšířil do polského kujavska. Řeholníci s červenou hvězdou se řadili mezi kanovníky řehole sv. Augustina. Řád se zaměřoval na péči o nemocné, přestálé a také na místní duchovní správu. Ve 13. století spravoval některé městské špitály (Cheb, Klatovy, Most, Stříbro).

Zlatá koruna - rajský dvůr cisterciáckého kláštera

Praha - raně gotický kostel sv. Salvátora ze 2. poloviny 13. století
(nejmladší část klášterního komplexu Na Františku, stavba původně zamýšlena
snad jako přemyslovské mauzoleum)

CISTERCIÁCI

Mniši z benediktinského opatství v Molesme založili roku 1098 klášter v burgundském Cîteaux (Cistercium) a ve svém konventu kladli důraz kromě kontemplace na těžkou manuální práci. Roku 1112 vstoupil do kláštera šlechtic Bernard z Clairvaux, který založil novou řeholi (papež ji schválil roku 1119). Když Bernard roku 1153 zemřel, řád vlastnil 350 klášterů. Ve druhé polovině 13. století rostly další, a když jejich počet přesáhl v Evropě počet 2 000, vydal papež nařízení, že nový klášter nesmí vzniknout v okruhu 10 mil od stávajícího. Cisterciácké konventy byly v dceřiném postavení vůči domu, z něhož byly osazeny řeholníky. Opati byli voleni a jednou ročně se sjížděli do Cîteaux na generální kapitulu. Protože však cisterciácké konventy vznikly i ve vzdálených zemích, dostali někteří opati výjimku, že mohou přijíždět jen jednou za tři až pět let. Někdy mohlo několik klášterů vyslat jediného společného zástupce.

Cisterciáci uctívali především kult Panny Marie, již byly zasvěceny všechny konventní kostely. Ve 13. století vznikaly cisterciácké konventy především v řídce osídlených oblastech, které řád hospodářsky kolonizoval. Všechny konventy usilovaly o hospodářskou soběstačnost, kterou zakládaly na práci laických bratrů (konvršů). Na svém zboží zřizovali hospodářské dvory (grangie), které konvršové spravovali a kde cisterciáci hospodařili ve vlastní režii (šlo o nový ekonomický model, neboť do té doby feudální vlastníci na své půdě zemědělsky nehospodařili, ale jen vybírali rentu od usazených rolníků). Cisterciáci také zakládali specializované řemeslnické dílny (především stavební hutě, sklářské dílny pro výrobu vitrají a dílny nejrozmanitějších umělecko-řemeslných oborů). Ve svých řadách měli vynikající umělce a především oni stáli u zrodu gotiky a gotické katedrály. První konvent v Čechách založili cisterciáci z bavorského Waldsassenu.

Cisterciácký mnich v řádovém hábitu

ODĚV CISTERCIÁKŮ

Základem byl bílý hábit (na rozdíl od benediktinského, který byl černý) s černým škapulířem a černým cingulem, do chóru si řeholníci ještě přehazovali přes ramena krátký bílý plášť. Opati nosili černou mozetu (krátká pláštěnka s kapucí sahající k loktům, vpředu se zapínáním). Cisterciácky nosily bílý hábit s černým škapulířem a s bílou loktuší na hlavě.

CISTERCIÁCKÉ KLÁŠTERY

Sedlec u Kutné Hory	1142
Plasy	1144
Klášter u Nepomuku	1145
Klášter Hradiště nad Jizerou	1177
Osek	1197-1199
Velehrad	1205
Nížkov	1232-1234 - neúspěšné založení
Zdar nad Sázavou	1252
Vyšší Brod	1258-1259
Vizovice	1261
Zlatá Koruna	1263
Klášter nad Dědinou	1272
Zbraslav	1292

FILIÁLNÍ PROBOŠTSTVÍ

Mariánský Týnec u Královic	po 1230
Česká Lípa	po polovině 12. století
Kouřim	1262
Jablonné v Podještědí	mezi 1279-1290

KLÁŠTERY CISTERCIÁČEK

Oslavany	1225
Předklášteří u Tišnova	1232
Sezemice u Pardubic	1250
Pohled u Německého Brodu	1256

CISTERCIÁCKÝ KLÁŠTER

Stavební dispozice cisterciáckého kláštera navazovala na klasické schéma benediktinských opatství, ovšem s ohledem na specifickou strukturu cisterciáckého řádu doznal půdorys několika podstatných změn.

V době počátků řádu, kdy v celé Evropě došlo k překotnému zakládání nových cisterciáckých klášterů, vznikla kolem roku 1130 řádová statuta, která přesně definovala, jak má konvent vypadat a co je třeba k jeho založení. V té době se cisterciáci spíše uzavírali světu, a proto bylo jednou z hlavních podmínek, že konvent bude založen ve zcela pusté krajině. Konvent měl být dimenzován pro život dvanácti mnichů a opata. Po založení se měly nejprve stavět nejnnutnější budovy, jimiž byl v první řadě chrám, dále refektář a společná ložnice pro mnichy (dormitář), budova pro ubytování hostů a obydlí vrátného. Konvent měl být vybaven nejnnutnějším liturgickým, hospodářským a domácím náčiním a také potřebnými knihami.

Prostor klauzury byl podle benediktinského vzoru určen jen členům konventu, ostatním tam byl vstup zakázán. Společenství benediktinských bratrů tvořili mniši stejného zasvěcení, ale v případě cisterciáků to bylo složitější, protože v klauzuru žili vedle sebe řeholníci s kněžským svěcením a laikové (konvrši). I když obě skupiny byly řádnými členy konventu, řádová regule nařizovala, aby žily odděleně. Tomu byl uzpůsoben půdorys klauzury.

Zlatá Koruna - cisterciácká kaple Andělů strážných, po polovině 13. století

řady

V cisterciáckých klášterech žily vedle sebe dva světy, které spolu komunikovaly jen velice omezeně. Řeholníci s kněžským svěcením obývali východní křídlo (jeho dispozice byla totožná s benediktinskými kláštery). Západní křídlo bylo určeno pro skladování zásob (cellarium) a také tu byli ubytováni konvrši. V jižním křídle bývala kuchyně a jídelna (refektář). V cisterciáckých klášterech však musely být dvě kuchyně a dva refektáře a ty se do jednoho křídla vedle sebe nevešly. Proto bývaly umístěny tak, že vystupovaly na jih a porušovaly tak původně pravidelný čtverec benediktinského klauzurního prostoru. Západním křídlem vedla do chrámu široká chodba pro řeholníky a úzká oddělená chodbička pro konvrše (tzv. ulička konvršů). Také konventní kostel respektoval dvojí svět členů kláštera. Chór a transept byly vyhrazené pro řeholníky s kněžským svěcením. Prostor lodě byl od prostoru pro řeholníky oddělený přčkou, za níž se bohoslužby účastnili konvršové a další služebníci. Každý z těchto prostorů měl své oltáře pro duchovní potřebu těch, kteří do nich měli právo vstupovat. Zbytek konventu, především hospodářské zázemí, byl většinou totožný s rozvržením benediktinského kláštera.

Sedlec u Kutné Hory - závěr lodě raně gotického kostela P. Marie cisterciáckého kláštera, konec 13. století

Zlatá koruna - cisterciácký klášter, po roce 1263

Zbraslav - cisterciácký klášter

Vyšší Brod - základní půdorys klauzury cisterciáckého kláštera s chrámem a rajským dvorem, obklopeným křídly konventu (po roce 1260)

PREMONSTRÁTI

Zakladatelem řádu byl Norbert (syn německého hraběte z Xantenu), který byl kromě jiného kaplanem císaře Jindřicha V. V roce 1115 se vzdal světského života a zprvu působil jako potulný kazatel. V roce 1120 založil v liduprázdném údolí Prémontré (Pracmonstratum, odtud premonstráti) poblíž severofrancouzského Laonu vzorový klášter asketicky žijících kleriků. Papež Honorius III. nový řád schválil roku 1126. Norbert kolem sebe shromáždil asi 40 kleriků a laiků, s nimiž přijal řeholi sv. Augustina. Jejimi zásadami byla poslušnost a chudoba. Ideálem se stalo odříkání po vzoru apoštolů (vita apostolica). Řeholníci se původně izolovali od laického světa a žili pro službu Bohu a také pro práci, ale již v roce 1126 byli pověřeni misijní činností v severním Německu. Premonstrátský řád přijal na počátku 13. století novou úlohu (klíčovou pro další vzestup), již byla služba mezi laiky a duchovní správa.

Členy řádu byli kanovníci, klerikové, novicové a laičtí bratři. Kromě toho byl s řádem spjat institut donátů, jak se nazývala čeleď přijatá do komunity bez řádových slibů. Vstupem do řehole odkládali členové řádu dosavadní světský život a na znamení toho přijímali nové řeholní jméno. Premonstráti přišli do českých zemí na žádost olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka v roce 1142 z kláštera ve Steinfeldu poblíž Kolína nad Rýnem, aby si prohlédli místo k založení nového kláštera, který se začal v následujícím roce budovat na vrchu Strahově. Na paměť Svaté země dostal klášter jméno Mons Sión. Ve své době se jednalo o jednu z nejprostornějších klášterních staveb ve střední Evropě. Původně šlo o dvojkláster (sídlii zde muži i ženy), ale v letech 1145 až 1146 premonstrátky přesídlily do nového kláštera

Milevsko - premonstrátský klášter, konec 12. století

v Doksanech. Záhy získali premonstráti na úkor benediktinů další kláštery. V premonstrátských kláštorech na Strahově a v Doksanech se dostávalo výchovy dětem vládnoucího přemyslovského rodu a také dětem nejbohatších velmožů.

ODĚV PREMONSTRÁTŮ

Hábity se škapulířem, cingulem a biretem premonstrátů byly celé bílé, stejně tak premonstrátek. Jejich hábity byly vlněné a místo biretu nosily na hlavě bílou nebo černou loktuši. Pro chórovou službu si premonstráti brávali ještě rochetu (středověký liturgický oděv, vzniklý zkrácením alby ke kolenům, oblékal se na kleriku), v zimě nosili na ramenech plášť (cappu). Laičtí bratři mívali oděv kombinovaný v barvě šedé a bílé.

PREMONSTRÁTSKÉ KLÁŠTERY

Strahov	1143-1144
Doksany	1145-1146
Želiv	po 1149
Litomyšl	po 1141
Hradisko u Olomouce	kolem 1150
Milevsko	1184-1187
Teplá	1193
Louka u Znojma	1190
Zábrdovice u Brna	1183
Nová Bíše u Telče	kolem 1211

KLÁŠTERY PREMONSTRÁTEK

Doksany	1145-1146
Louňovice pod Blánkem	kolem 1150
Chotěšov	kolem 1202

Sv. Bernard vyučuje žáky - iluminace ve vídeňském kodexu z počátku 13. století

RYTÍŘSKÉ ŘÁDY

Vznik rytířských řádů souvisel s křížovými výpravami. V Jeruzalémě vznikala bratrstva, která chránila poutníky ke Kristovu hrobu. Záhy přijala závazek ozbrojeného boje s nevěřícími a zbožné služby Bohu. Tak vznikly tři řády, které se lišily především původem svých členů. Když v roce 1187 křižáci ztratili po bitvě u Hattinu Jeruzalém a Kristův hrob padl do rukou nevěřících, byla křesťanská Evropa ve skutečném šoku. Právě v té době začaly všechny tři rytířské řády pronikat do evropských zemí, kde získávaly majetek, jehož výnos byl určený na boj s nevěřícími a na znovudobytí Kristova hrobu. Johanité pronikli do českých zemí již ve druhé polovině 12. století a na počátku 13. století je pak následovali němečtí rytíři a templáři. Šlo o exkluzivní bojové řády, které se orientovaly především na okruh panovníkova dvora a šlechtu. Na rozdíl od ostatních řádů neusilovaly o přízeň prostého lidu, neboť od něho nemohly očekávat prostředky na boj s nevěřícími a s pohany. Z hlediska života domácí církve nehrály podstatnou roli, ale velký vliv měly na urozené vrstvy. Prosazovaly zásady rytířského života, v němž se spojovaly pragmatické prvky válečnictví s duchovním mysticismem.

JOHANITÉ

Základem se stalo bratrstvo italských kupců z Amálie. Když dobyli v roce 1099 křižáci Jeruzalém, odštěpil se špitál u sv. Jana, v jehož čele stál představený Cerard (kterého přijal roku 1113 pod svou ochranu papež). V roce 1154 bylo papežskou bulou laické bratrstvo johanitů (špitálních od sv. Jana) přeměněno v církevní řád. V souvislosti s bojem proti nevěřícím převládla v řádu rytířská složka. Po ztrátě Jeruzaléma roku 1187 se johanité přesunuli do Akkonu, a když roku 1291 padl i ten, odešli nejprve na Kypr, na Rhodos (rhodští rytíři) a nakonec na Maltu (maltézští rytíři). Johanité vyznávali především kult Panny Marie a sv. Jana Křtitele (patrona rytířů).

JOHANITSKÉ KOMENDY

Do Čech přišli johanité roku 1169 (sídlo v Praze na Malé Straně u kostela P. Marie pod řetězem). Mimořádný význam měla komenda ve Strakonici (založená se vznikem hradu v první čtvrtině 13. století), která se stala rezidencí hlavy českých johanitů (komtura). S ní byly spojené domy v Horázdovicích a Pičíně (ten sloužil jako zastávka na nocleh při cestě do Prahy). Další komendy, spojené obvykle se špitálem, vznikly v Českém Dubu (po 1237), Kadani (před 1186), Manětíně (1182 - původně pro johanitky), Mladé Boleslavi (1255) a v Ploskovicích (před 1298). Na Moravě vznikla komenda johanitů v Brně (před 1250), Horních Kounicích (kolem 1230), Kroměříži (kolem 1238) a na hradě Orlovice, kam patřilo panství Ivanovice na Hané (polovina 13. století).

Strakonice - kostel sv. Prokopa, portál u vchodu na tribunu, kolem roku 1230

Strakonice - okno nad vchodem do kapitulní síně johanitské komendy, 2. čtvrtina 13. století

NĚMEČTÍ RYTÍŘI

Do Čech přišli počátkem 13. století. Roku 1204 je doložen mistr a bratři pražského domu u kostela sv. Petra na Poříčí. Nejvýznamnější české komendy vznikly v Chomutově (1252) a v Drobovicích na Čáslavsku (1242). Další majetky jsou doložené v Hradci Králové, Jindřichově Hradci, Německém Brodě a v Řepíně u Mělníka. Na Moravě měl řád německých rytířů komendu v Hostěradicích u Moravského Krumlova (po roce 1237) a ve Slavkově, další majetek na Jihlavsku řád prodal roku 1233. Řád vlastnil také špitály a spravoval některé fary.

TEMPLÁŘI

Do českých zemí přišli až kolem roku 1232. Hlavním střediskem se stala pražská komenda u sv. Vavřince. Další komenda byla v Uhřetěvsi (před rokem 1292). Na Moravě stály templářské komendy v Čejkovicích (před 1248) a v Jamolicích (před 1279), odkud řád záhy přesídlil na nově založený hrad Templštejn (1281-1298).

Strakonice - ambit kolem rajskeho dvora johanitské komendy, po roce 1230

DOMINIKÁNI

Rád převzal řeholi sv. Augustina a jako hlavní poslání si zvolil na základě zkušeností s jihofrancouzskými kacíři (albigenskými) boj s heretickými názory prostřednictvím důkladně teologicky vzdělaných kazatelů. V roce 1223 byli dominikáni pověřeni výkonem inkvizice. Protože kladli důraz na kvalitní vzdělání kazatelů, zasloužili se o vznik generálních studií (středověkých univerzit) např. v Paříži, Bologni a později i v Praze.

Hlavní činností byla misijní práce a vědecká činnost. Smyslem kázání

na veřejnosti bylo zlepšení obecných mravů a prohloubení náboženského života. Působili především ve městech. Řeholním oděvem byl bílý hábit, kožený pás s růžencem, bílý škapulír s kapucí a na cestách mimo dům dlouhý černý plášť s kapucí.

První klášter v českých zemích založili bratři vyslaní z konventu v Kolíně nad Rýnem v letech 1224 až 1225 v Praze na Poříčí (u sv. Klimenta), odkud byl ale záhy (kolem 1240) přenesen na Staré Město pražské k Juditinu mostu (ke kostelu stejného zasvěcení). Dominikánské kláštery vznikaly ve 13. století masově v řadě tehdy zakládaných měst. Stávaly obvykle na okraji u hradeb a jejich rozsáhlé a na svou dobu impozantní budovy tvořily součást městského opevnění. Řádové domy patřily původně k polské provincii, od roku 1301 k samostatné české.

Dominikáni jsou doloženi v Berouně (kolem 1295), Českých Budějovicích (1265), Hradci Králové (1238-1241), Chebu (1294), Chrudimi (kolem 1295), Jablonném v Podještědí (před 1252), Klatovech (mezi 1260-1300), Kolíně (po 1261), Litoměřicích (snad kolem 1250), Lounech (před 1294), Nymburku (kolem 1257), Písku (kolem 1250), Plzni (kolem 1300), Sezimově Ústí (před 1250) a v Turnově (kolem 1250). Na Moravě v Olomouci (1227-1230), Brně (před 1238), Znojmě (1253), Těšíně (1268), Uherském Brodě (1272) a v Opavě (1291).

Dominikánky získaly klášter v Brně (1240), následoval Hradec Králové (před 1277), Olomouc (před 1287) a Praha na Újezdě pod Petřínem (1293-1297).

MINORITI

Duchovním otcem a zakladatelem řádu menších bratří byl Jan Bernadone, podle matky, která pocházela z Francie, nazývaný Franciskus (František), tedy Francouz. Mezi léty 1206 a 1207 se vzdal veškerého majetku a začal hlásat pokání. Shromáždil kolem sebe četné příznivce a jeho bratrstvo získalo roku 1210 ústní schválení jako řád od papeže Inocence III. Bratrstvo žilo v apoštolské chudobě, živilo se drobnými pracemi a žebráním na znamení pokory (v první fázi existence řádu však minoriti odmítali almužnu v penězích, které prohlašovali za hříšné). V letech 1212 až 1215 se k němu přidružila skupina žen, které se staly zakladatelkami druhého minoritského řádu (ženského). První abatýš byla Klára. Po její smrti v roce 1253 se ženská větev (původně tzv. damianitky) osamostatnila jako řehole klarisek s vlastní řádovou regulí.

Řehole menších bratří rychle získávala další stoupence (již v roce 1219 vyslala první misionáře do severní Afriky). Pro duchovní vývoj ve 13. století

Sv. Dominik zakládá řád - francouzská iluminace, 13. století

bylo důležité schválení tzv. třetího řádu v roce 1221. Jeho členové se nazývali terciáři z latinského tertius - třetí. Šlo o významný a z hlediska dosavadní církevní praxe průlomový institut, který umožňoval řeholní život i laikům. Kromě mužské a ženské větve (což byli mniši a jeptišky, kteří složili přísné řeholní sliby) zřídili minoriti ještě třetí větev pro laiky (tedy ostatní křesťany). Terciáři skládali jen vybrané (a méně přísné) sliby a částečně se podíleli na řeholním životě řádu s ostatními minority, ale jinak žili ve světské společnosti a mohli mít rodinu. Právě institut terciářů významně ovlivnil duchovní klima vznikajících středověkých měst v Čechách a na Moravě. Vliv minoritu byl záhy tak velký, že se dostávali do sporu s městskými faráři, protože kolem sebe soustřeďovali početné zástupy příznivců, kteří jim věnovali majetek, zpovídali se jim a také se nechávali pohřbívat na hřbitvech při minoritských kostelech.

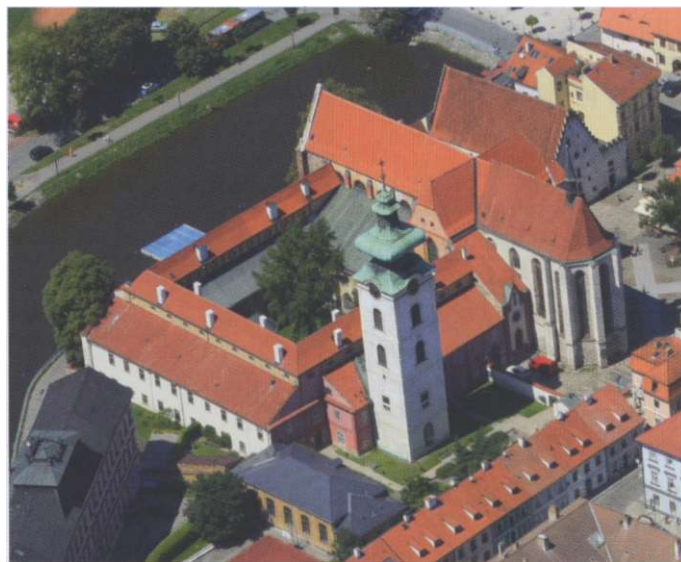
Velký růst přízně věřících byl začátkem konce původní podoby řádu. Už za Františkova života vznikaly mezi jeho představiteli příkré rozpory, které se týkaly míry dodržování původní přísné regule (jak ji prosazoval František z Assisi). Kvůli sporům se nakonec řád v dalších stoletích rozpadl na rigoróznější kapucíny a františkány a umírněnější minority.

Řádový oděv minoritů se zpočátku sešival ze starých pytlů a měl šedavou barvu. Později byla zavedena šedavá tunika s kapucí a plášť.

Již v roce 1232 měli minoriti konvent u sv. Jakuba na Starém Městě pražském. Druhý založili vedle kláštera klarisek u sv. Františka. Minoritských domů vzniklo v městech veliké množství. Mezi nejvýznamnější patřily domy v Bechyni (mezi 1268-1300), Benešově (1247), Čáslavi (před 1291), Hradci Králové (1238-1241), Chebu (před 1247), Litoměřicích (kolem 1233), Mostě (mezi 1237-1250), Plzni (kolem 1300), Střibře (mezi 1266-1272), Vysokém Mýtě (snad po 1360) a v Žatci (po 1266). Na Moravě vznikly řádové domy minoritů v Olomouci (1230), Brně (1231), Znojmě (kolem 1235), Opavě (1238) a v Krnově (1273).

KLARISKY

První konvent klarisek založila na Starém Městě pražském Anežka (sestra krále Václava I.) nejspíše roku 1231 v sousedství konventu menších bratří. Klášter u sv. Františka se později začal označovat jako Anežský klášter. Také další kláštery klarisek vznikaly obvykle v sousedství konventů menších bratří. Nejvýznamnější sídla klarisek na Moravě byla v Olomouci (1242-1248) a ve Znojmě (1274).

České Budějovice - dominikánský klášter s kostelem Obětování P. Marie, po roce 1265

LITURGIE

Skutečnou revoluci z hlediska konání bohoslužby přinesl IV. lateránský koncil, který se konal v Římě roku 1215. Do té doby se průběh bohoslužeb v jednotlivých zemích lišil a většinou respektoval domácí církevní tradice. Koncil sjednotil liturgické zásady a stanovil jednotné povinnosti věřících v celé křesťanské Evropě (přijal celkem 70 ustanovení). Tím byla formálně posvěcena světová církev a výlučně postavení papeže Inocence III., který vyhlásil, že papež je sice menší nežli Bůh, ale větší než člověk. Podle závěrů koncilu již nebyl papež jen náměstkem svatého Petra, ale přímo samotného Krista. Proto jeho prostřednictvím promlouval Bůh. Koncilu se účastnilo na dva tisíce prelátů, kteří ovšem znění zásad neformulovali, ale jen přijímali již připravené papežské dekrety.

Zvláště důležité liturgické ustanovení bylo, že se ustoupilo od přijímání laiků „podobojí“ (jak se dosud provádělo v Čechách a na Moravě). Po IV. lateránském koncilu přijímali laičtí věřící jen tělo Páně, zatímco kněz tělo i krev Páně (tedy hostii a víno). S tím souviselo vyhlášení dogma o transsubstanciaci, které tvrdilo, že se v průběhu remanence (posvěcení během mše) mění chléb a víno ve skutečné tělo a krev Páně. Tělo Páně se pak začalo uctívat jako oltářní svátost. S tím souvisel vznik speciálních schránek na ukládání hostií před přijímáním - ve 13. století pyxis (nádobka s víčkem, často na nízké noze) nebo ciborium (kalich s víkem), od 14. století se rozšířily monstrance k vystavení velké hostie proměněné v tělo Páně.

Krátce nato byl zaveden nový velký svátek Božího těla. Odvozuje se od vidění sv. Juliány v roce 1209. Učením o transsubstanciaci se změnil původní smysl přijímání, které od raného křesťanství symbolizovalo společnou a rovnou účast všech věřících na večeři Páně, zatímco po IV. lateránském koncilu se přijímání změnilo v nadpřirozený prostředek duchovního života, který byl udílen výhradně prostřednictvím církve. Transsubstanciaci se také zdůvodnilo, proč má nadále krev Páně pít jen kněz, neboť jedině on byl schopen nakládat s kalichem tak opatrně, aby nedošlo k vylití Kristovy krve na zem (což by byla svatokrádež).

Přijetí dogma o transsubstanciaci rovněž změnilo manipulaci s posvěceným chlebem a vínem během bohoslužby. Ve chvíli, kdy se z nich staly součásti Kristova těla, bylo s nimi nutno nakládat s úplně jinou úctou. I když se již od 9. století začaly v západní Evropě objevovat mešní kalichy z drahých kovů, ve 13. století se staly závazné (to platilo i pro patenu - talířek pro hostie). Kalichy se začaly zhotovovat ze zlata či stříbra nebo musely být pozlacené nebo postříbřené (minimálně vnitřek vlastního kalicha). Dotýkat se ho směli jen klerici nebo pověřené osoby (kostelník). Spolu s kalichem se začaly užívat speciální tkaniny (korporál), které se pokládaly na oltář pod kalich. Ve 13. století byly z průběhu bohoslužby odstraňovány některé tradiční prvky, které přežívaly z doby raného křesťanství. Především se výrazně zvýšil význam kněze při vlastním průběhu bohoslužby. Zatímco dříve se věřící modlili nahlas společně s knězem, nyní tuto funkci převzal celebrující prelát a věřící mu jen odpovídali jednoduchými

kamenná křtitelnice

Praha-Kyje - kostel sv. Bartoloměje, pozdně románská freska znázorňující biskupa Tobláše z Bechyně, konec 13. století

replikami. Bohoslužebným jazykem se stala výhradně latina. Také liturgický zpěv, který byl původně záležitostí všech přítomných v kostele, nahradil chór prelátů. Fakticky tedy byli věřící vyloučeni z aktivní účasti na průběhu bohoslužby, která ztratila raně křesťanský symbolický ráz společné hostiny celé křesťanské obce s Bohem a stala se mystickým představením, při němž s Bohem komunikoval jen kněz a přenášel boží požehnání na ostatní věřící, kteří byli přítomni v chrámu.

Také chrámový prostor začal vzdalovat prostý lid od místa vlastní bohoslužby. Zatímco v době rotund lidé oltář obklopovali, v chrámech 13. století stáli od něj v uctivém odstupu. Vznikala oddělená presbyteria, často nepatrně zvýšená, kam byl laikům vstup zakázán (vrcholím odstupem věřícího od oltáře ve středověké katedrále). Původní bohoslužebné proslovy se pronášely hlasitě, nyní se liturgické texty četly potichu, aby se umocnila tajemná mystika slov kněze. S potlačením zvukových vjemů během bohoslužby rostl význam vjemů zrakových - gest, honosných ornátů, hry světla a stínu a také symboliky barev. Ve 13. století se rodil kánon liturgických barev. Každá symbolizovala určitou část liturgického roku (podle toho se měnil oděv kněží a textilie na oltářích). Kostely se začínaly zaplňovat freskami a plastikami, které negramotným věřícím připomínaly výjevy z evangelia.

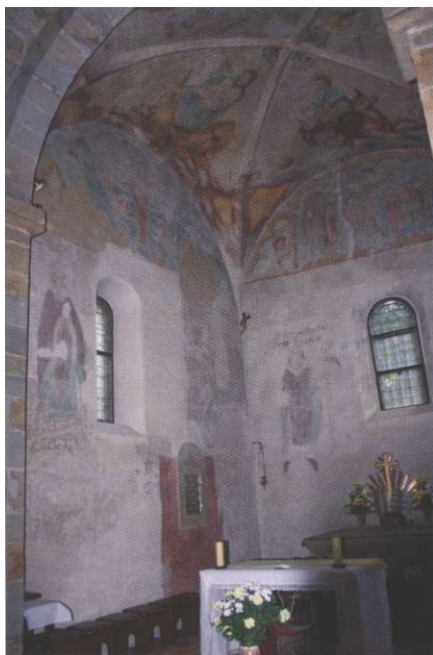
Jedním z typických symbolů, které se objevovaly v kostelech, byla eucharistická holubice (symbol Ducha svatého). Původně se ve 12. století umísťovala na schránku na oltář, během 13. století se upevňovala na řetízek a vytahovala se ke stropu nad oltář.

Postupně mizely i starší bohoslužebné rituály, především průvody (i když ještě v průběhu 13. století byly zřejmě běžné). Stejně tak původní raně křesťanské veřejné vyznání hříchů před celou obcí věřících bylo nahrazeno soukromou zpovědí hříšníka knězi. IV. lateránský koncil stanovil, že zpověď je povinná a každý věřící k ní musel přistoupit nejméně jednou ročně (jinak následoval trest). S tím souvisel i zvýšený dohled nad preláty, zda uvedené zásady dodržují (každoročně se měla provádět vizitace diecéze). Kromě toho byla pro všechny věřící zavedena povinnost účastnit se alespoň jednou týdně bohoslužby.

KÁZÁNÍ

I když kázání patřilo k životu raně křesťanských obcí, podstatným způsobem se odlišovalo od kázání středověkého. Smyslem kázání do 10. století bylo připravit nepokřtěné dospělé (katechumeny) na konverzi ke křesťanství. Smyslem kázání vrcholného středověku bylo shromáždit farniky v čase významných svátků a prostřednictvím slova docílit jejich spásy.

Velký důraz na kázání začala klást církev od počátku 13. století (v souvislosti s celkovou reformou víry). Obecný rámec kazatelské činnosti stanovily papežské předpisy. Stručně vyjádřil smysl kázání papež Inocenc III. Podle něj mělo „útočit na heretické úchytky, utvrzovat katolickou víru, hubit neřesti a zasévat ctnosti“. Jeden z kánonů věnoval kázání i přelomový IV. lateránský koncil. V tomto kontextu se zrodily žebrové řády. Papež Inocenc III. udělil Františkovi z Assisi zmocnění „kázat všude pokání“. Ten však začal veřejně hlásat, že kázat mohou se svolením svého kněze i laici. Hnutí lidových kazatelů se rychle šířilo (a bořilo exkluzivitu kněží), proto ho již roku 1228 papež Řehoř IX. zakázal. Přesto lidové kazatelství zcela potlačeno ne-

Praha-Kyje - kostel sv. Bartoloměje, presbytář
(kolem roku 1220) s freskami ze 13. a 14. století

bylo a jsou doklady, že se kazatelské činnosti věnovaly v celé západní Evropě i vysoce postavené světské osoby (dokonce sám neapolský král Robert z Anjou). S ohledem na význam kázání vznikla idea profesionálně vyškolených kazatelů. Jako hráz proti katarské herezi vznikl dominikánský řád, který se specializoval na výuku kazatelů. Vznik dominikánského řádu (také činnost minoritu a jejich příznivců) ovšem vyvolal uvnitř církve ostré spory, jaké jsou vlastně pravomoci ka-

zatelů ve vztahu k řádným kněžím. Kazatelé mohli původně vystupovat bez jakéhokoli omezení kdykoli a kdekoli (dokonce i mimo kostely). Ostrý spor o kázání stavěl proti sobě po celé 13. století světské duchovenstvo a žebrové řády. Uzavřela ho až bula papeže Bonifáce VIII. Super cathedram roku 1300. Podle ní směli dominikáni a minorité kázat jen ve svých kostelech a na veřejných místech pouze mimo hodiny, které byly vyhrazené kazatelské činnosti místních prelátů. Pokud chtěli kázat ve farních kostelech, museli mít souhlas příslušného faráře.

BEKYNĚ A KACÍŘI

IV. lateránský koncil roku 1215 zdůraznil zcela nově nutnost kontrolovat správnost víry věřících. Uložil panovníkům povinnost bojovat s kacíři a poprvé se objevila idea inkvizice. Původně byla kontrola správnosti víry svěřena dominikánskému řádu (název odvozen z latinského Domines canes, tedy Boží psi). Kolem poloviny 13. století se v západní Evropě začalo šířit skutečné kacířské hnutí (které ve své podstatě nežádalo nic jiného než návrat církevních

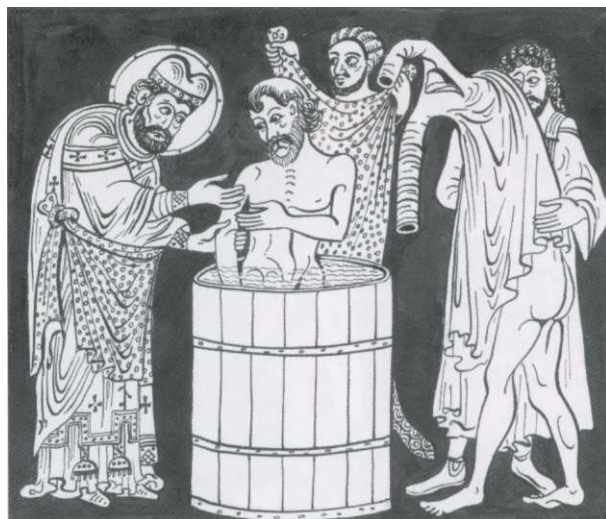

Potulný mnich, jemuž dva dominikáni stíhají vlasy za trest, že šířil kacířské učení - francouzská iluminace, 1296

poměrů před IV. lateránský koncil), a proto byla zřízena skutečná inkvizice, která měla pravomoc podezřelé nejen špehovat, ale především uvěznit, vyslýchat a soudit (vlastní vykonání ortelu však bylo svěřováno světské moci). V Českém království bylo náboženské prostředí mnohem tolerantnější než v některých západoevropských zemích. V roce 1257 sice vyslal papež Alexandr IV. na základě prosby českého krále Přemysla Otakara II. minority Bartoloměje a Lamberta jako inkvizitory, ale o jejich další činnosti nemáme zprávy a je jisté, že skutečná inkvizice začala v českých zemích působit až ve 14. století (ovšem jen velice krátce). To potvrzuje i relace olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku, který roku 1273 ujišťoval, že „o sektářích ničeho neví“.

V českých zemích existovalo ve druhé polovině 13. století hned několik sekt, ale díky tolerantnosti domácí církve jejich příslušníci neskončili na hranici jako třeba francouzští valdenští. Nejznámější sektou byly bekyně (doložené za pražského biskupa Tobiáše z Bechyně). Šlo o dobrovolné společenství panen a vdov, které se rozhodly žít jako jeptišky, ovšem nikoli za zdmi kláštera, ale jen v ústraní mezi laiky. Společně pracovaly a jejich domy podléhaly pravomoci města, ale církev sama je považovala za zbožné nadání. Bekyně inklinovaly spíše k mnichům žebrových řádů a jimi hláсанé reformě, což vedlo ke sporům s městskými faráři, kteří je osočovali z hereze (bekyně odmítaly chodit ke zpovědi a nepřijímaly prý ani svátost oltářní). Charakteristická byla rada olomouckého biskupa Bruna, jak vůči nim zakročil. Navrhl, aby se buď provdaly, anebo vstoupily do řádného kláštera.

Mužským protějškem těchto žen byli begardi. Jiná heretická sekta se nazývala bratři a sestry svobodného ducha.

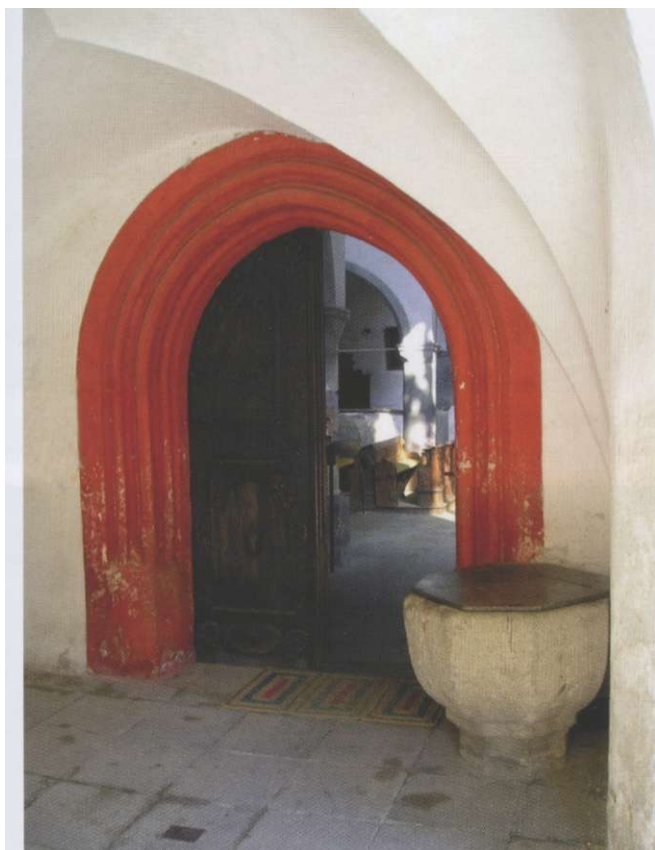

Křest pohana - Antifonář sv. Petra, konec 12. století

CÍRKEVNÍ HUDBA

Gregoriánský chorál byl až do konce 12. století založen na jednohlasu, ale od 13. století se začíná v církevní hudbě rozvíjet pojetí vícehlasé. Náznaky vícehlasu jsou ovšem staršího data. Paralelní zpěv v kvartách a kvintách, nazývaný organum, byl známý již v 9. století. Organum bylo jednodušší než klasický vícehlas a užívalo se při slavnostních příležitostech.

Podle vývoje vícehlasu se středověká Evropa dělila na dvě základní hudební oblasti. V oblasti středomořské (Francie a Itálie) byla hlavním strukturálním intervalem kvarta, zatímco na severu (především Anglie) se lidový zpěv odvíjel v paralelních tercích.

Blatná - kostel Nanebevzetí P. Marie. 1290-1300

Organum se vyvíjelo postupným zvyšováním samostatnosti jednotlivých hlasů a růstem významu protipohybu. Již koncem 11. století dosáhla polyfonie úrovně, kdy byli skladatelé schopni kombinovat dvě melodicky nezávislé linie. Odtud se vyvíjela nejen církevní, ale především světská hudba 13. století.

Vícehlas se v západní Evropě zpočátku rozvíjel v prostředí církve (velké chrámy ve městech). Největším střediskem se ve 12. a 13. století stala katedrála Nôtre-Dame v Paříži. Nedůležitějším typem vícehlasé hudby se v první polovině 13. století stalo moteto. Už v první polovině 13. století se vžil běžná praxe dát každému hlasu vlastní text, přičemž každý hlas byl individuálně rytmičtý. Charakteristickým rysem moteta byl tenor vycházející z již existující melodie, ale organizovaný v opakovaných rytmických vzorcích.

Nejvýznamnější se ve druhé polovině 13. století stala škola menzurální hudby v severní Francii, především v Paříži (období označované jako ars antiqua v letech 1230 až 1320). Charakteristickým typem se ve druhé polovině 13. století stalo trojhlasé moteto s různými texty ve vrchních hlasech. Skladatelé se však ještě nesnažili o vyjádření textu hudbou, takže bylo možno v rámci jedné melodie zpívat různé texty (jak dokládají dochované rukopisy). Ve francouzských motetech se nedbalo na textovou souvislost horních hlasů s tenorem

a texty nabývaly často světský charakter. Obsah motet se mísil s písněmi trubadúrů (tzv. společenská moteta). Najdeme mezi nimi i písně milostné, píjáčké, satirické a dokonce i značně nemravné. Mnohá moteta jsou dvojazyčná (francouzsko-latinská). Dochována je píseň, v níž jeden hlas zpívá latinský hymnus na Pannu Marii a druhý francouzskou milostnou píseň. Nejvýznamnějším autorem nového stylu motet se stal Peter de Cruce (činný 1270 až 1300). Jako první dal svým skladbám textovou nezaměnitelnost (hlasy melodie byly tak individualizované, že již nešlo zpívat jiný text na hudbu jeho motet).

Zda měly české země ve 13. století také své skladatele církevní hudby, nevíme, i když je to pravděpodobné. S ohledem na úzké kontakty s francouzským prostředím (nejvýznamnější roli hrály v tomto ohledu řády cisterciáků a premonstrátů) lze však téměř jistě předpokládat, že se moteta předních francouzských skladatelů zpívala i v českých chrámech (v Praze a v místech působení některých řádů). Zavádění vícehlasu ve zpěvu ovšem přinášelo problémy, neboť bylo interpretačně mnohem složitější než původní jednohlasý gregoriánský chorál. Navíc býval zpěv dříve věcí všech věřících, ale po IV. lateránském koncilu se přenesl jen na sbor kleriků. V případě slavnostních příležitostí (zvláště pokud byl přítomen panovník) bylo proto třeba sbor zpěváků profesionalizovat.

Koncem první poloviny 13. století zprostil děkan svatovítské kapituly Vít kanovníky povinnosti zpěvu (uvádí se, že pro jejich nechuť) a zřídil u sv. Víta první stálý sbor zpěváků jak z dospělých mužů, tak z chlapců. Sám byl vynikající zpěvák, se sborem cvičil a řídil ho. Jak se v pramenech uvádí, nelitoval ani nákladů, aby opatřil dostatek zpěvníků (zvláště ze zahraničí). O kvalitní liturgický zpěv dbal koncem 13. století i biskup Tobiáš z Bechyně, jehož péčí přibýly další zpěvníky, v nichž již nebyly noty psané „mušními nožkami“, ale „notami hřebíčkovými“ (tehdy moderním notovým záznamem, v němž se promítal systém pro časové hodnoty jednotlivých not a ligatur).

Cheb - kostel sv. Mikuláše a Alžběty, drobné plastiky u oken věže. kolem roku 1230

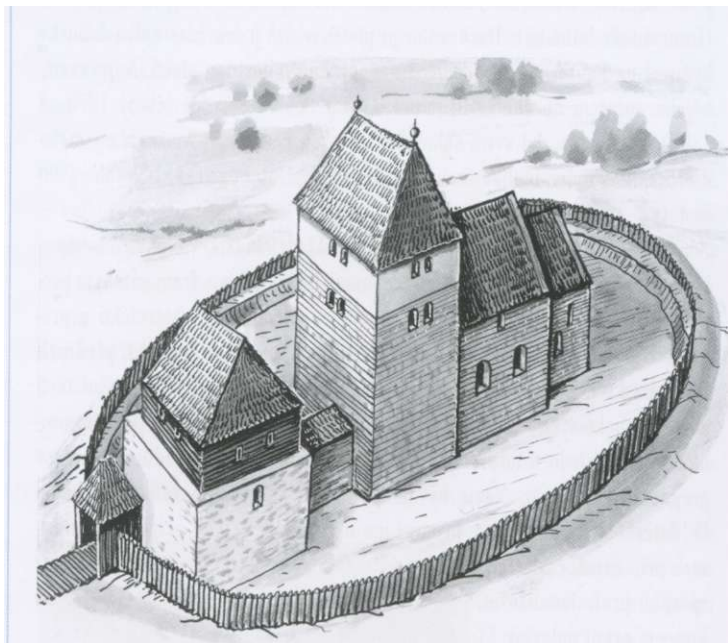
Želkovice - plastika u okna rotundy sv. Petra, kolem roku 1230

Stříbrná Skalice-Rovná - plastika na vnější straně lodi kostela sv. Jakuba, kolem roku 1240

kostely -

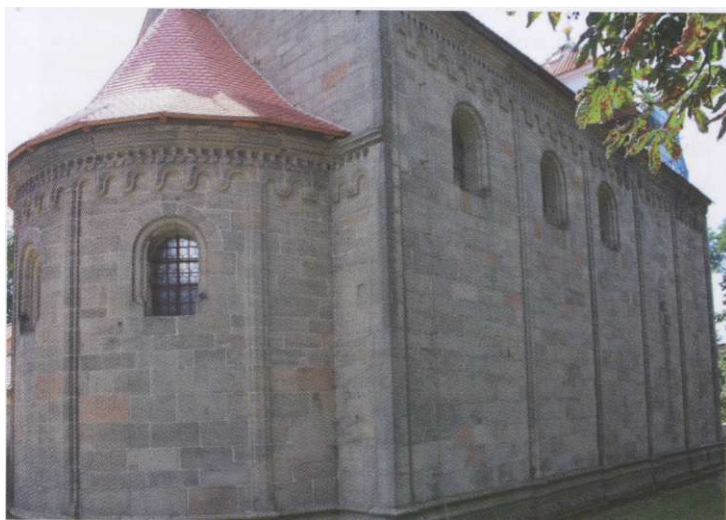
POZDNĚ ROMÁNSKÉ KOSTELY

Praha-Kyje - rekonstrukce opevnění kostela

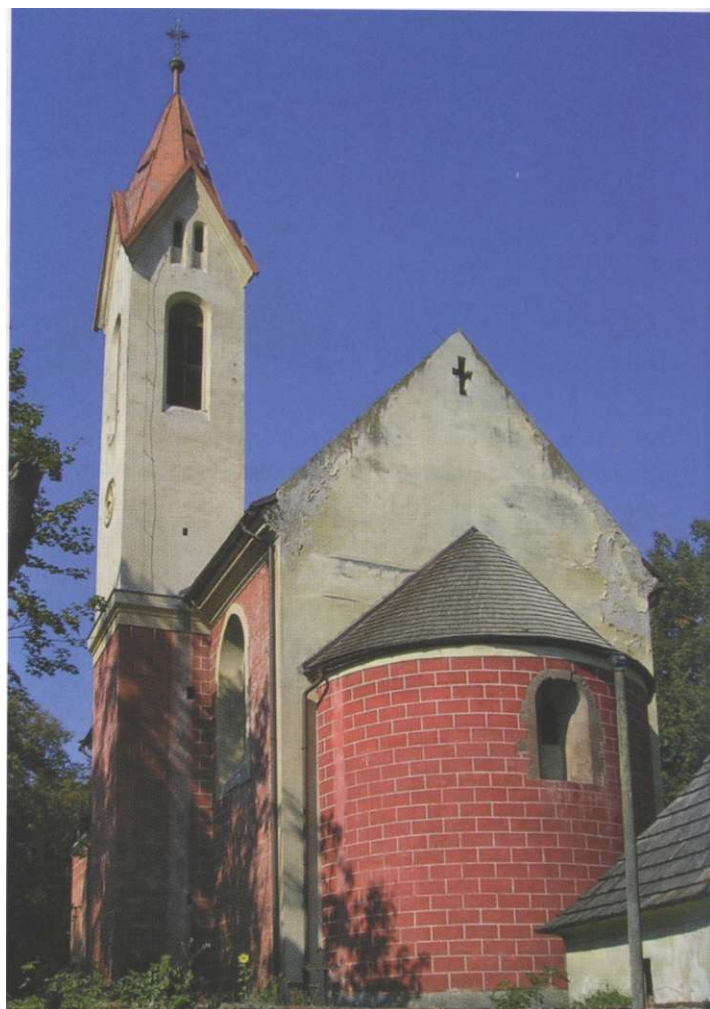
Praha-Kyje - kostel sv. Bartoloměje, pozdně románský
kostel pevnostního charakteru s emporou, kolem roku 1220

Potvorov - románský panský tribunový kostel sv. Mikuláše, 2. čtvrtina 13. století

Plaňany - románský kostel Zvěstování P. Marie
(původní zasvěcení sv. Petra a Pavla), kolem roku 1200

Poříčí nad Sázavou - pozdně románský kostel sv. Havla
(původně měl 2 věže, vrchní část věží byla dřevěná). 2. čtvrtina 13. století

KOSTEL

Vnitřní dispozice kostela, daná liturgickými předpisy, se po staletí podstatněji neměnila. Ve 13. století převládaly jednolodní kostely, objevují se i trojlodní a výjimečně i dvojloďní. Gotika však dala chrámu nové dimenze, které odpovídaly proměnám společenského postavení církve. Raně gotické baziliky se v mnohém ještě podobaly kostelům románským. Nová stavební koncepce chrámu se v plné míře uplatnila až v chrámovém typu gotické katedrály vrcholného středověku.

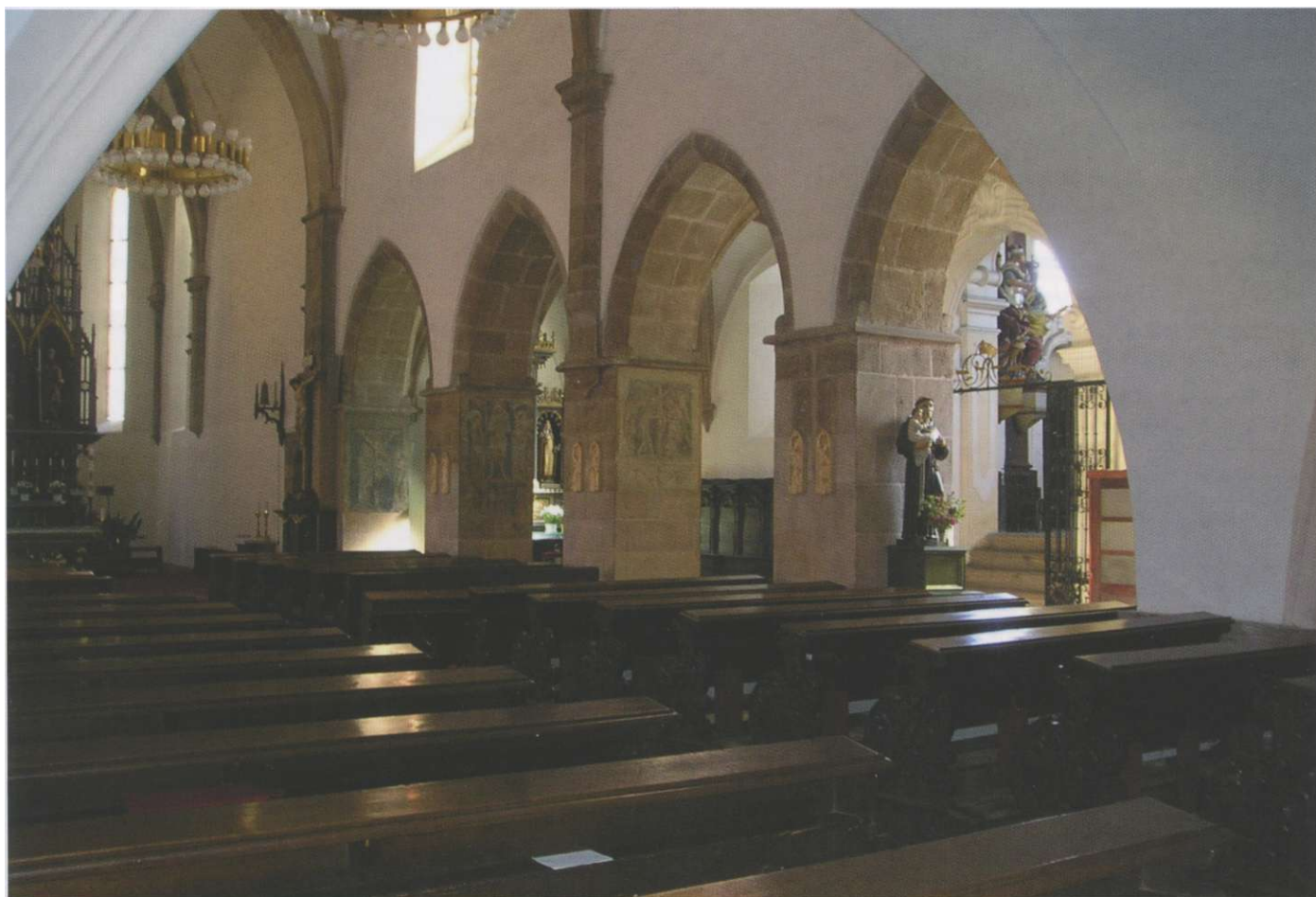
Vnitřní prostor většiny románských i raně gotických kostelů ze 13. století si podržel imaginaci ponuré mystiky. K tomu přispíval půdorys, neboť presbyterium baziliky bývalo neúměrně dlouhé ve srovnání s lodí. Pokud měl kostel více lodí, byly od sebe oddělené masivními sloupy s mohutnými arkádami. Menší venkovské kostely raného středověku mívaly naproti tomu malé presbyterium, které bývalo jako výraz nového stylu zaklenuto žebrovou klenbou. K ponurému mystickému vzhledu interiérů přispívalo příšeň, neboť loď bývala osvětlena jen malými okénky vysoko pod klenbou a také mihotavými plameny svící. Vnitřní prostor chrámu se prosvětli až ve 14. století, kdy se v plné šíři rozvinuly stavební možnosti gotiky. V té době byly stěny chrámů prolomeny vysokými štíhlými okny s kružbami, které vrhaly do interiéru sloupy jasného denního světla (zbarveného někdy barevnými okenními skly). Interiéry kostelů ve 13. století nehýřily barvami. Převládaly odstíny přírodního kamene a dřeva. Oltáře ani další chrámové vybavení nebyly polychromované zářivými barvami jako později, ale barvy byly spíše tlumené (pokud jich vůbec bylo použito). Vnitřní stěny bývaly většinou neomítnuté a fresková výzdoba se objevovala jen zřídka. Teprve s růstem vlivu a bohatství církve se postupně upouštělo od jednoduchého, ve své podstatě raně křesťanského stylu.

Třebíč - pozdně románský kostel sv. Prokopa (původní zasvěcení Nanebevzetí P. Marie) benediktinského kláštera, konec 1. poloviny 13. století

Mnohem honosnější podobu měly kaple na hradech, které plnily nejen funkci náboženskou, ale současně i reprezentativní. Stejně tak bývaly mnohem honosněji koncipovány kaple vysokých prelátů a také některých klášterů, zvláště tam, kde byl do kaple povolen vstup jen členům konventu.

Je však zajímavé, že se honosnosti zpočátku bránili sami cisterciáci, kteří gotický styl prosazovali. V roce 1218 zakázala jejich generální kapitula, aby se podlahy kostelů zdobily mozaikovitě skládanými barevnými dlaždicemi (tradice vycházející z podlah zdobených reliéfními dlaždicemi benediktinských klášterů). Je však zřejmé, že se podobné zákazy překračovaly. Existence mozaikově zdobené podlahy je doložena např. v cisterciáckém Klášteře Hradišti nad Jizerou. Stejně tak marně zakazovala cisterciácká generální kapitula, aby se okna kostelů osazovala barevnými skly.

kostely

GOTICKÉ KOSTELY

Kozojedy na Kolínsku - původně románský kostel sv. Martina, přestavěný goticky, první písemná zpráva z roku 1225

Písek - raně gotický kostel Narození I. Marie, 2. polovina 13. století

Třebově - raně gotický kostel sv. Bartoloměje ze 2. poloviny 13. století, stavba dochovaná bez podstatných změn reprezentuje typický venkovský kostel té doby

Sedlčany - rekonstrukce opevnění kostela

Sedlčany - raně gotický kostel sv. Martina z 3. čtvrtiny 13. století (až do baroka byl obehnaný kamennou hradbou s podsebitín)

ODÍVÁNÍ A MÓDA

ODÍVÁNÍ

Ve stylu oblékání, střihu i látkách se oproti předchozí době mnoho nezměnilo, zvláště v oděvu prostého lidu. Zachovával se tradiční styl vycházející z jednoduché tuniky a pláště, šitých většinou z nebarveného plátna. Určitých změn však doznal oděv urozených vrstev, zvláště mužů, ale v detailech i žen. Ve 13. století se poprvé objevovaly jisté náznaky vnímání fenoménu, jemuž dnes říkáme móda. Nové trendy v oblékání pranýřovala církev. Obecně se vždy stavěla proti módním novinkám. Pregnantně vyjádřil tento názor kronikář Petr Žitavský, který o novotách v oblékání napsal, že „staří a rozumní lidé se díví a smějí“.

Zatímco dříve se od oděvu požadovala především praktičnost a v případě těch nejbohatších ještě honosný vzhled, který by je v očích okolí povýšil mezi elitu, ve 13. století se začíná vytvářet typ odívání, od kterého se požaduje ještě něco navíc. Vznikl svět rytířů, který neobdivoval jen odvahu na bojišti, ale také eleganci, s níž se pojila dvornost k ženám. To samozřejmě vyžadovalo od obou pohlaví odlišný přístup k dosud poměrně fádnímu stylu oblékání. Poprvé se začínaly oděvem, i když velice decentně, zdůrazňovat rozdíly mužského a ženského těla. Mužský oděv měl dokreslovat urostlost a sílu rytíře, zatímco ženský cudnost a krásu obdivované a dobývané dámy. Ve 13. století začal ženský oděv poprvé zdůrazňovat pas a někdy i nadra. Kurtoazní láska byla velká společenská hra, která nebyla beze změn tradičního odívání možná. Dvorský život nabízel ve 13. století řadu zábav, jichž se společně účastnili muži i ženy. Hostiny, tanec, turnaje, hudební soutěže trubadúrů, honitba či sokolnictví, to vše získávalo nový společenský rozměr. Muži a ženy se k sobě chovali podle jiných pravidel než dříve, kánon rytířství zcela měnil způsob zábavy. Tomu musel být uzpůsoben i šatník. Urození lidé již nevystačili s jedním nebo dvěma praktickými oděvy, ale vyžadoval se oděv i pro společenskou zábavu. Právě u něj se hledělo především na to, aby odpovídal jistému vkusu, který stál u zrodu módy. Styl tohoto odívání se šířil spolu s rytířskou kulturou a trubadúřským uměním z Francie (především z Akvitánie) přes Německo do českých zemí.

Středověk byl světem symbolů a gest a tomu musel být uzpůsoben i pohyb urozených lidí. Ve dvorském prostředí se začaly vytvářet závazné způsoby, jak s oděvem nakládat. Oděv již jen nezakrýval tělo. ale stal se prostředkem komunikace. Na francouzském

dvoře existovala závazná pravidla, kterou rukou smí žena přizvedávat při chůzi sukni, která jí sahala až na zem, a jak vysoko (i to mělo rozměr dvoření). Existoval obecně přijímaný elegantní způsob spinání pláště či hra s kapsníčkem v ruce. Na turnajích vyjadřovaly urozené dámy svou přízeň tím, že rytířům (výjimečně to ovšem byli jejich manželé či snoubenci) odevzdávaly šátek, prsten či jinou drobnou oděvní součástku. Prostřednictvím oděvu a nepatrnými gesty se odehrávalo dvoření, a proto se z oblékání urozených rychle vytrácela původní bezpohlavní fádnost.

Ze 13. století jsou poprvé doloženy ve Španělsku a Francii předpisy, které zakazovaly zámožným patricijům oblékat se přepychově na způsob urozených lidí (v českých zemích známe podobné až v renesanci). V českých zemích žilo skutečně bohatých patricijských rodin jen několik (většinou v Praze). Z konce 13. století se dochovala zpráva, podle níž se pražští patricijové (hovořilo se jen o mužích) oblékali stejně jako šlechtici.

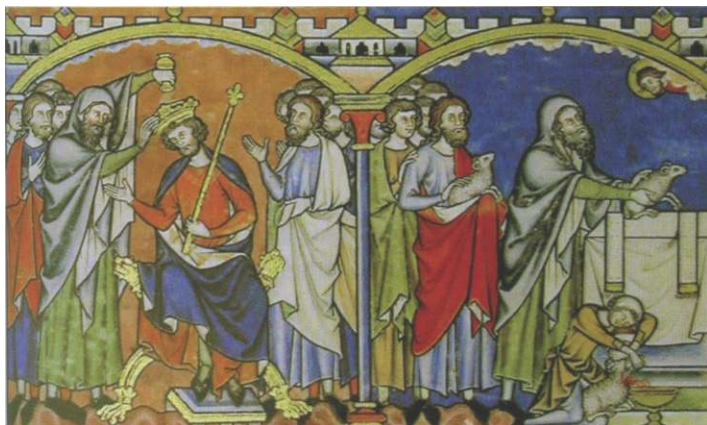
Prostý oděv venkovanů dokládají ojediněle dochované iluminace. Doloženo je rovněž oblečení Židů. Aby se na první pohled odlišili od řádných křesťanů, uložil IV. lateránský koncil v roce 1215, aby nosili na oděvu žlutou barvu (ta byla znamením hanby - žlutou barvu musely v některých německých městech nosit i nevěstky). V roce 1267 bylo toto nařízení obnoveno, protože se zřejmě nedodržovalo. Co se však v oblečení židovských mužů dodržovalo, byly charakteristické klobouky protažené do špičky, případně ještě s knoflíkem na temeni. Tyto klobouky bývaly bílé nebo žluté. Oděv tedy získával funkci znaku. Závaznou normou prošlo i oblečení kléru. Ve 13. století existovaly závazné

předpisy, jak má vypadat liturgický oděv (v němž kněz sloužil mši), jak se má oděvem odlišovat biskup od ostatních kněží, jaké hábity mají nosit členové jednotlivých řádů. Mistři středověkých univerzit nosili povinně černé taláry.

Společenské postavení se ve středověku obecně vyjadřovalo oděvem. Na první pohled bylo zřejmé, kdo je zámožný (případně urozený) a kdo je prostý člověk. Objevily se i speciální oděvní součástky, která člověka zařazovaly do určité profesní skupiny. Běžné byly bakalářské a studentské čapky, speciální krátké tovaryšské pláštíky, rychtář a biřicové nosili různé odznaky svého úřadu, vdané ženy si zavinovaly hlavu na rozdíl od svobodných dívek, oděvem se dala rozlišit měšťanka od sklepnice či nevěstky.

Rytíř s prelátem a venkovanem - anglická iluminace ze 2. poloviny 13. století

Pomazání panovníka a obětování beránka za účasti prostého lidu - francouzská iluminace z poloviny 13. století

Panovník, prelát a prostý lid - vitráž v chrámu sv. Kosmy a Damiana v Goslaru. kolem roku 1250

ODĚVNÍ MATERIÁL

Většina obyvatel českých zemí šila oděv z doma zhotovovaného plátna, na které ženy upředly přízi a většinou ho i tkaly. Příze byla hrubá, zhotovovala se ze lnu i vlny a jen výjimečně se barvila. Plátno se tkalo nejjednoduššími plátnovými vazbami (osnovní a útkové nitě se pravidelně křížily přes sebe). Prostí lidé na venkově i ve městech nosili oděv v přírodní šedé barvě.

I když si lidé na venkově zhotovovali oděv sami, ve městech to bylo jiné. Pomalu rostla poptávka po hotových látkách. Odebíraly je nejen měšťanské rodiny, ale také šlechta (spíše ale pro své služebnictvo) a také církev. Ve městech se začala objevovat řemesla zpracovávající textil (především soukeníci) a také zpočátku nepříliš početná vrstva krejčích a ševců. První písemná zpráva o pražském bratrstvu krejčích pochází z roku 1283, kdy se jeho členové zúčastnili spolu s ostatními bratrstvy uvítání krále Václava II. při jeho slavnostním příjezdu do Prahy.

Přesto po celé 13. století platilo, že kvalitou nedostížné byly látky dovážené ze zahraničí (především z oblasti Flander, ale také z Itálie a z Orientu). Ty kupoval panovnický dvůr, velmožové, vysocí preláti a patricijové (kteří k nim měli nejbližší, protože je obvykle sami dováželi). Ze zahraničí se dovážely nejen látky, ale někdy celé oděvy a hlavně šperky.

Nejdražšími byly byzantské a čínské hedvábné látky, které přiváželi z východu severoitalské (Janov, Benátky, Pisa) a severoněmecké hanzovní obchodníci. Od nich je nakupovali kupci, kteří je dováželi do českých zemí. Zdá se, že v prostředí nejbohatších velmožů byly hedvábné látky běžné. Užívaly se na ženské závoje a loktuše, ale také na reprezentativní textilie, na závěsy a aplikace. Hedvábním bývaly zdobené pásy a stuhy, které se vyšivaly zlatou nebo stříbrnou nití.

Kvalitní flanderská sukna (vyráběná ve městech Brusel, Cent, Lovan, Mechelen, Tournay a v dalších) dováželi do Čech norimberští a řezenská kupci. Mezi poplatky, které si od kupců vymínil král Václav II., se také uvádělo gentské sukno. Jemná flanderská sukna sloužila nejen k šití plášťů, ale i suknic a spodních košil. Tato sukna se barvila, převládaly syté odstíny modré, zelené, červené a černé.

Zhotovovala se i sukna domácí, která však byla hrubší, protože se používaly mnohem silnější nitě. České přadleny nedokázaly upříst nitě tak slabé jako ve Flandrech, což bylo dáno jak kvalitou suroviny (vynikající vlna anglických ovcí), tak i způsobem předení, protože ve Flandrech se již užívaly kolovraty, zatímco v českých zemích se předito na větěno v ruce. Proto měla flanderská sukna mnohem hustější strukturu látky a přitom byla nesrovnatelně vláčnější a jemnější. Do konce 13. století se postupně zlepšovala kvalita

Řeholnice, prelát a venkovan - freska v kapitulní síni johanitské komendy ve Strakonici

domácího sukna a záhy se stalo vyhledávaným zbožím jak na domácích trzích, tak i v Polsku a v Uhrách (zvláště proto, že bylo levnější než flanderské). Oděvy zámožných lidí se šily i z jiných drahých látek - z brokátu, hedvábného sametu a z dalších (většinou dovážených z Orientu).

Předení se věnovaly nejen ženy na venkově a ve městech, ale obvykle i řeholnice a někdy také urozené dámy (stejně jako česká královna). V případě výroby plátna závisela kvalita na jemnosti nití, z nichž se látka tkala. Český len měl vynikající kvalitu a záleželo tedy jen na preciznosti předení. Čím byla nit jemnější, tím déle trvalo její upředení. Ženy na venkově by dokázaly upříst jemné nitě, ovšem ztratily by spoustu času, který musely věnovat jiné domácí práci. Proto se pro domácí potřebu předly silnější nitě a z nich se tkala plátna hrubší (byla ovšem trvanlivější než ze slabých nití). Některé venkovské či městské ženy tkaly jemnou přízi na prodej, zvláště na klášterních panstvích. Především řeholnice si opatrovaly od svých poddaných kvalitní přízi, která jim sloužila ke tkaní látek pro církevní účely. Na rozdíl od sukna se plátno obvykle nebarvilo (i když existovaly výjimky).

Důležitým materiálem k šití oděvů byly kožešiny. Celá ovčí rouna používali jako teplé pláště lidé na venkově. Z kožešin se šily čapky a zimní obuv. Významné místo měly kožešiny v oděvu zámožných vrstev. Sloužily k podšití soukenného pláště, ale především jako lem oděvu. Hodovní síně a další reprezentativní prostory paláců, stejně jako prostory chrámů, kde urození trávili většinu času, pokud pobývali pod střechou, se nevytápěly a byly chladné. Proto se dávala přednost oděvům z teplejších látek a s kožešinou. Kožešina však neměla jen praktický význam, byla současně symbolem

zámožnosti. Proto se k lemování oděvů nepoužívaly jen běžně dostupné kožešiny, ale často kožešiny vzácné a drahé. Symbolem panovnického pláště byl hermelín a sobolí kožešina. Šlo o výraz prestiže, a proto bylo šlechtě zakázáno, aby používala stejné kožešiny. V lemech oděvu šlechty se uplatňovaly kožešiny bobří, ale také dovážené z Orientu. Jako lem se kožešina u ženských oděvů objevovala jen zřídka, zato si jimi lemovali své pláště městští patricijové a někdy také zámožnější řemeslníci. Jako novinka se ve 13. století objevily kožešinové límce plášťů.

Městská přadlena v surcotu - německá freska, konec 13. století

Městská žena v surcotu - německá freska, konec 13. století

PLÁŠŤ

Oblíbené, stejně jako ve 12. století, byly široké polokruhové pláště, které se volně přehazovaly přes ramena a pod krkem se svazovaly šňůrkou nebo spínaly jednoduchou sponou. Plášť byl vpředu široce otevřený, takže byl dobře vidět spodní (někdy honosný) oděv. Pokud se tento typ plášťů zdobil, pak jen na zádech. Často mívával vzadu kapuci (podobné pláště sloužily na cesty poutníkům). Ve druhé polovině 13. století představoval široký plášť s kapucí atribut studentů.

Zvláště mezi urozenými lidmi se oblíbenou stala varianta pláště, který se pod krkem místo šňůrky, protahované očky v lemech pláště, spínal dvěma sponami. mezi nimiž byla upevněná širší ozdobná stužka. Podobné pláště se šily z nejkvalitnějších flanderských jemných suken, takže byly měkké, daly se nařásat a volně splývaly podél těla. To umožnilo ženám přidržovat si okraje pláště u těla různými elegantními způsoby. Typickým byl pro 13. století způsob, kdy si žena zahalená do splývavého pláště přidržovala dvěma prsty jedné ruky pásek u krku (přičemž ho mírně stahovala dolů) a druhou rukou si jeden okraj pláště přitahovala elegantně k tělu. ale současně ho mírně zvedala. aby docílila bohatého kaskádovitého nařazení.

Ve 13. století se objevuje krzno, což byl mužský plášť podšitý kožešinou, který se spínal na rameni. Mezi urozenými byl velice oblíbený a nosil se prý dokonce i přes drátěnou košili.

COTTE A SURCOT

Stejně jako dříve byla i ve 13. století základem oblečení dlouhá tunika, která existovala ve dvou podobách, a sice jako vrchní a spodní. Staročeský výraz pro toto oblečení s jistotou neznáme (objevuje se sice označení suckenie či suckně, ale stejně se zřejmě označoval i jiný typ oděvu). Ve střední Evropě, ovlivněné francouzským stylem odívání, se v latinsky psaných zprávách objevují většinou označení francouzská (mnohem bližší latině než staročestina). Je však pravděpodobné, že právě slovo surcot je odvozené ze slovanského výrazu pro sukno. V každém případě se však francouzská terminologie používala i ve střední Evropě.

Jednoduchá spodní tunika se ve 13. století označovala cotte. Měla tvar splývavé dlouhé košile, sahající ke kotníkům, ale oproti původní změnila vzhled. Ve střihu se začala odlišovat tunika ženská a mužská. U ženské se splývavá košile rozdělila v pase; spodní část (sukně) se rozšiřovala všívanými klíny, naopak horní část (živůtek) se zužovala. Mužská tunika zůstala volnější, byla kratší a od pasu dolů se nerozšiřovala. Rukávy mužských i ženských tunik byly v ramenech těsné a směrem k zápěstí se rozšiřovaly. Oděv se poutal v pase ozdobnou šňůrou.

Vrchní tunika se označovala jako surcot. Tvarem by se dala připodobnit šatové sukni. Buď byla šitá vcelku a navlékala se přes hlavu, nebo měla zapínání na knoflíky na rameni nebo vpředu. Od konce 12. století neměl surcot rukávy, pouze širší ramínka. Kolem roku 1230 se průramky ženského surcotu prohlubovaly (vznikl tak oválný nebo obdélníkový výstřih). Ramínka bývala zdobena bohatým lemováním, výstřih se obšíval drahými látkami, zlatými a stříbrnými nitěmi a také se podšíval kožešinou. Vrchní surcot se navlékal na spodní tuniku. Byl mnohem širší než cotte a nosil se bohatě nařasený. Někdy byl na boku otevřený. Ženský surcot byl delší než mužský, obvykle splýval až na zem, zatímco mužský končil u kolen. Téměř vždy se nosil přepásaný. Přes surcot bylo možné přehodit ještě plášť.

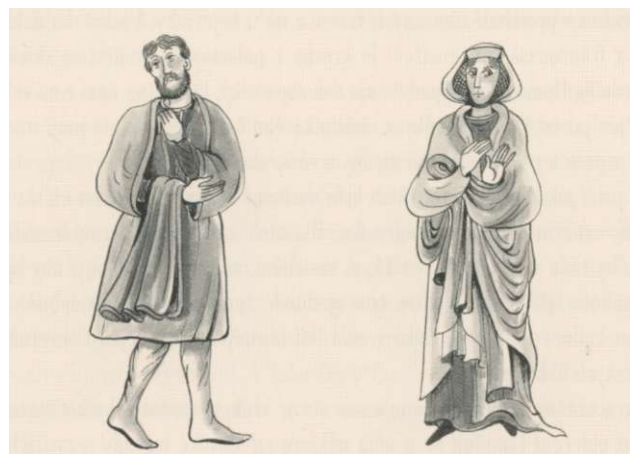
Svérazným módním prvkem surcotu byl dlouhé, volně visící falešné rukávy, které byly přišité v ramenní či loketní části oděvu. Jejich tvar a délka byly různé, některé sahaly až na zem. V západní Evropě se objevily koncem

Panovník

Velmož

Velmož

Měšťan

Muž a žena v surcotech a s pláští
- německá iluminace, kolem roku 1300

12. století, v českých zemích se rozšířily až ve druhé polovině 13. století. Protože jejich obliba spadala do doby, kdy církev vybízela křesťany ke střidmosti, je zřejmé, že byly často předmětem církevní kritiky. V českém prostředí se jim říkalo pachy, prý původně ironicky proto, že se za člověkem táhly jako zápach.

KALHOTY

Původně se nosily skryté pod tunikou jako spodní mužský i ženský oděv, především v prostředí zámožných vrstev a mezi bojovníky. Unikátním dokladem z francouzského prostředí je kresba z poloviny 13. století ve skicáři Villarda de Honnecourt. Zpodobňuje dva zápasníky, kteří jsou nahí a na sobě mají jen jakési krátké spodky z obdélníkového kusu látky, který mají upevněný v pase a protažený mezi stehny v rozkroku.

Není jisté, jak rozšířeným zvykem bylo nosit spodní kalhoty. Na toto téma se dokonce rozvinula církevní polemika. Hlasatelé clunyjské reformy benediktinského řádu vytykali cisterciáckým mnichům, že „nenosí kalhoty, aby byli tím pohodovější smilnit“. Přes tyto ojedinělé zprávy je pravděpodobné, že spodní kalhoty nosila jen úzká vrstva lidí (častěji v chladnějších severních a horských oblastech).

Se zkracováním mužského cotte a surcotu se však ze spodních kalhot stávalo vrchní oblečení (zmiňují se o něm některé středověké legendy o rytířích). O kalhotách jako svrchním oblečení se však často hovoří v souvislosti s prostým lidem, protože je zřejmé, že jim styl oblékání do spodní a vrchní tuniky nevyhovoval (byl nákladný a neholil se pro práci).

Vesničané

Svobodný mládenec a panna

KOŠILE

Lidé na venkově a také řemeslníci ve městech nosili kalhoty a prostou reznou košili (staročesky nazývanou rubáč, rubáš, rub), která střihem odpovídala krátkému mužskému cotte, ale rukávy měla v ramenech volné. Košile jim obvykle sloužila jako jediné vrchní oblečení (někdy si ale při nepříznivém počasí ještě přehazovali přes ramena kus látky, jednoduše střižený plášť nebo ovčí rouno).

V souvislosti s košilí se ve středověku objevovalo i označení čechel, což snad mohla být košile, kterou nosili zámožní lidé do lázně či v ní v noci spali. Zhotovovala se z dražších látek a později bývala zdobená výšivkami. Jako čechel se také označovala košile, v níž se křtilo dítě nebo v níž byl člověk pohřbený (teprve později se na oděv pro tento účel přeneslo označení rubáš).

OBUV

Nadále se jako obuv používaly jak sandály, tak kožené střevíce (uzavřené boty). Ve 13. století se jako módní prvek začínala špička bot mírně protahovat (tento trend vyvrcholil na přelomu 14. a 15. století dlouhými zobáky). Kožené boty měly mnohem rozmanitější tvary než dříve. Vedle šitých kožených bot se užívaly i sandály. Prosté, které se řemínky ovazovaly kolem nahého chodidla, nosili nejen chudší lidé, ale také rehoľníci. Zámožní lidé nosili spíše nákladně zdobené střevíce, které se někdy ovazovaly řemínky přes kůži na způsob sandálů.

Zápasníci v krátkých spodkách

KRÁŠLENÍ A HYGIENA

ŠPERK

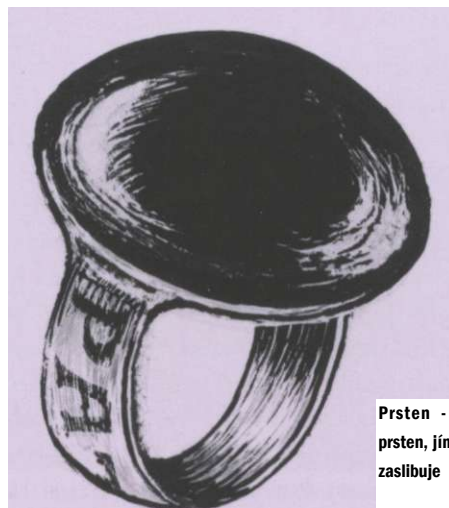
O podobě a proměnách šperků ve 13. století víme podstatně méně než v předchozích staletích. Důvodem je změna pohřebního ritu. Od konce 12. století totiž převládá způsob prostého křesťanského pohřbu, kdy se mrtvým přestaly dávat milodary. Pokud dostal zemřelý do hrobu nějakou drobnou osobní věc, pak to byl křížek. Šperky v hrobové výbavě zcela chybějí, a to je důvod, proč se téměř žádné nedochovaly.

Z iluminací i ojedinelé dochovaných písemných zpráv víme, že rozmanité šperky byly ve společnosti oblíbené stejně jako dříve, nákladné mezi zámožnými vrstvami a jednoduché, z celkem běžně dostupných materiálů, mezi prostým lidem. Šperky nosily ve 13. století urozené ženy stejně jako muži, mezi prostým lidem byl však šperk spíše výsadou žen. Právě s obecnou proměnou oděvu, zdůrazňujícího poprvé ve střihu rozdíl mezi mužskou a ženskou postavou, se rovněž začaly tvarem i použitím diferencovat šperky na ženské a mužské (v románské době toto rozlišení až na drobné výjimky prakticky neexistovalo).

Níjak podstatně oblibu šperků nesnížil ani vliv církve s jejím požadavkem chudoby a okázalého umrtvování. Zdá se, že poněkud odlišné zvyky z hlediska nošení šperků panovaly mezi vrstvami zámožnými a chudými. Urození lidé a obyvatelé měst nosili nákladné šperky ke slavnostním a společenským příležitostem, ale nikoli do kostela, kde v duchu dobové spirituality vyjadřovali neokázalým vzhledem svou pokoru a symbolickou chudobu. Na venkově to bylo obráceně. Lidé se do kostela oblékali do toho lepšího, pokud podobný oděv vůbec měli. Ženy se zdobily šperky a různými ozdobami, protože to byla většinou jediná příležitost, kdy se mohly pochlubit.

Právě s ohledem na církevní požadavek, aby se věřící nechovali rozmařile a vystupovali ve střidmém oblečení, se ve 13. století rozšířily šperky z bezcenných materiálů, které měly podtrhnout pokoru zámožných lidí a také řeholnic. Jeptišky i šlechtičny nosily prsteny z olova, železné pásy či dřevěné kříže zavěšené na konopném provaze. To vše působilo v kontrastu se životním stylem o to okázaleji a pokorněji, neboť křesťanská Evropa byla oproti předchozím staletím nesrovnatelně bohatší.

Ne všichni však ctili okázalost symbolické chudoby. Lidé, kteří newystavovali na odív svou pokoru, nosili drahé a na pohled skvělé šperky. Jejich škálu rozšířil i rozsáhlý dovoz z Orientu (nešlo jen o hotové šperky, ale především o drahé kameny). V rámci rozvoje šperkařství se objevila i specializovaná výrobní střediska. Módními se v celé Evropě staly šperky s emaily z francouzského Limoges.

Prsten - symbolický zasnubní prsten, jímž se řeholnice zasílbuje Kristovi

Současně s rozšířením tvarů přineslo 13. století proměnu v materiálech, které se na drahé šperky používaly. Rostl podíl zlata na úkor stříbra, protože bylo lépe dostupné (jeho zásoby se v rámci křesťanské Evropy neustále zvyšovaly). Zlato se stalo symbolem bohatství a prestiže (právě ve 13. století byla dokončena proměna liturgických kalichů z prostých na zlaté nebo pozlacené). Dostatek zlata umožnil vznik specializovaného zlatnického řemesla.

Pro potřeby církve pracovaly zlatnické dílny většinou přímo v kláštřích (v té době existovalo těsné propojení zlatnické výroby pro liturgické účely se šperkařstvím). Z českého prostředí máme dochovanou zprávu o tom, že za krále Václava II. pracovala vynikající zlatnická dílna v břevnovském klášteře, vedená osobně opatem Bavořem z Nečtin. Od počátku 13. století jsou doloženy městské zlatnické dílny i v Praze, kam často přicházeli pracovat významní zlatníci z Německa či Itálie. Městští zlatníci se zaměřovali především na výrobu šperků pro zámožné.

I když se raně gotických šperků dochovalo naprosté minimum, můžeme si alespoň o jejich výzdobě udělat zjednodušenou představu prostřednictvím zdobených relikviářů a dalších církevních předmětů. Ve 13. století nebyly podstatné rozdíly v technice šperkařské a zlatnické výroby pro církev a pro světské vrstvy. Navíc se často části starších šperků používaly právě na výrobu církevních předmětů. Jedním z důvodů, proč se téměř žádné šperky nedochovaly, je totiž skutečnost, že řada věřících po smrti odkázala své šperky církvi (někdy se v odkaze výslovně uvádělo, že mají být použity na výrobu relikviáře či jiného předmětu). V takovém případě se zlato přetavilo a ostatní součástky (drahé kameny, perly, gemy, emaily) se použily k výzdobě.

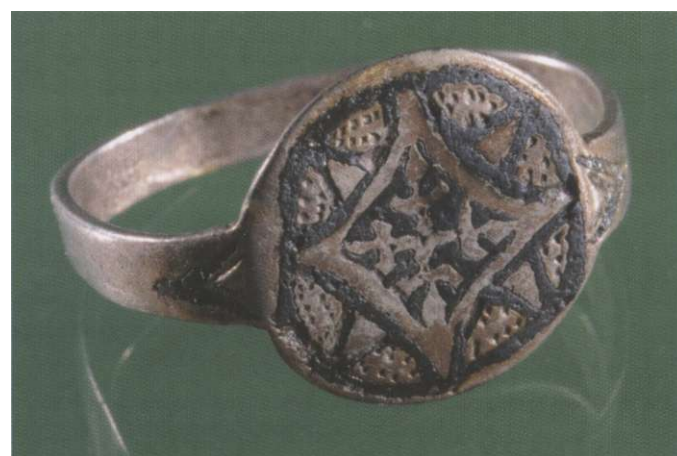
Prsten s křížálem - nález z jihomoravských Babic, ze sbírek muzea v Uherském Hradišti, 13. století

PRSTEN

Stále větší oblibu si získávaly prsteny. V církevním prostředí měly symbolický význam (spolu s prstenem přijímal biskup a opat svůj úřad). Ustálil se zvyk, že věřící líbali prsten na ruce preláta na znamení, že se podřizují jeho autoritě. Tento zvyk přejala dvorská prostředí a rytíři líbali prsteny na rukách obdivovaných dam (později se přeneslo na líbání ruky obecně). Prsten začal hrát významnou roli jako znamení lásky (ať již duchovní ke Kristovi, nebo světské k ženě). Prsten býval často předmětem daru (oficiální dary mezi panovníky, vyjádření lásky rytíře dámě svého srdce, štědrovečerní dar). S prsteny a jinými pohřebními klenoty byli ukládáni do rakve čeští panovníci. Raně gotické prsteny se obvykle zdobily drahými kameny. Ty se nechávaly v přírodním stavu, většinou se jen leštily (broušení drahých kamenů nebylo v této době ještě známe). Kromě leštěných kamenů se prsteny zdobily také gemami. Tak se označovaly drahokamy, do nichž bylo vyryto vyobrazení (hlava člověka, méně často heraldické zvíře či ornament). Gemy se také užívaly při zhotovování pečetních prstenů. Vyobrazení na gemě mohlo být vyryté do hloubky kamene (intaglio), nebo byla naopak hmota kamene kolem odřezána a vyobrazení vystupovalo plasticky ven (kamej). Méně často se k výzdobě prstenů používaly také perličky, sklo, email, slonovina a další materiály. Prsteny prelátů byly ve 13. století zásadně zlaté s drahým kamenem (tak stanovily církevní předpisy). Někdy byl kámen zasazen v bohatě zdobeném lůžku, ale jinak se obvykle jednalo o celkem prostý tvar (často úzký kroužek s hladkým povrchem). Prsteny prelátů symbolicky zdůrazňovaly význam úřadu, proto měly působit okázale, nákladností zlata a kamenů, ale neměly vyvolávat dojem rozmařilé ozdoby. V písemném odkazu biskupa Tobiáše z Bechyně z konce 13. století se uvádí prsten posázený kamejemi, prsten s okrouhlým chalcedonem a další s velkým topasem. Podobně honosné prsteny nosíval panovník. I v jeho případě se dbalo spíše na nákladnost (zvláště v případě kamenů). Ojediněle dochovanou památkou je zlatý prsten s velkým topasem z hrobu krále Přemysla Otakara I.

Stříbrný přívěšek - nález z jihomoravských Babic, 13. století

Raně gotický stříbrný prsten - nález z jihomoravských Babic, 13. století

Raně gotický stříbrný prsten - nález z jihomoravských Babic, ze sbírek muzea v Uherském Hradišti. 13. století

Naproti tomu u ženských prstenů se hledělo více na vzhled šperku, na jeho eleganci a zdobnost. Ve 13. století převažovaly ženské prsteny ze stříbra, ale byly i zlaté, někdy je rovněž zdobily kameny (obvykle menší než na prstenech prelátů a panovníků), často bývalo na ženském prstenu několik malých kamínků. Obroučka prstenu bývala často poměrně široká a její povrch nemusel být vždy souvislý, často se zdobil proráženími otvory, nepravidelně stříhanými či přehrmovanými okraji. Prsteny se rovněž zdobily nejružnějšími šperkařskými technikami (rytinou, filigránem, granulací, nielováním apod.). Pro prostředí dvorské rytířské módy je charakteristický dochovaný stříbrný prsten s řezanými dračími hlavičkami.

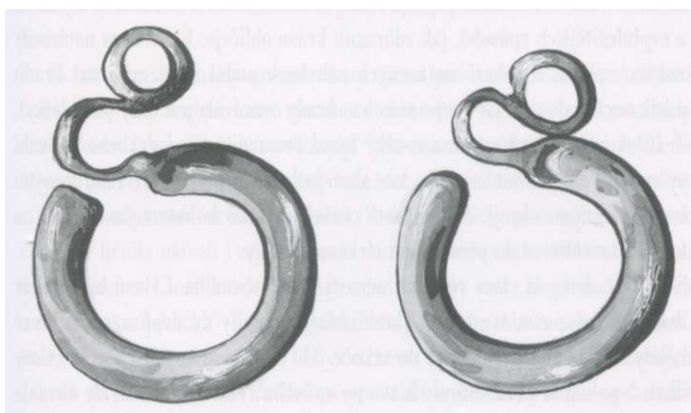
Samostatnou kategorií tvořily ve své době velice oblíbené prsteny řeholnic, symbolizující jejich panenskou čistotu, neboť řeholnice se zaslíbily Kristovi, staly se tedy jeho „snoubenkami“. Tyto prsteny bývaly olovené, železné nebo bronzové, někdy s nápisem (obvykle se v něm objevovalo Kristovo jméno). Podobné prsteny nosili někdy i rytíři (zvláště příslušníci bojových řádů), které měly podobnou symboliku, jen s tím rozdílem, že byly zasvěceny Panně Marii. Prosté prsteny nosily někdy na znamení pokory a zbožnosti i ženy žijící ve světském prostředí (zvláště šlechtičny a zámožné ženy městských patriciů). Symbolika takového šperku byla někdy dost složitá, protože šlo o ženy vdané. Některé nosily prosté prsteny jen jako výraz pokory a symbolické chudoby, některé ho však spojovaly se slibem cudnosti (což znamenalo, že odmítaly žít v tělesné lásce se svým manželem a stejně jako řeholnice se zaslíbily Kristovi). Tento druhý případ byl však velice vzácný. Jako prsten se také objevovaly prosté kroužky ze stočeného drátu (ať už z drahého, anebo obyčejného kovu), bez kamenů a často ani jinak nezdobené. Podobné prsteny zřejmě nosily svobodné dívky (šlo však o ozdobu, nikoli o symbol zasnoubení či lásky).

Od počátku 13. století se především ve Francii a Itálii začaly také objevovat pečatní prsteny. Ty nejstarší bývaly osazené gemami, v nichž býval vyrytý erb. Protože zlato je poměrně měkký kov, pečatní prsteny se buď odlévaly ze stříbra, anebo se řezaly do železa (kovové mívaly tvar třmenu - kolem prstu byl plochý masivní kroužek, na vrchní straně rozšířený do rovné plošky).

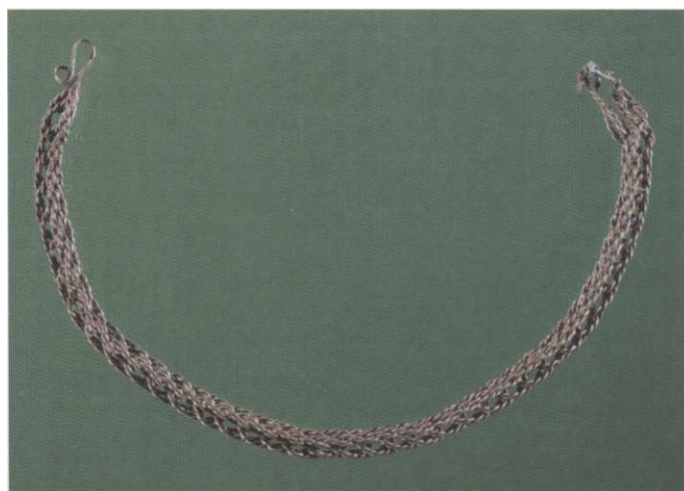
PŘEZKY A SPONY

S ohledem na proměnu plášťů, jak mužských, tak i ženských, hrály významnou roli jako šperk v oblečení zámožných vrstev spony. Plášťová spona a pás byly spolu s prstenem nejobvyklejším šperkem ve 13. století. Spony se nosily nejen ve světském prostředí, ale rovněž v církevním (honosnými sponami se na prsou spínaly pluvíaly, což byl vrchní liturgický plášť kněze).

Plášťové spony se někdy zhotovovaly ze stříbra či mědi a zlatily se, ale existovaly i spony čistě stříbrné nebo měděné, v prostředí méně zámožných

Pozdně románské záušnice

Stříbrný náhrdelník - nález z jihomoravských Babic, 13. století

Stříbrný nákrčník - nález z jihomoravských Babic, 13. století

lidí snad i železné. Spony mívaly rozmanitý tvar (okrouhlý, kosočtverečný, čtyřlístý či pětilístý, ale i nepravidelný), v tomto ohledu zřejmě neexistoval módní kánon. Stejně jako tvar byla individuální i výzdoba spon. Zvláště zlaté a zlacené byly nákladně zdobené drahými kameny, ale také drobnými plastikami, emaillem a někdy snad i malbou.

Ozdobou v oděvu zámožných vrstev se stal rovněž pás. Rytíři nosili přes boky široké kožené řemeny pokryté kovovými ozdobami. Ženy si pásem stahovaly oděv v pase. Ženské pásy byly užší než mužské, ale delší (ovinovaly se kolem těla několikrát), zpravidla bývaly textilní a zdobila je přezka a nákončí. Kovové součásti pásů bývaly někdy pozlacené nebo stříbrné, ale objevují se i měděné. Doloženým vyobrazením ženského pásu je náhrobek Guty v klášteře Na Františku z roku 1297.

OZDOBA HLAVY

Ještě počátkem 13. století doznívala móda starších záušnic, typických jako šperk pro předchozí období. Původně poměrně malé esovité záušnice se na konci románského období zvětšovaly (některé měly průměr až 10 centimetrů). Záušnice rychleji mizely v prostředí nově vznikajících měst, na venkově se zřejmě nosily ještě koncem 13. století.

Náušnice se jako šperk objevovaly jen výjimečně, neboť vdané ženy chodily na veřejnosti s hlavou zavinutou rouškou. Ať již šlo o zavinutí po způsobu řeholnic (tedy včetně brady a krku), nebo uvolněnější světské, v obou případech bývaly uši zakryté a podobný šperk tedy ztrácel smysl. Pokud

šperky

existují ojedinělé nálezy raně gotických náušnic, pak šlo spíše o šperk, který nosila svobodná dívka (která si hlavu nezavinovala).

V souvislosti se zavínaváním hlav vdaných šlechticů byly oblíbené čelenky z drahých kovů, zdobené perlami a drahými kameny, které se nosily na temeni přes roušku. Podobné ozdoby (i když zřejmě menší a skromnější) snad nosily na hlavě i zámožné svobodné dívky. Oblíbené byly rovněž prosté kroužky z drahých kovů, které upevňovaly na temeni loktuši. V několika hrobech, dívčích i chlapeckých, se našly kroužky z copově spletaných drátků, které zřejmě sloužily jako kostra věnce na hlavu.

Zatímco ozdobou hlavy urozeného rytíře se stala přilba, panovník nadále užíval jako odznak své moci korunu. Zdá se, že královská koruna posledních Přemyslovců byla tvarem totožná s dnešní královskou korunou. Již tehdy měla ony charakteristické čtyři lilie (jak dokládá pohřební koruna krále Přemysla Otakara II.), nebyla však osázená tolika drahými kameny (ty nechal osadit až Karel IV., především slavnými safíry).

ÚPRAVA VLASŮ

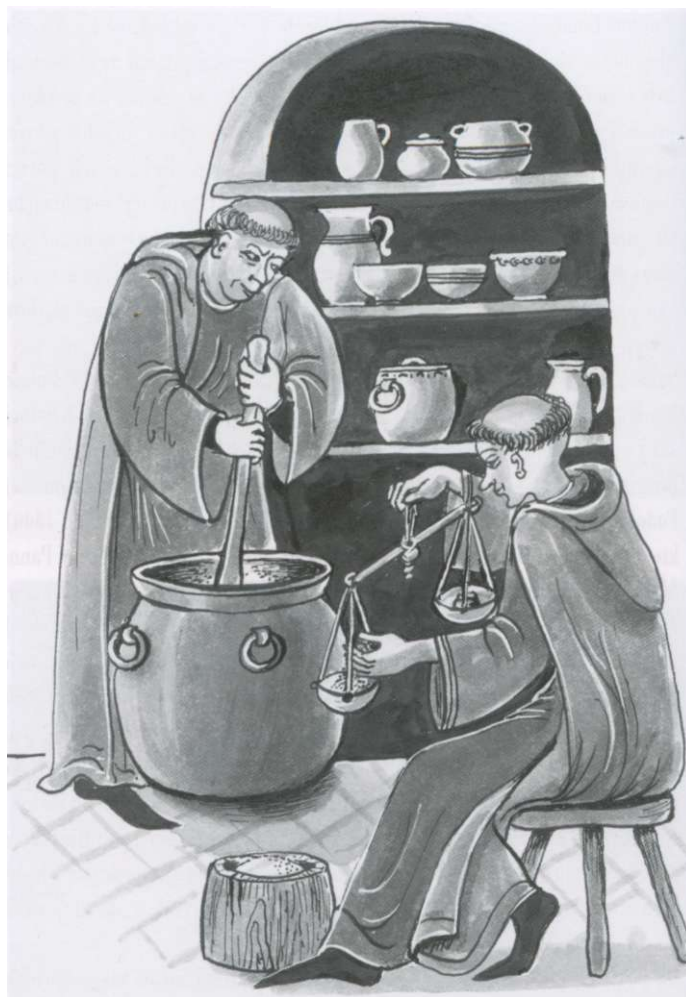
Mužské účesy byly mnohem variabilnější než ženské. Krátký mužský sestřih se nazýval palceř, palceňk (stejně přezdívali milence Přemysla Otakara II. Anežce z Kuenringu - Palceňk podle krátce ostříhaných vlasů, které nosila, i když byla žena).

Dalším způsobem úpravy vlasů ve 13. století byl stupňovitý sestřih (okraje vlasů však mohly být ještě kadeřené). Dokládá ho vyobrazení několika řeholníků, ale také jedné řeholnice. Vlasy mají podle kresby nad čelem krátce zastřížené, na skráních sestříhané tak, že tvoří dva stupně nad sebou. Kratší sestřih nosili také rolníci a řemeslníci. Urození muži si většinou nechávali delší vlasy (někdy jim spadaly až přes ramena), nejoblíbenějším způsobem úpravy bylo kadeření. Okraje vlasů stáčeli muži do loken a zřejmě již v této době si je také barvili. Nad čelem si kadeřené vlasy ovazovali stužkami, ale nosili také věnce (věnec na mužské hlavě byl symbolem vítězství v turnaji nebo ve válce). Ke středověkému galantnímu flirtování patřila výměna věnců mezi rytířem a dámou.

Nejčastější pokrývkou mužské hlavy byla prostá kápě (někdy přišitá k plášti) nebo samostatná kukla. Kápě bývaly z obyčejných látek a nosili je zámožní lidé stejně jako ti chudí. Ve 13. století existovaly různé (někdy bizarně tvarované) čapky. Doložena je řada rozmanitých tvarů, jednoduchých bez okraje či s rozšířeným nebo přehnutým okrajem, stejně tak s nízkým anebo

Mužské účesy - perokresba na okraji Svatojiřského antifonáře, konec 13. století

Mniši připravují léky

protáhlým a různě prohnutým dýnkem. Čapky se zhotovovaly spíše z dražších materiálů (nejen ze sukna, ale i ze sametu či jiné luxusní látky) a zdobily se perím, lišcím ohonem, barevnými stuhami apod.

Zatímco svobodné dívky (ale také služebné děvečky, sklepnice a nevěstky) chodily prostovlasé, vdané ženy (rovněž řeholnice a vdovy) si hlavu přikrývaly rouškou. Zavnutí hlavy bylo společenskou normou, a pokud by vdaná žena vyběhla na ulici bez roušky, sklídila by posměch. Způsob zavnutí byl ovšem libovolný podle vkusu každé ženy.

S rozšířením hnutí terciářů si řada šlechticů a měšťanek zavínavala hlavy po způsobu řeholnic. Jeptišky a novicky si na znamení cudnosti a pokory kromě tváří, očí, rtů a nosu zakrývaly celou hlavu - temeno, skráně, bradu, čelo a také krk. Řada žen si však hlavu nezahalovala tak těsně, ale způsobu zavnutí věnovala velkou péči, protože bohatě našasená rouška byla jedním z nejdůležitějších způsobů, jak zdůraznit krásu obličeje. Často ženy nechávaly roušku splývat v bohatě našasených záhybech podél tváří, přičemž bradu a krk nechávaly odkryté (nebo si kolena brady ovazovaly jen úzký pruh látky). Textilní materiál užívaný na roušky býval rozmanitý - od drahého hedvábí vyšíváného zlatými nitěmi až po kus obyčejného rezného plátna s roztřepenými neolemovanými okraji. Nákladnost roušek (a také bohatost řasení) se na konci 13. století stala předmětem církevní kritiky.

Svobodné dívky si vlasy většinou nezastříhovaly (ostříhání vlasů bylo někdy dokonce potupným trestem). Dlouhé vlasy spletaly do copů a uziů, které někdy stáčely na temeni hlavy do vrkoče. Ale i vdané ženy musely o své vlasy dbát, a pokud si nezahalovaly hlavu po způsobu řeholnic, nechávaly obvykle část kadeří přesahovat okraj roušky. V takovém případě jim vlasy splývaly podél tváří a v týle, někdy až na ramena.

Bronzové akvamanile - nádoba, z níž se během mše lila voda na prelátovy ruce, Hradec Králové, 13. století

Na hlavě nosily ženy (vdané přes roušku, svobodné na svém účesu) jako ozdabu věnec z kvílí, ale také kovovou obroučku (staročesky loubek), případně honosnější čelenku. Zámožné šlechtičny mívaly tyto šperky z drahých kovů, případně zdobené kameny, emaillem či jinak. Doložené jsou i jakési ploché, bohatě zdobené čapky. Královna nosila na hlavě zahalené rouškou korunu. Zvláště svobodné dívky si symbolicky (neboť vlasy musely být vidět) zakrývaly kadeře, stočené v týle, sítkou z hedvábných nití (jako módní doplněk ji z Orientu přinesli křižáci).

KOSMETIKA

Líčidla, oblíbená v Orientu, začali ve 12. století do křesťanské západní Evropy přivážet ze Svaté země především křižáci, často jako dar dámy svého srdce. Zpočátku církev kosmetiku nezatratila jako hříšnou, neboť pomazání olejem patřilo v rámci liturgie k vysvěcení kněze a k poslednímu pomazání umírajícího. Kosmetika hrála kromě toho důležitou roli ve zdravotní péči. Kvůli nedostatečné hygieně trpěli lidé (zvláště řeholníci v klášterech) různými chorobami pokožky a ty se léčily mastmi s rostlinnými výtažky. Podobné masti se vyráběly v klášterních lékárnách (k tomu účelu měl každý klášter speciální bylinkovou zahrádku). Kosmetika k péči o tělo proto nevybočovala z běžného životního standardu.

Ve 13. století však začaly urozené ženy užívat podobné masti i ke zkrášlení tváří. Zakrývaly drobné kazy, zjemňovaly svou pleť a zřejmě také používaly masti, které ji zesvětlovaly (světlá pleť byla znamením krásy). Stejně tak se zřejmě používala líčidla (velice skromně se černou barvily řasy, rudou rty a snad se nepatrně červenily i tváře). Z dochovaných zpráv z Francie však víme, že líčidla užívali i někteří muži. Ve francouzském erotickém Románu o růži z konce 13. století se popisuje mladík, který měl „zbarvena bíle líčka a červeň jak u jablíčka“. Je pochopitelné, že podobné praktiky neunikly církvi, která začala líčení pranýřovat. I když církevní kritiku líčení známe v českých zemích až ze 14. století, v rytířském prostředí královského dvora posledních Přemyslovců vládla ve všech ohledech stejná móda jako v zemích západní Evropy.

Obdobně jako kosmetika se z Orientu dostaly do západní Evropy první voňavky. Tradice vonných látek však byla starší. Po pádu římské říše zůstaly mezi zámožnými vrstvami oblíbené závěsné schránky na krk z drahého kovu, do nichž se vkládaly aromatické látky (především ambra). Lidé věřili, že se mohou nakazit nemocemi skrze „špatné povětrí“. Proto si k vonným látkám čichali, aby ochránili své zdraví. Je možné, že tato pověra byla také důvodem rychlého šíření voňavek, které si lidé zřejmě oblíbili spíše ze zdravotních důvodů než kvůli estetické potřebě svému okolí „vonět“. Již počátkem 12. století se v západní Evropě objevily arabské růžové vody ve velikých baňatých lahvích s dlouhými hrdly. Růžové vody se přidávaly do koupelí, ale také se jimi vyplachovala ústa, a protože obsahovaly alkohol, někdy se také pily.

Již ve 12. století vznikla v jižní Francii první výroba domácích destilovaných toaletních vod s levandulovou vůní. O něco později se na Kypru (pod patronací johanitského řádu) začal vyrábět první evropský parfém nazývaný Cyprus. Víme, že se toaletní vody i parfémy dovážely i do střední Evropy a znali je urození také v českých zemích. Protože byly nesmírně drahé, mohli si je dovolit jen ty nejbohatší ženy. Šlo však o módu spjatou s rytířským životem, a právě proto bývaly ženy podobně drahými dary zahrnovány.

Zdá se, že již ve 13. století existovaly i jiné domácí kosmetické prostředky k líčení a vonění, jimiž se mohly zkrášlovat méně zámožné ženy ve městech (jak vyplývá z popisu zbožného života, kde se výslovně uvádí, že k pokoře nic takového nepatří).

OSOBNÍ HYGIENA

Zatímco dříve se problémem osobní hygieny lidé příliš nezabývali, nejvýše je zajímalo, zda je někdo čistý, anebo mimořádně špinavý, ve 13. století se čistota těla stala věcí křesťanské víry. Zatímco od nejstarších časů se požadovalo, aby kněz přistupoval k bohoslužbě čistý a v průběhu mše si myl ruce dřívě, než se dotkne chleba, který symbolizoval tělo Páně, v prostředí klášterů se postupně formoval opačný názor. Čisté tělo označovali mniši za zhoubné pro duši křesťanů. Původní regule benediktinského řádu dovolovaly, aby se

Lázeň - iluminace v Oseckém kalendáři, počátek 14. století

hygiena

řeholníci myli každý den a koupali se každou sobotu (ideální půdorys kláštera obsahoval lázeň). Ale v klášterech, které přijaly přísnou reformu podle kláštera v Hirsau, bylo mnichům povoleno koupat se jen dvakrát ročně (na Velikonoce a Vánoce). S postupným prosazováním církevního požadavku na umrtvení a pokoru se začala přemíra mytí odsuzovat jako hříšná. Při mytí se člověk dotýkal svého těla (už to mohlo být nemravné), ale především se čistota stala v očích církevních mravokárců rozmařilá a byla zdrojem erotické žádosti a pýchy. Vyvrcholením této filozofie byla činnost žebravých řádů, které propagovaly špinu jako výraz zbožnosti.

Není však pravda, že ideálu špíny podlehla celá společnost. Je možná tak trochu paradoxem, že nejšpinavějšími byli představitelé církve (ale ne všichni, především členové řádů) a pak úzká vrstva zbožných laiků (terciářů). Církevní prameny té doby vyzdvihují zbožnost některých vládců a velmožů právě tím, že zdůrazňují, že se na znamení pokory nemyli (či myli jen málo). Je ovšem třeba zdůraznit, že jde o práce, které mají blíže k legendám než k objektivním kronikářským dílům a vůbec nepostihují většinový názor vládnoucích vrstev. Je jisté, že se lidé ve 13. století běžně myli (na rozdíl od řeholníků). Dvorské prostředí nepovažovalo špinu za společensky přijatelnou, právě naopak, kritizovalo ji. V nejstarším evropském erotickém Románu o rúži ze 13. století radí autor svůdcům: „Nesnášej špinu - krásu hubí. Ruce si myj a čistí zuby, čeři. když ti přijde za nehty, tu dlouho tam nenechej.“

Běžným rituálem u stolu bylo mytí rukou před jídlem (i když nešlo o hygienický návyk, ale o rituál z časů prvních křesťanů, připomínající poslední večeři Páně). Lidé u stolu si často nemyli celé ruce, ale do vody namočili symbolicky jen špičky prstů (což odpovídalo stolovacím způsobům, neboť špičkami prstů se uchopovala sousta při jídle).

Na venkově i ve městech byly, stejně jako ve všech slovanských zemích, oblíbené lázně. Nejstarším písemným dokladem z městského prostředí je zápis z Brna (1244) a z Kutné Hory (1291). Lázeň z přelomu 12. a 13. století byla také objevena při výzkumu hradu Krašov. Lázeň nesloužila jen k očistě těla, ale byla obecně střediskem zábavy. V lázních se jedlo, pilo a zpívalo, k zábavě přispíval i fakt, že v lázních bývali většinou společně muži se ženami. V městských lázních se také holilo, stříhaly se vlasy a rovněž se poskytovala jednoduchá zdravotní péče. Někdy se zde poskytovaly i placené erotické služby (lazebnice). Lazebnické řemeslo se proto nepovažovalo za

Loket - románský převět ve velké věži

Landštejn - převět

počestné. Církevní mravokárci horlili proti lázním, ale marně. Lázně patřily k domácí kultuře a lidé se jich nemínili vzdát.

Již ve 13. století znali v českých zemích mýdlo, jak dokládá privilegium saského města Pirna z konce 12. století, podle něhož bylo povoleno vyvážet do českých zemí po Labi kromě jiného právě mýdlo. Mýdlo se však ve středověku zřejmě nepoužívalo ani tak na mytí (toaletní mýdlo s příměsí parfémů se v Evropě šířilo z Orientu až později), ale šlo o technickou surovinu k odmašťování vlny.

TOALETY

Pokud se středověk označuje za dobu špíny, pak to platilo především pro komunální hygienu. S likvidací odpadků měli lidé veliké problémy, především proto, že se jejich ukládání v podstatě nevěnovali (buď se odpadky házely do jámy u domu, nebo případně do řeky). Okolí domů se neuklízelo a právě hnilý zbytek byly zdrojem nemoci.

Stejně jako se neuklízely odpadky, minimální péče se také věnovala likvidaci exkrementů. U většiny domů se tělesná potřeba konala jen do vyhrabané jámy, na hnojiště anebo prostě někde stranou. Jen vzácně se na venkově místo toalety oddělilo ode dvora nízkým plůtkem z proutí či jinou zástěnou. Doloženy jsou i jednoduché „kadibudky“, v nichž se potřeba vykonávala do soudkovitých košů omazaných hlínou, které se daly vynášet. Podobná je doložena i ve středověkém městě.

Součástí všech klášterů byly speciální latríny v přízemí (budovaly se někdy podle antického vzoru). V místnosti bývalo u země koryto s tekoucí vodou a nad ním se zřídila deska s otvory, na níž se dalo sedět. V klauzuře se latríny zřizovaly poblíž dormitáře, kde řeholníci spali. Další stávaly poblíž špitálu pro poutníky.

Pro kamenné hrady se stal typickým převět. Název je odvozen z francouzštiny a ve staročeštině se užívala spíše zkomolenina prevít nebo výsernice. Prevět se zřizoval v arkýři či jen jako výklenek v síle zdi paláce nebo obytné věže. Prevěty bývaly součástí velkého sálu, kde hradní pán žil, hodoval a přijímal návštěvy. V ložnicích se prevěty nezřizovaly (tam sloužily potřebě noční nádob, běžné i v městském prostředí). Sedátko prevětů bývalo kamenné (méně často dřevěné - hůře se čistilo) s otvorem, jímž padaly exkrementy dolů (většinou do příkopu). Podle konstrukce románských a raně gotických hradních prevětů lze soudit, že výklenek neměl dveře, navýše se zakrýval závěsem. Intimita pro podobné úkony nebyla ve středověku společensky nezbytná.

OBSTARÁVÁNÍ POTRAVIN

LOV

Význam lovu jako zdroje potravy ve 13. století oproti předchozí léta ještě klesl. Zvěřina se podávala téměř výhradně na stolech panovníka a velmožů. Ve stravě ostatních obyvatel se objevovala jen výjimečně (spíše menší kusy - zajáci, lišky, ptáci). Ve 13. století se všeobecně prosazoval zákaz, aby poddaní lovili (i když mohla vesnice kus lesa vlastnit). Výjimečně dostávali právo lovit v lesích rychtářů. Pokud však lovili tajně prostí lidé, vždy riskovali přísné tresty (často ztrátu hrdla). Les jako prostor pro svou honitbu panovník a šlechta chránili (proto se těžba dřeva omezovala jen na okrajové plochy). Již ve 13. století se objevil zákaz zbytečného kácení stromů.

V souvislosti s formováním rytířské kultury se lov stal jednou z hlavních zábav urozených vrstev. Šlo o skutečnou vášně a nefalšované zaujetí. Mnozí rytíři dokonce lov chápali jako prvořadý smysl svého života. V některých historických studiích se píše, že lov byl tak oblíbený proto, že ho rytíři chápali jako výcvik pro skutečný boj. To je však hrubý omyl, protože způsob lovu se zcela odlišoval od dobového vedení války. Pokud bylo něco přípravou na boj, pak to byly turnaje, ale nikoli lov. Lov byl iracionální vášně, již dnes velice těžko chápeme. Jeho obliba souvisela spíše s celkovým stylem života (urození lidé trávili více času v sedle než pod střechou). Lov nebyl jen pouhou štvaničí zvěře. Lovu se účastnily i ženy, byly s ním spojeny rozmanité rituály a také zábava. Lov byl v širším smyslu složitě strukturovaným způsobem trávení času, v němž zásobování kuchyně masem hrálo zcela zanedbatelnou roli.

Lov ve 13. století byl nemyslitelný bez asistence honičích psů a cvičených dravců (v převážné míře sokolů, lov s jestřáby se považoval za příliš obyčejný). Cena těchto zvířat byla vysoká (vyšší než cena rolníka). Psi smečka, cvičený sokol či dobrý jezdecký kůň, to vše bývalo považováno za jeden z nejlepších darů (podobné dary si vyměňovali i panovníci). V kurtoazní francouzské poezii se malý pes (symbolizující dámu) a sokol (rytíř) jako dvojice stali symbolem vztahu muže a ženy.

Lov se vždy odehrával v sedle koně. Lovci s honci mezi sebou na velkou vzdálenost komunikovali pomocí rohů (pro každou fázi lovu se užívala jiná melodie). Existovaly dva základní způsoby lovu.

Štvanice se psy byla založena na pronásledování zvěře skrze houštiny lesa.

Štvanice mohla trvat i několik hodin a nebyla vůbec jednoduchá, často byla dokonce nebezpečná (český král Václav I. při ní ztratil oko). Dobrá štvanice bývala především mužskou záležitostí. Před vlastním honem byl vytyčen prostor, v němž se bude štvanice konat. Pokud se štvanému zvířeti podařilo z dohodnutého prostoru uniknout, štvanice skončila a lovci nechali zvíře běžet. Na štvané zvíře se nestřílelo šípy, ale bylo nutné uštvat ho tak, aby vyčerpané zvíře zastavilo a lovec ho mohl dobít silou (francouzsky par force, odtud parforsní hon) buď kopím, anebo ještě raději mečem. Obvyklým objektem štvanic bývali jeleni a jiná vysoká zvěř.

Lov s ptáky byl naproti tomu statický a účastnily se ho i urozené dámy. Lovci seděli v sedle na otevřeném prostranství (často blízko vodních ploch) a za zvěří vysílali cvičené dravce. Tímto způsobem se lovili především ptáci. Funkcí loveckých psů bylo v tomto případě lovené ptáky jen vyplašit, aby vzletli.

V dvorském prostředí se vedly neustálé spory o to, který z obou způsobů je vznešenější a lepší. S lovem byla spojena řada rituálů a také symbolů. Mezi nejznámější patřil v celé křesťanské Evropě jednorožec (oblíbený od 12. století). Podle legendy mohl být jednorožec lapen jen tehdy, pokud bude jeho hlava spočívat v klíně panny. V trubadúřské poezii symbolizoval jednorožec oddanost a odevzdání se rytíře milované dámě.

RYBOLOV

Většina vesnických sídel i nově zakládaných měst ležela ve 13. století na řece, potoku nebo v těsné blízkosti vody. V řekách byl dostatek ryb a rybolov nebyl zřejmě omezován, na rozdíl od lovu lesní zvěře. Rybář byl běžnou profesí na venkově i ve městech. Mezi archeologickými nálezy jsou doložené háčky, ale také malé harpuny (krougle) a unikátní dlabané čluny z kmene stromu (monoxyle).

Jakmile začala církev po IV. lateránském koncilu vehementně prosazovat veliké množství půstů, počet konzumovaných ryb stoupl a říční rybolov nemohl stačit. To vedlo k rozvoji rybníkářství. Původně se ryby chovaly jen v kláštrech, které si pro ten účel zřizovaly malé nádrže - sádky. Středověké kláštery totiž nejdůsledněji dodržovaly zásady půstů. Jenže nádrže záhy přestávaly stačit, protože ryb bylo s růstem počtu půstů třeba stále více a více, a proto je nahrazovaly malé venkovní rybníky. Kláštery začaly záhy ryby také prodávat do okolí svým poddaným. Již koncem 13. století zakládali rybníky i jiní preláti, ale také panovník a dokonce i měšťané, protože se z chovu ryb stalo výnosné podnikání.

Pro potřebu půstů, zvláště na počátku 13. století, než došlo k rozvoji rybníkářství, se ryby také dovážely. Především kláštery dostávaly od zámožných věřících donace, z jejichž výtěžku měly ryby nakupovat. V roce 1204 darovala Anežka z Potvorova klášteru v Plasech několik vesnic, aby z příjmů, které z nich plynuly, klášter nakupoval „o adventu a postu slanečky a olej“.

PROMĚNA ZEMĚDĚLSTVÍ

Ve 13. století začala zásadní proměna tradičního hospodaření, která ovlivnila podobu zemědělství až do konce feudalismu. Důvodem změn byl rychlý růst počtu obyvatel, kolonizace pustých zalesněných krajín a zvyšování fiskálního zatížení venkova. S růstem počtu obyvatel klesal podíl polí a pastvin, které připadaly na jednu usedlost. Mezi roky 1200 a 1300 stoupl počet lidí v zemi dvojnásobně, ale plocha obdělávané půdy jen asi o třetinu.

Zatímco kdysi žili lidé na venkově volně bez významnějšího dohledu knížecích

Sokolníci

lov a zemědělství

Oplocení pozemku košatinou - rekonstrukce, Vítkov u Chrástavý

správců, ve 13. století již existovala hustá síť místních feudálů, ať již to byla šlechta, nebo církev. Feudální majitelé mnohem bedlivěji střežili své pozemkové vlastnictví a venkovští hospodáři nemohli využívat všechnu půdu v okolí vesnice jako dříve, ale jen tu, která jim byla vyměřena. V blízkosti usedlostí se rozkládala téměř výhradně pole, za nimi nevelké louky a neobdělávané pastviny. Kdysi běžná volná pastva byla nyní zakázaná, protože by se dotýkala práv feudálního vlastníka. Lidé na venkově museli společně plánovat osev svých polí, aby se vytvořil souvislý úhor, na němž by mohli pást svůj dobytek. Ale ani to nestačilo. Ve 13. století se původní staroslovanský způsob volného dobytkařsko-obilnářského hospodaření změnil na čistě obilnářský s dílčím stájovým chovem.

V důsledku toho klesl počet chovaného dobytka, což se nepříznivě odrazilo v hnojení polí. Intenzivnější využívání půdy by ve skutečnosti vyžadovalo zvýšení stavů dobytka a hnoje více. Zaostávání chovu dobytka za potřebami pěstování obilovin vytvořilo bludný kruh, s nímž se zemědělství potýkalo až do konce feudalismu. Omezení chovu se projevilo především tím, že se

nově narozený dobytek záhy porážel (což se ovšem celkem příznivě odrazilo v podílu masa a živočišných výrobků ve stravě).

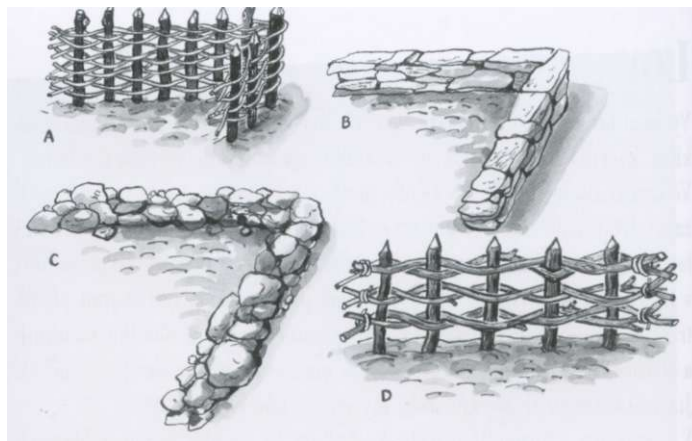
Od původních poměrů jednoduchých staroslovanských technik nastoupilo zemědělství cestu intenzifikace. Symbolem tohoto procesu se stalo zavádění těžkého záhonového pluhu. Rolníci museli vynakládat mnohem více práce, aby ve výsledku dosáhli jen nevelkého zvýšení produkce. Zvýšené nároky na práci měnily nejen způsob života lidí na venkově, ale také jejich mentalitu.

Rozsévač

ÚHOR

Protože pěstováním obilí se půda vyčerpávala, od nejstarších časů se tento problém řešil tím, že se nechala odpočívat jako úhor a obilí se selo jinam. Po několika letech se tráva a křoviny vypálily, popel půdu vyhnojil a ta se znovu začala používat jako pole. Tento způsob byl efektivní, jenže vyžadoval dostatek půdy. Ta však ve 13. století k dispozici nebyla. Proto se lidé naopak snažili nesmírně pracně další lesní půdu přeměnit na zemědělskou. I když feudální majitelé podporovali kolonizaci, nedovolili, aby byly spáleny všechny lesy v okolí nových vsí, jak tomu bylo v oblastech s původním osídlením.

Typy ohrazení polí, pastvin a zahrad

A - košatina, košiar R - nízký taras

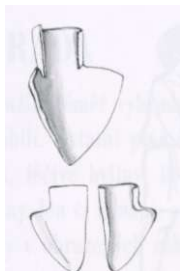
C - zídka z volně skládaných kamenů nasbíraných na poli

1) - výplet z větví

Kolonisté dostali přesně vymezený pozemek a jen ten mohli obhospodařovat. Doba, po kterou mohlo pole odpočívat jako úhor, se proto musela oproti starším dobám zkrátit. Ve 13. století se začala užívat tříletá rotace, jež vytvořila systém osevu užívaný pak až do konce 18. století. Každý rolník musel rozdělit svá pole na tři zhruba stejně velké díly a ty oséval podle stejného schématu. Třetina polí ležela úhorem, další třetina (ta, která byla úhorem v předešlém roce) se osévala na podzim náročnějším obilím (pšenicí a ozimým žitem) a poslední na jaře obilím méně náročným (žitem, ječmenem, někdy také ovsem). Jednoletý úhor obvykle nestačil k tomu, aby se v půdě zcela obnovily všechny živiny, a proto se musela půda přihnojovat. Jenže hnoje bylo v důsledku omezení chovu dobytka nedostatek. Jednoletý úhor rovněž nestačil zahubit polní plevel. Proto bylo nutno půdu pečlivěji obdělávat, především hlouběji orat. Přesto se výnosy snižovaly a v celkovém objemu byly nižší než v 11. a 12. století (při mnohem vyšší pracnosti). Nakonec se ustálily na samé hranici rentabilitnosti. Po celé období feudalismu se pohybovaly kolem trojnásobku až čtyřnásobku výsevu, to znamená, že z 1 měřice zasetého zrna sklídl rolník jen asi 3 až 4 měřice. Jednu musel uschovat pro budoucí sklizeň a jen dvě až tři mu zůstaly na jeho obživu a prodej, aby měl peníze na desátky, berně a nákup nezbytných potřeb pro své hospodářství. V důsledku omezení volných ploch bylo nutné dobytek pást během léta na úhorech (na celoroční ustájení neměli hospodáři dostatek píce). Pastva dobytka na úhorech měla výhodu v tom, že přispívala k lepšímu hnojení půdy.

Rozsévač

Asymetrická radlice pluhu

Krojídlo

Konce otky

Současně ale vznikl problém, aby se dobytek nedostal na osetá pole a neničil úrodu. Proto museli rolníci, kteří spolu sousedili, využívat svá pole podle jednotného plánu, aby sousedící pozemky buď ležely úhorem, nebo byly naopak oseté. Středověké vesnice tak musely řešit složitý úkol společného plánování, jak půdu využívat, aby se vytvořily velké plochy úhorů vhodných pro pastvu (neboť takové se daly nejen ohlídat, ale případně i ohradit). Této povinnosti se říkalo obúrová vázanost.

ORBA

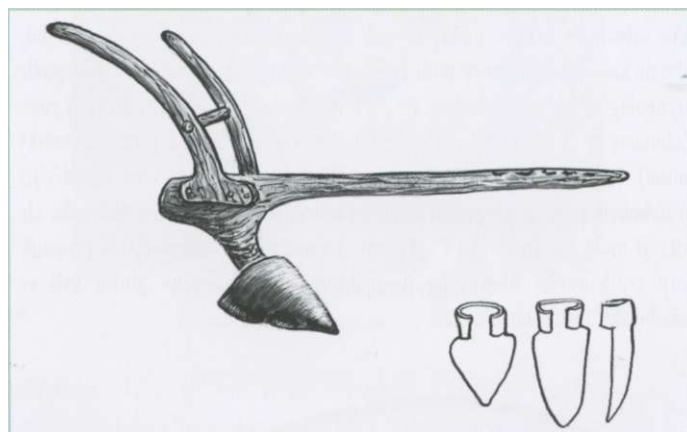
V předchozích obdobích stačila mělká orba, kterou se v podstatě jen rozhrnoval popel a vrchní část ornice (do hloubky jen několika centimetrů). Do konce 12. století byla typická křížová orba, pole se oralo dvakrát, nejdříve podélně a potom napříč. Jednoduché rádlo mělo malou radlici, která vyrývala mělký, rovnoměrně hluboký žlábek. Pole pro křížovou orbu byla čtvercová. Tento způsob orby nebyl příliš náročný na sílu potahu, protože se oralo mělce a oradlo nebylo těžké. Podle analogií z recentního materiálu lze soudit, že oradlo nemusel tahat pouze skot, ale někdy se do něj zapřahali sami lidé. Ve 13. století se v důsledku zavádění jednoletých úhorů změnil způsob orby. S ohledem na nedostatek živin v půdě bylo nutné orat hlouběji, aby se vytvořila vyšší vrstva ornice (ve středověku se oralo do hloubky 10-15 cm). Aby byla vrstva ornice co nejvyšší, neoralo se do roviny, ale do záhonů. Záhony byly široké na 5 až 9 brázd. Mezi záhony byl žlábek, který záhony odděloval (usnadňoval provzdušnění a také přiváděl vláhu). Systém záhonů změnil zcela tvar polí. Pole vzniklá v době kolonizace byla úzká a dlouhá. Neorala se již na kříž, ale jen v podélné ose.

Zatímco dříve se půda při orbě rozhrnovala rovnoměrně na obě strany (symetrický způsob orby), nyní bylo třeba odhrnovat ji do strany k záhonům (asymetrický způsob). Proto se všeobecně rozšířil těžký záhonový pluh. Konstrukce pluhu (na rozdíl od rádla a háku) umožňovala asymetrický způsob orby tím, že sama plužní radlice byla asymetrická (radlice rádla byla symetrická srdčitá). Za plužní radlici byla na plazu (trámku, který spočíval na zemi, po níž se „plazil“) ještě šikmá dřevěná odvalová deska, která podrývaný drn zvedala a odvalovala na jednu stranu. Aby se radlice dostala pod drn do země lépe, bylo před ní ještě krojídlo, což byl dlouhý nůž, který drn trhal. K asymetričnosti orby přispívala i konstrukce rámu. Pluh se vedl za dvě

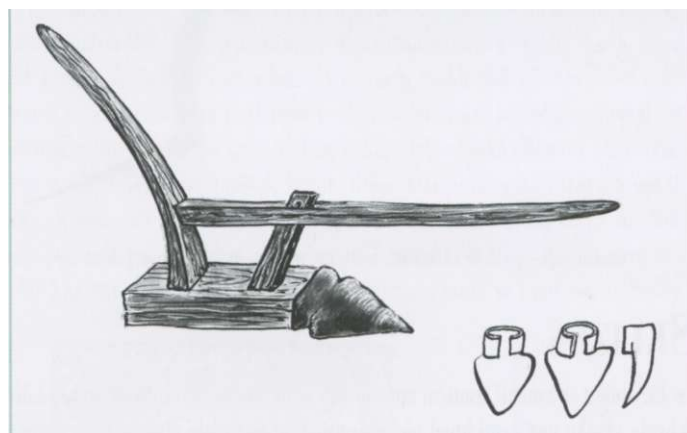

Orba záhonovým pluhem

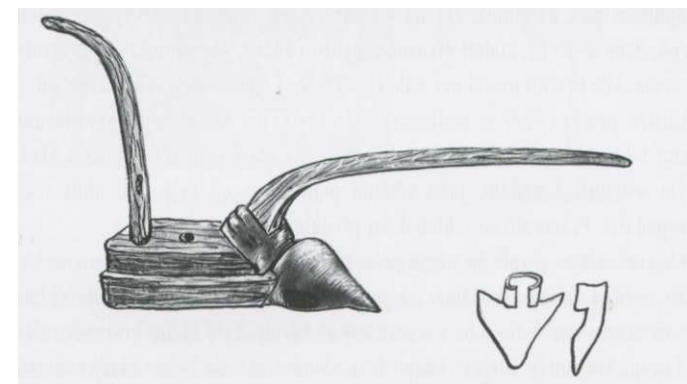
SYMETRICKÁ ORADLA

Hák

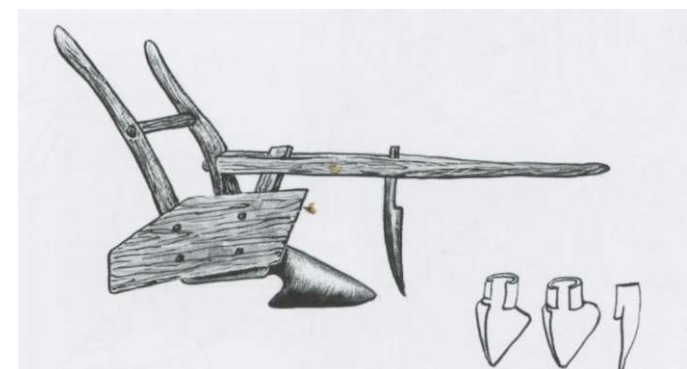

Rádlo

Rádlo

ASYMETRICKÁ ORADLA

Záhonový pluh

zemědělství

držadla (kleče), z nichž levá kleč byla ukončena v hřidelu (hlavním trámu, za který potah táhl rádlo), pravá byla ukloněná do strany, aby mohl rolník lépe odvalovat oranou půdu. Předek hřidle pluhu podepírala ještě někdy plužní kolečka. Záhonový pluh byl velice těžký. Sama radlice vážila podle archeologických nálezů kolem 3 kg a tomu odpovídal i masivní dřevěný rám. Záhonový pluh musel táhnout pár dobytčat (ve středověku převážně volský potah). K pluhu patřila otka, což byla malá kovová škrabka na násadě, jíž oráč během práce seškraboval hlínu z radlice, pokud se na ni nabalovala, ale také jí mohl pohnout volské spřežení. Jedním z nejvýznamnějších propagátorů trojhonného úhorového hospodaření a záhonového pluhu byli ve středověku cisterciáci.

Obilní srp - počátek 13. století, ze sbírek inuzea v Brandýse nad Labem

SKLIZEŇ

Ve 13. století se změnil tradiční způsob žetí obilí srpem. Zatímco dříve se obilí sklízelo vysoko nad zemí hned pod klasem, nyní se začalo žít až dole u země. Důvodem změny byl nedostatek píce pro dobytek (sláma se stala důležitým doplňkem píce na zimu). Změna v technice žetí ovlivnila také tvar obilních srpů. Srpy se ve 13. století výrazně zvětšily a zúžily, aby pronikly mezi stvolu u země, kde je obilí hustší než nahore u klasu. I nadále měly obilní srpy zubaté ostří, protože obilí se podřezávalo do hrsti (tím se zabránilo vypadávání zrna z klasu, které by způsobovaly otrěsy při klasickém žetí srpem s hladkým ostřím). I nadále, jako většina polních prací, bylo žetí obilí věcí hospodářů. Pracovalo se v hlubokém předklonu.

Sklizené obilí se vázalo do snopů pomocí slaměných povřísel. Snopy se nechávaly určitou dobu sušit přímo na poli. Stavěly se do řad, obvykle do sedmi po dvou snopech vedle sebe a o patnáctý se opřely. Tyto obilní hromady měly 15 snopů (mandel). Obilí ve snopech se zásadně stavělo kolmo klasy nahoru. Po odvezení snopů se na strniště vyhnal dobytek, který se tu pásal před zimou (obvykle po sv. Martinovi, tedy od 11. listopadu), kdy už obvykle nebyl na pastvinách dostatek trávy.

Sklizeň obilí

Senoseč

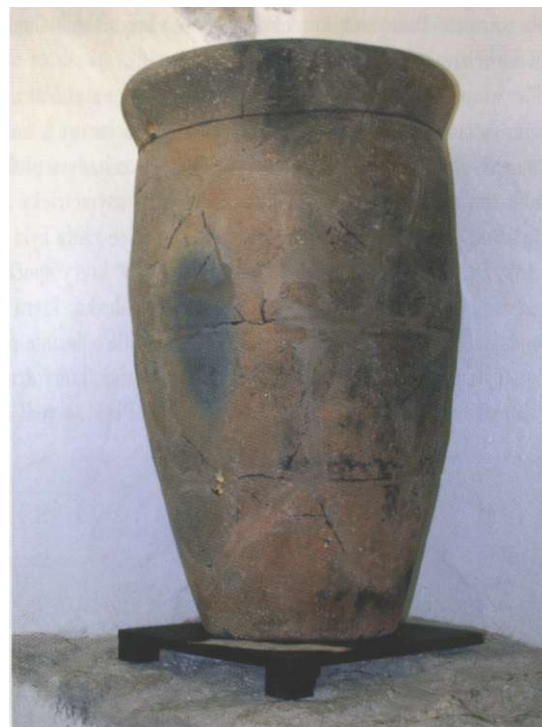
Výmlat obilí

VÝMLAT

Různé zjednodušené způsoby získávání zrna z klasu nahradilo ve 13. století mlácení cepy. Proto se v jednotlivých vesnických usedlostech zřizovaly mlaty, původně zřejmě venkovní, často pod jednoduchým dřevěným přístřeškem. Sklizené obilí se ukládalo rovněž pod kryté přístřešky zvané brahy. Z těchto přístřešků vznikly poměrně záhy stodoly, v nichž byl vedle sebe mlat, prostor pro uložení sklizeného obilí a prostor pro vymlácenou slámu. Menší dřevěné stodoly existovaly v některých vesnicích zřejmě již ve 13. století, i když nebyly rozšířené zdaleka všeobecně.

Obilí se obvykle mlátilo ve dvou či více lidech (jak dokládají dobové iluminace). Dřevěné cepy byly běžným vybavením všech usedlostí. Výmlat se obvykle prováděl záhy po sklizni, nejčastěji ještě před příchodem zimy.

Obilí se po výmlatu ukládalo do pytlů, proutěných košů, měchů a také do velkých keramických nádob (zásobnic). Stejně jako dříve byly i ve 13. století oblíbené obilní jámy, a to nejen v hospodářství venkovanů. Jsou doložené ještě v 15. století i na statcích spravovaných řádem německých rytířů. Běžně doložené jsou také jámy obložené dřevem, které plnily funkci jakýchsi zahlučených sklepů. Výhodou byla relativně stabilní teplota. Skladovalo se v nich nejen obilí, ale i luštěniny a ovoce, avšak nikoli bez přístupu vzduchu jako v obilních jámách. Vstup se pouze zakrýval prkny. Ve 13. století se také objevují, i když ojediněle, speciální zastřešené prostory - sýpky či komory s truhlicemi na obilí a mouku, které postupně vytlačovaly obilní jámy.

Velká keramická zásobnice - hrad Landštejn, 13. století

ZAHRADA

Pole sloužila téměř výhradně k pěstování obilí. Ostatní plodiny, nejen zelenina, léčivé byliny, koření, ale i luštěniny, len či konopí, se obvykle pěstovaly v ohrazených zahrádkách. Ty se zřizovaly těsně za domem (ale nikdy před ním, protože neměly okrasnou funkci jako později) a často přímo na ně navazovalo pole. Zahrádky bývaly velice malé a pokrývaly je podélné záhonky oddělené cestičkou. Záhonky bývaly často zvýšené a někdy ohrazené. Podobu zahrádek měly také nevelké ohrazené vinice a chmelnice. Ve 13. století vládlo ve střední Evropě ještě příznivé klima, proto bylo vinařství rozšířené mnohem více než později. Terasy, kde se pravděpodobně na venkově pěstovala réva, našli archeologové dokonce i v kopcovitých krajích (např. na Dražanské vrchovině). Zahrádky si zřizovali nejen lidé na venkově, ale typické byly také pro kláštery. Zatímco obilí dodávali mnichům lidé z okolí, byliny pro svou léčárnu a někdy i koření do kuchyně si řeholníci pěstovali sami. Mnozí se stali mistry zahradnického umění. Základním nářadím k práci v zahradě, stejně jako na vinici a chmelnici, byl dřevěný rýč se železným okutím. Doložené jsou i zahradní a vinařské nože a malé motýčky.

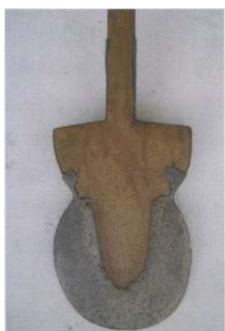

Vinobraní

Záprah koně pomocí řemení (halslů)
- rekonstrukce (Three Brothers Production)

málo masa i tuku, ale bylo velice soběstačné a vepři se o sebe dokázali postarat sami. Ve středověkých městech pobíhali volně po ulicích a živili se odpadky. Středověké ovce a kozy mívaly průměrnou výšku v kohoutku asi 60 cm. ovce bývaly světlých i tmavých barev. Oproti době hraditní se proporce koně zvětšily, jen výjimečně se objevovali jedinci s výškou v kohoutku pod 120 cm, existovali však i koně, kteří měli výšku nad 150 cm. Pokud byla mírná zima (což bylo ve 13. století ještě běžné), nechával se dobytek volně pást až do doby, dokud nenapadala vysoká sněhová pokrývka. Teprve pak bylo nutno dobytek krmit. Hospodáři proto sekali trávu a sušili seno. K senoseči se od 13. století objevila velká travní kosa, která se však dala používat jen na obhospodařovaných loukách. Na nich ale nesměly být velké kameny a pařezy jako na lesních mýtinách, které se jinak běžně kosily

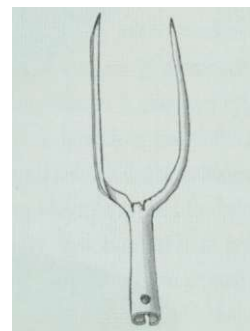
Rýč se železným okutím

Práce na zahradě

krmení vepřů

Vidle na hnůj

CHOV DOBYTKA

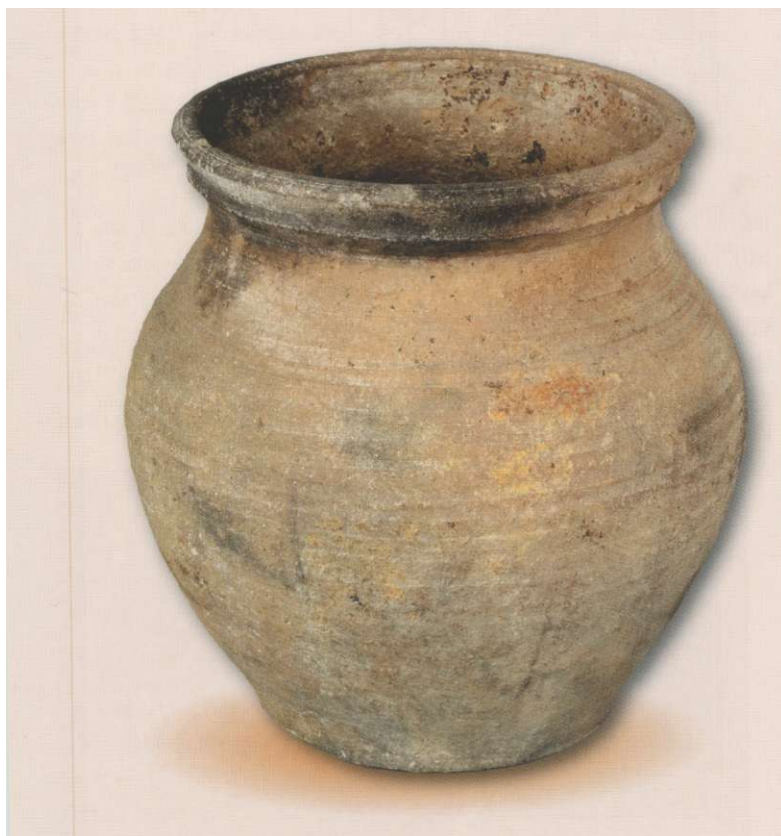
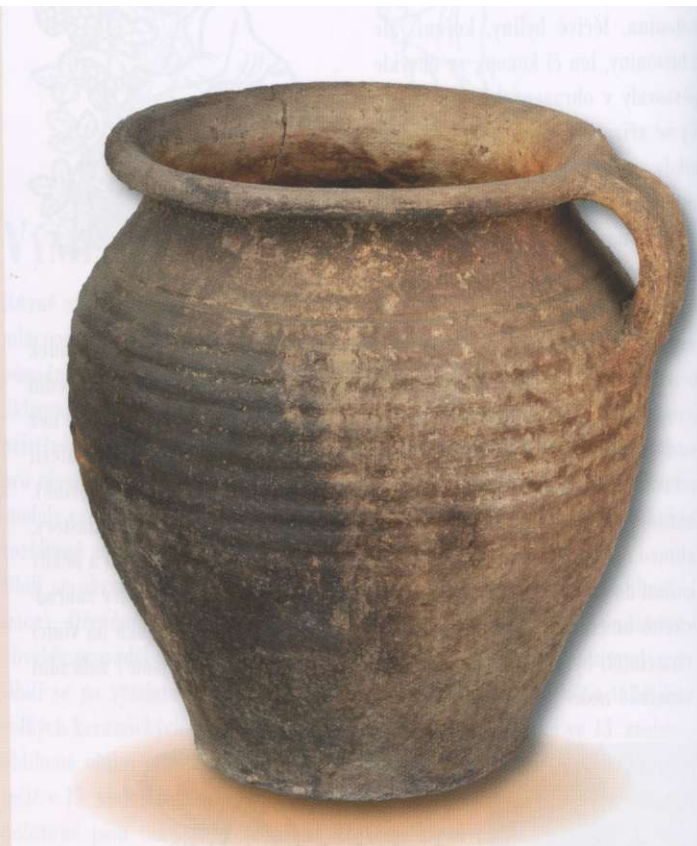
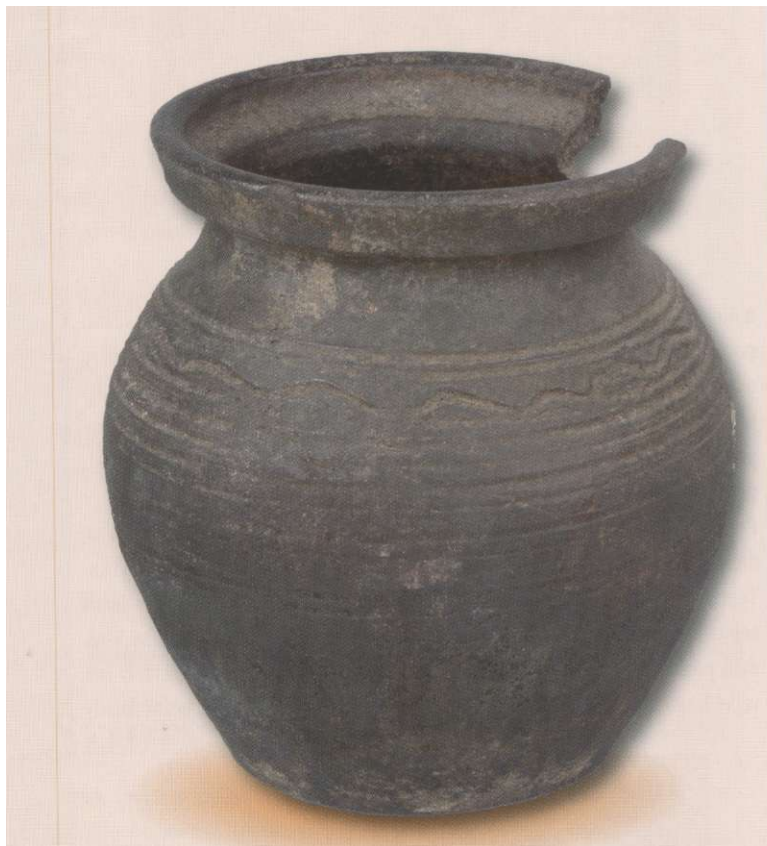
Nejčastěji chovaným dobyt看em byl skot. jen o něco méně se chovali vepři. Více vepřů bylo v oblastech s lužními lesy, které skýtalý dostatek přirozené pastvy (vepři se stejně jako skot během léta pásli). Teprve za ním byly ovce a kozy. V klášterních statcích však počet ovcí často převyšoval ostatní dobytek (chovaly se především pro mléko a vlnu). Koně se na venkově chovali vzácně. Téměř výlučnou drůbeží byl kur domácí a jen ojediněle se chovaly husy. Doložen je značný výskyt psů (jen zlomek byl zkonsumován, většina sešla přirozeně věkem) a koček. V klášterním prostředí je ojediněle doložen chov hlemýžďe zahradního (postní strava), stejně jako ryb a raků. Středověký skot byl velice odolný, hodil se výtečně k tahu, ale dával poměrně málo mléka. Šlo o skromný a celkem soběstačný dobytek, který se téměř celý rok volně pásal. Na pastvě se nechával i v noci, proto s ním neměli hospodáři příliš práce. Ve středověku převládal typ krátkorohý, skot byl malého vzrůstu, stejně jako v předchozích staletích (výška krav v kohoutku se pohybovala kolem 100 cm, u volů kolem 115 cm). Skot dospíval poměrně dlouho (krávy měly telata a dávaly tedy mléko až ve 3. nebo 4. roce, někdy dokonce ještě později). Středověcí vepři měli vysoké nohy, nepříliš hmotné tělo, klínovitou hlavu a ostrý (tzv. kapří) hřbet; byli tmaví a mívali kly. Toto plemeno dávalo

malými kosičkaini (toto tradiční nářadí je doložené ještě na počátku 14. století). Kosičkami se tráva sekala vysoko, zatímco velkými travními kosami se kosila nízko u země, a proto se dalo z luk získat více sena. Tráva se shrabovala dřevěnými hráběmi. Kromě sena se však dobytek také přikrmoval slámou a listím, které hospodáři ukládali během léta pod přístřešky. Jen v případě velké nouze se v zimě ořezávaly větvíčky stromů a keřů. Ke krmení koní sloužil oves a jiné seté pícniny (víkev).

Dojení krávy - miniatura z francouzského bestiáře

kuchyně

Keramické hrnce ze 13. století - ze sbírek muzea v Hradci Králové

KUCHYNĚ A STOLOVÁNÍ

MLETÍ MOUKY

V domácnostech stále převládalo ruční mletí obilí, které mělo tu výhodu, že se denně semlelo jenom tolik, kolik bylo potřeba k přípravě placek a chleba. Obilní zrna se totiž v podmínkách jednoduchého způsobu ukládání zásob skladovalo lépe než mouka. Obilí se dalo kromě mletí také drtit pomocí stoupy na hrubé kroupy.

Nevýhodou ručního mletí byla pracnost, protože vyžadovalo poměrně značnou sílu. Horní kámen vážil 30 až 35 kg a jeho pohyb ještě omezovalo tření o plochu spodního kamene, na němž otočný spočíval. Pokud se v moderní experimentální archeologii provádějí zkoušky práce na středověkém ručním mlýnku, točí jím muži. Ale ve středověku šlo o práci výhradně ženskou. Během práce s ručním mlýnkem se muselo otáčet horním kamenem pomalu. Při rychlém pohybu se obilní zrna rychleji posunovala od otvoru ve středu kamene k jeho okraji a vypadávala nesemletá. Při mletí bylo třeba horním kamenem nejen otáčet, ale současně ho rukojetí nepatrně přitlačovat ke spodnímu kameni. Kilogram pšenice se dal na ručním mlýnku hrubě semlít asi po 15 minutách intenzivní práce, pokud však měla být mouka jemná (na kvalitní bílé pečivo), musela se prosít, protože zhruba polovina mouky obsahovala hrubou drť a dokonce i celá zrna. Po prosej se vše nerozdrčené muselo mlít ještě jednou nebo i dvakrát. Proto umletí opravdu jemné mouky trvalo nejméně půl hodiny. Hradištní ruční mlýnky nedoznaly po celý středověk žádných zásadních změn (podobné jsou doložené na Valašsku dokonce ještě v 19. století). Mlýnek tvořily dva velké ploché kameny. Spodní byl pevný a měl ve svém středu upevněnou osu (kolmou tyčku), na níž se nasadil druhý, otočný kámen (zvaný běhoun) s rukojetí. Ten měl ve středu otvor, jímž se sypalo obilí, které se tak dostávalo mezi plochy obou kamenů. Napříč otvorem horního kamene bývala menší, obvykle kovová příčka (zvaná papříce), o níž se opíral konec tyčky spodního kamene a papříce tak horní běhoun nepatrně vzpírala. Prvky celé konstrukce musely být pečlivě sladěné, aby kameny doléhaly plochami na sebe, ale přitom nesměla být mezera mezi nimi příliš těsná, aby se dalo běhounem otáčet.

I když se ojedinělé zprávy o velkých mlýnech, jejichž mlecí ústrojí poháněla voda pomocí kola, objevují v českých zemích již ve druhé polovině 12. století, rozvoj vodního mlynářství spadá až do 13. století. V té době je v českých zemích poprvé doložen také mlýn s lopatkami poháněnými větrem. Zřídili si ho premonstrátský mniši na pražském Strahově (poprvé se o něm objevuje zmínka roku 1277). Na kopci, kde netekl potok, byl výhodným řešením. Jinak se však větrné mlýny stavěly jen ojediněle. Nebyly příliš oblíbené, protože závisely na síle větru a jejich výkon byl jen asi pětinový ve srovnání s vodním mlynem.

Voda se ve 13. století stala univerzálním zdrojem energie. Vodní kolo pohánělo nejen mlýny, ale i další technologická zařízení, která se někdy zřizovala při mlýnech. O podobě mlýnů písemné prameny mlčí, často však uvádějí počet kol, která byla důležitá pro celkovou pracovní kapacitu (jedno kolo pohánělo jedno mlecí zařízení se dvěma mlynskými kameny). Počet kol zřejmě ovlivňoval výši odváděných poplatků a daní.

Ruční mlýnek pro 2 osoby

Většina mlýnů ve 13. století byla malých a měla jen jedno kolo. Pouze výjimečně se objevují zprávy o větších mlýnech (v roce 1295 bylo v Řečicích na Moravě 5 mlýnů o 7 kolech, v Hranicích na Moravě byl roku 1276 mlýn o 4 kolech, klášter v Praze na Zderaze měl roku 1297 mlýn, který mohl mít 4 nebo 6 kol). V Brně je počátkem 14. století doložen mlýn s 10 koly.

Podle náznaků v pramenech lze soudit, že již ve 13. století pracovaly mlýny pro rolníky z okolí nikoli za peníze, ale za podíl ze semletého obilí (systém běžný do konce feudalismu).

SLOŽENÍ STRAVY

I když se v literatuře uvádí, že ve vrcholném středověku dominovala v obživě lidí moučná strava, není to tak úplně pravda. Středověká strava nebyla vegetariánská. Dokonce se zdá, že podíl masa byl ve 13. století i na stolech prostého lidu vyšší než třeba po třicetileté válce. Jedním z důkazů, které tuto tezi potvrzují, jsou rozborů kostí dobytka ze zkoumaných středověkých lokalit. Mnoho kusů bylo totiž poráženo mladých, tedy ve věku pro jatka nejvhodnějším. Z osteologického materiálu vyplývá, že většina skotu se porážela již kolem 3. roku věku (tedy dříve, než krávy začaly dávat pravidelně mléko), o vepřích ani nemluvě. Je tedy zřejmé, že se velké množství dobytka chovalo účelově jen na maso. Je pravda, že se část dobytka prodávala do měst, ale zbytek se porážel ve venkovských usedlostech (jinak by se zde nenacházely kosti). Maso ve stravě proto nebylo ve 13. století výjimkou ani na venkově. Hospodyně měly dostatek tuku k vaření a pečení. V kuchyni a stravě tedy existovala jistá vyváženost mezi moučnou a masitou stravou. K dispozici byla jídla slaná, kořeněná i sladká (na bázi medu). V letních a podzimních měsících byl všude dostatek ovoce, lesních plodů a základních druhů zeleniny. Ovoce se na zimu sušilo. Lze tedy tvrdit, že strava většiny obyvatel Českého království nebyla ve 13. století jednotvárná. Dobová společnost zřejmě programově dbala na to, aby se zabránilo fádnosti pokrmů. Platilo to dokonce pro chudé, kteří žili ve špitálech. V roce 1280 věnoval pražský měšťan Vobolin špitálníkům vesnici Nemilkov, aby z jejích výnosů dávali nemocným, o které pečují, každou středu kus bílého chleba, vejce, hrušku, jablko či kus sýra. Větším problémem než pestrost pokrmů byl spíše krátkodobý nedostatek jídla v letech neúrody (ovšem hladomorů zažilo 13. století nesrovnatelně méně než lidé v následujících staletích).

Prostor k vaření u dýmné pece - rekonstrukce podle recentních dokladů

CHLÉB A PEČIVO

Moučná jídla byla tradičně základem stravy. Nejvýznamnější složkou každodenní stravy byl chléb (ovšem tak se označovaly různé druhy pečiva včetně placek). Prostý chléb býval tmavý z hrubě umleté mouky (v níž zůstávaly nejen zbytky otrub, ale někdy také křemenný prach z umletých mlýnských kamenů). Na stolech zámožnějších lidí se konzumoval bílý chléb z mouky jemnější, která se prosívala a několikrát mlela. V pozdějších staletích se pšeničné pečivo označovalo jako bílé a konzumovali hojen zámožní lidé, protože bylo dražší než žitné. Ve 13. století se však pšenice pěstovalo díky příznivému klimatu mnohem více než později a její cena nebyla vyšší než cena žita. Proto jedli lidé bez rozdílu pečivo z mouky obou obilovin. Rozdíl mezi tmavým a světlým pečivem nebyl dán surovinou (jako později), ale způsobem mletí (pracněji získávaná jemná mouka byla dražší).

Lidé ve středověku nejedli střídavě, a proto se ve většině církevních legend spojuje postní strava právě s konzumací chleba. O svatě Anežce se vypráví, že ještě v časech, kdy žila na královském dvoře, jedla v postní dny jen chléb s vínem (zatímco ostatní hodovali). Ve venkovských i městských domácnostech pekly chléb samy hospodyně. K tomu bylo nutné roztopit pec, což se zvláště v létě nedělalo každý den. Proto se napeklo co nejvíce chleba do zásoby a ten se pak jedl třeba týden nebo i déle, dokud nedošel. Ihned po napečení se jedl čerstvý, po několika dnech, kdy již začal tvrdnout, se sušil anebo opékal („topénky“ místo chleba byly v té době naprosto běžné). Tvrdý chléb se také mohl rozdrobit a pak se z něj vařila speciální kaše (varinuže). O spotřebě chleba podávají ojedinělou představu normy pro stravování služebníků církve. Roku 1258 stanovil olomoucký biskup Bruno ze Schauenburku, aby každý kanovník dostával denně jeden bochník z bílé (žemlové) mouky a jeden chléb horší. Děkan měl dostávat dvojnásobek, naproti tomu žáci, kteří zpívali na kůru, dostávali denně každý jen jeden žitný chléb.

Běžně se peklo pečivo s medem, tvarohem, ovocem a lesními plodinami.

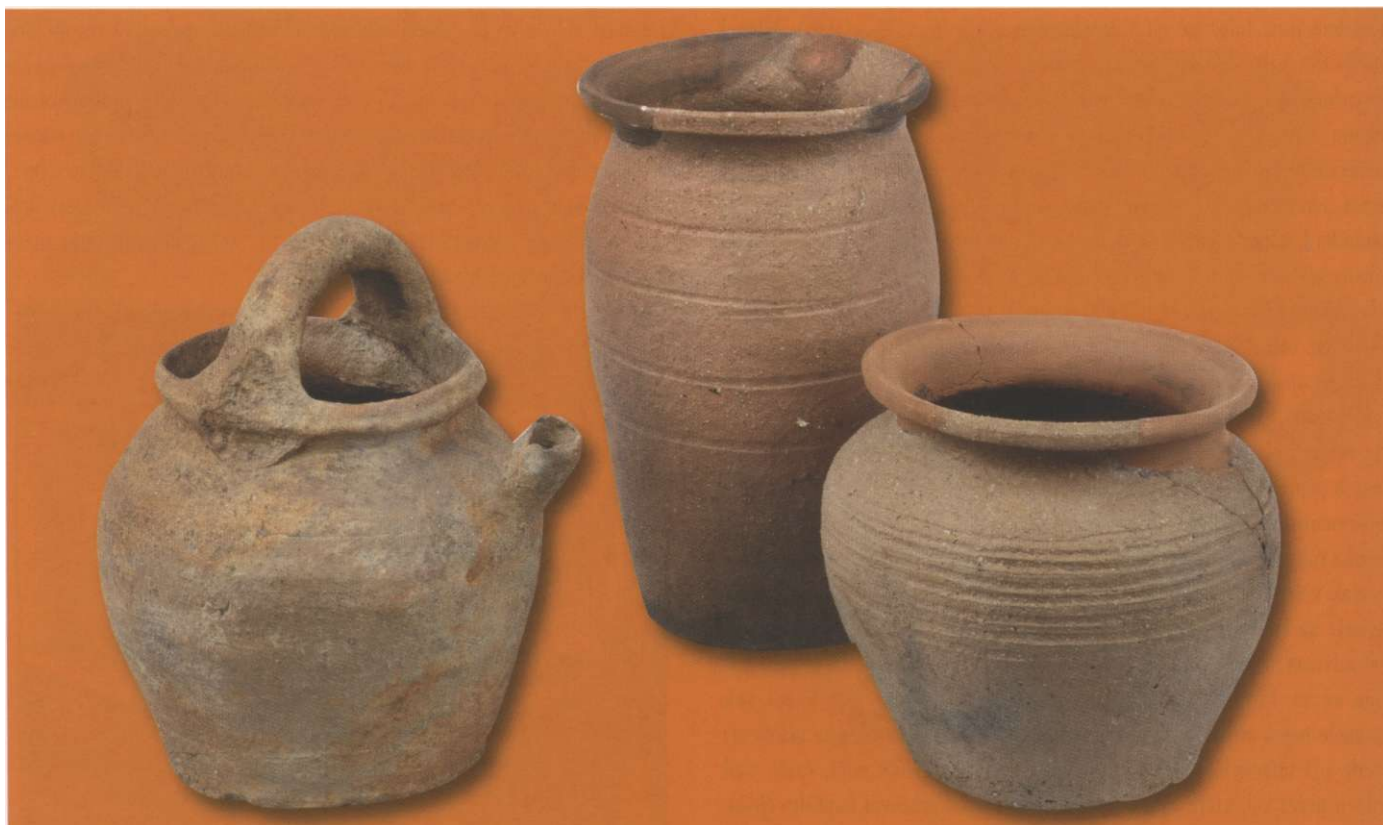
Obvykle se podobné pečivo označuje jako koláč (i když se často současným koláčům vůbec nepodobalo). Takzvané koláče hrály také obřadní roli při svatbách (medové či makové). Koláč jedli společně novomanželé a jiné dostávali svatebčané výslužkou podobně jako dnes. Doloženy jsou i oplatky (též chléb zvaný oplatkový).

Moučná strava byla velice rozmanitá (jak dokládají ojediněle dochované názvy) díky přísadám, které měly hospodyně k dispozici. Známe však jen zlomek toho, co se skutečně podávalo na stůl, protože se nedochovalo žádné kuchařské knihy s recepty ani popis jídel. Víme však, že středověké hospodyně oplývaly fantazií a existovaly desítky „rodinných“ receptů, které se předávaly z generace na generaci.

KAŠE

Stejně jako dříve byly oblíbené rozmanité slané i sladké kaše vařené z pšeničné nebo žitné mouky či krup, ale také z hrachu, tvrdého chleba či přímo z ovoce. Sladké kaše byly oblíbenější než slané a považovaly se za sváteční či lepší jídlo, protože staří Čechové milovali sladké pokrmy. Dobrá hospodyně dbala nejen na to, aby jídlo chutnalo, ale aby také dobře vypadalo, zvláště na slavnostním stole. Od středověku se do kaší přidávaly různé přísady, podle nichž měl pokrm určitou barvu.

Jeden z druhů kaše se vařil ze sušeného chleba, vína, koření a medu. Pokud se přidaly švestky, pak byla kaše černá, pokud byly přísadou jahody, brusinky nebo višně, byla červená (čili brunátná). Přidáním petrželky se kaše barvila do zelena. Na stolech zámožnějších lidí se objevovaly také žluté kaše, barvené drahým šafránem. Některé postní kaše se připravovaly bez vaření (podobně jako dnes kaše z ovesných vloček). Kroupy či hrubě umletá mouka se namočily do vody či mléka a nechaly se změkknout. Pak se kaše jen osladila medem nebo ovocem. Podobným, spíše postním jídlem bylo pražmo, nezralé obilné klasy pražené na ohni.

keramika ze 13. století - ze sbírek muzea v Klatovech

MASITÁ JÍDLA

Maso se ve středověku buď vařilo v hrnci, nebo peklo na ohni. Smažení, jak ho známe dnes, středověká keramika neumožňovala. Maso se také udilo (již ve 13. století jsou doložené venkovské udírny). Z pozdějších receptů (nejstarší se dochovaly až z 15. století) víme, že tradičním základem pro vaření polévek a tehdy nesmírně oblíbených omáček byly masové vývary. Způsoby užití masa v kuchyni byly stejně rozmanité jako příprava pečiva. Maso se nejen solilo a kořenilo, ale podávalo se také s medem a sladkými či slanými omáčkami, obalovalo se v mouce, před pečením se nakládalo do octa či vývaru z koření, špikovalo se, prokládalo zeleninou, zapékalo se do placek, mlelo se a pak se vařilo či zapékalo jako haše, míchalo se do kaši.

Podle názvů středověkých jídel si často nemůžeme být jisti, o jaký pokrm šlo, protože mnohá dnešní označení znamenala kdysi něco úplně jiného. Středověká kobliha byla slaná a jednalo se obvykle o masovou paštiku pečenou ve formě. Ani středověký knedlík nebyl jídlem z mouky jako dnes. Šlo o malé knedličky či noky ze sekaného masa. Ty se obalily moukou, přidalo se koření a pak se na rozpáleném plechu osmažily.

RYBY

Ryby se ve 13. století běžně konzumovaly o významných postech. Jíst ryby symbolizovalo pokoru a skromnost. Pražský biskup Tobiaš vystrojil roku 1281 pro kanovníky i laické hosty u příležitosti vysvěcení nových kněží štědrou rybí hostinu „s přemírou vína a medoviny“.

Propagování ryb jako postního jídla ovšem vedlo k tomu, že se ryby začaly při slavnostních příležitostech vytrácet ze stolů prostého lidu. Ryba se v obecném povědomí stala typickým postním jídlem symbolizujícím odtěžení. Pokud se lidé chtěli „dobře poměť“, bylo jim proti srsti jíst postní jídlo v době bujarého veselí. Proto raději než ryby konzumovali tučná masa či drůbež. Ve středověku zmizela ryba ze stolů nejen o masopustu, ale i z tabulí vánočních, svatebních a nedělních.

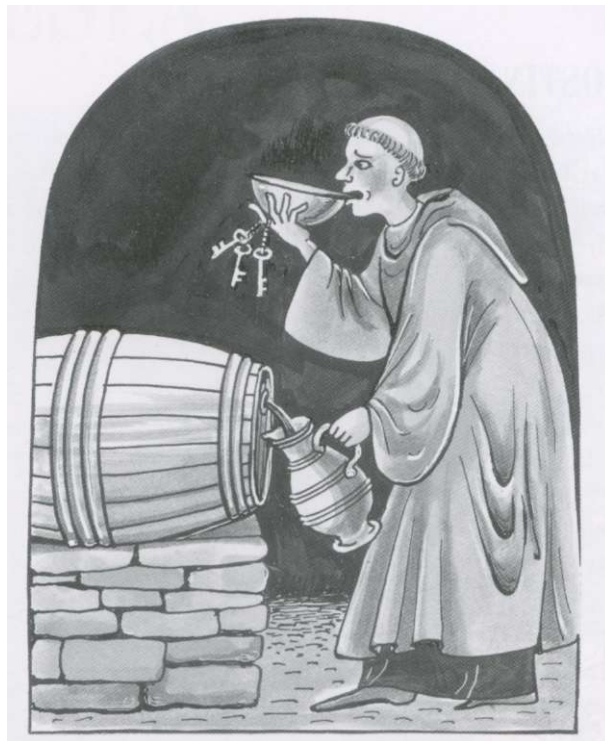
MLÉČNÉ VÝROBKY

Kravné, kozí i ovčí mléko bylo všude běžně dostupné. Pilo se vlažné, studené i kyselé. Z mléka či sbírané smetany se vařily polévky a omáčky, přidávalo se také do kaši. Ze smetany se stloukalo máslo. To byla běžná práce hospodyně. V každé domácnosti bývaly jednoduché dřevěné máselnice s pístem (utlouct v nich jednu dávku trvalo podle tučnosti smetany asi 15-20 minut). Z kyselého mléka se zhotovoval tvaroh a zvláště sýry (které se jedly hlavně v době, kdy krávy nedojily a v hospodářství tedy nebylo mléko na pití). Existovala celá řada

Stloukání másla - podle dobové iluminace ze Slezska

sýrů, jak dokládají ojediněle dochované názvy (homolka, maldřík, sýr, syreček). Některé sýry se zhotovovaly ochucené kořením (kmínem, muškátovým květem, šalvějí apod.). Sýry se obvykle sušily (tavení sýrů středověk neznal). Oblíbeným nápojem byla také syrovátka (proceděný zbytek zkyšaného mléka při výrobě tvarohu).

Mnich ve vinném sklepě - podle knižní iniciály

NÁPOJE

Kromě vody pili lidé od nejstarších časů různé odvary z léčivých a aromatických bylin (na způsob čajů). Voda se ochucovala medem, mízou břízy nebo javoru a také lesními plody.

Ještě ve 13. století se pivo většinou vařilo podomácku (práva vařit pivo v privilegovaných právovárečných domech a v městských pivovarech pocházejí většinou až ze 14. století). Středověké pivo vypadalo jinak než dnešní. Vařilo se aerobně (za přítupu vzduchu), nefiltrovalo se a více než dnešnímu pivu se podobalo alkoholizované kaši s vysokým obsahem škrobovin. Středověké pivo se konzumovalo i ohřvané, někdy se do něho přidávalo koření. Protože bylo husté, nepilo se, ale většinou se srkalo z misek (někdy se dokonce konzumovalo podobně jako kaše lžící).

Vlivem církve (víno bylo nezbytné pro liturgii) se rychle šířilo pití vína. Bylo oblíbené zvláště v prostředí panovnického dvora (který přebíral stolovací mravy křesťanské západní Evropy), velmožů i zámožných patricijů. Víno se však rozšířilo i v prostředí obecného lidu, často však sloužilo spíše jako přísada k vaření než k běžnému pití (nešlo o kvalitní dovážené víno, ale většínou pěstované doma, a tedy trpké).

V oblíbě všech vrstev společnosti (i v prostředí panovnického dvora a šlechty) zůstal tradiční starobylý slovanský nápoj - medovina. Medovinu si zhotovovali lidé sami doma z medu, který se míchal s vodou, a pak se nápoj nechával zkvasit.

Starí Čechevé zřejmě znali i jakýsi druh nespécifikované kořalky (pálenka z lihu je poprvé doložena ve 12. století ve Skotsku a Irsku). Ve 13. století se v jižní i západní Evropě vyráběla velice silná kořalka z vína (údajně obsahovala více než 60 % alkoholu). Původně se deklarovala jako lék.

Opilost sice církev pranýřovala, ale podle mínění ostatního lidu, prostého i urozeného, nešlo o nic pohoršujícího. Podle všeobecného mínění musel muž umět pít (a dvojnásobně to platilo pro rytíře). Zatímco pitky se v prostředí urozených účastnili výhradně muži, při venkovských a městských zábavách konzumovaly alkoholické nápoje hojně i ženy. Dobrý hostitel musel své hosty neustále pobízet, aby více pili. Oblíbené byly nejrozmanitější přpitky. Pronést dobrý přpittek se považovalo za umění. Většina oslav proto končila všeobecnou opilostí. Usnout a svalit se pod stůl se nepovažovalo za ostudu.

HOSTINA

U příležitosti významných událostí (korunovace, sňatek, uvítání vzácného hosta) konal panovník okázalé hostiny. Podobné, i když zřejmě méně nákladné, pořádali také biskupové a významní velmožové. Hostina bývala někdy veřejnou záležitostí a mohl se jí účastnit do jisté míry i lid. Dobrá hostina se vyznačovala hojností jídla a pití, okázalostí nádobí, bujarou zábavou a také drahými oděvy. O dobré hostině se mezi lidmi léta vyprávělo a zaznamenali ji i kronikáři.

Stolovníci - podle raně gotického reliéfu s apoštoly

S typickou kronikářskou nadsázkou se popisuje svatební hostina Kunhuty, neteře krále Přemysla Otakara II., s uherským kralevicem Belou roku 1264. Slavila se pod širým nebem na břehu Dunaje. Dobytka na porážku se prý sehnalo tolik, že mu nestačil ostrov na Dunaji, zvěřiny a drůbeže bylo bezpočtu. Na pečení chleba se svezlo tisíc metů pšenice (což je 18 500 hektolitrů). Vína bylo tolik, že by stačilo na několikadenní pitku pro všechny moravský a rakouský lid. Jídla a pití dostal každý tolik, kolik chtěl, jen se musel ohlásit u královských úředníků, kteří dohlíželi na průběh hostiny. Když roku 1271 hostil Přemysl Otakar II. kolínského arcibiskupa, na stůl se nosily misky z čistého zlata a stříbra. Koncem 13. století se poprvé objevují na stolech nejzámožnějších vrstev skleněné číše, většinou dovážené z Orientu či jižní Evropy.

Původně na hostinách sedávali muži a ženy odděleně, buď v samostatných místnostech, anebo alespoň u různých stolů. V průběhu 13. století však začali podle francouzského vzoru sedávat u jedné tabule spolu (což souviselo s kultivací dvorských mravů).

Číše s perličkovými nálepy - rekonstrukce (Královská huť Doksy)

Stolovníci - iluminace podle rukopisu Mater verborum

STOLOVÁNÍ

U stolu se jedlo obvykle jen dvakrát denně (v poledne a večer). Původně spontánní způsob stolování, kdy si lidé brali rukama ze stolu vše, co bylo v jejich dosahu, se ve 13. století začal výrazně měnit. Kultivace stolování zasáhla pod vlivem dvorských mravů nejprve urozené vrstvy, prostředí prelátů a bohatých patricijů. Začaly se vytvářet normy, jak se mají hosté u stolu chovat.

Již dříve bylo běžné, že si lidé před jídlem myli ruce, protože se jedlo bez příborů. U dvorské tabule se stalo samozřejmostí, že hosté netrhali maso rukama, ale krájeli nožem. Sousta si do úst vkládali jen pomocí palce a prostředníku, přičemž maso z misky nenabírali prsty, nýbrž pomocí kousku placky či chlebové střídky. Kousek placky či masa namáčeli do omáčky ve společné misce, ale tak, aby do ní nestrkali i prsty. Střídka, kterou se uchopovalo maso, se u vznešených tabulí nejedla, ale po několika soustech se házela pšm. Ruce si urození hosté otírali do ubrousků a případně i myli. Pomocí rukou jedli i prostí lidé, ale ti snědli vše, tedy i střídky, jimiž si jídlo ze společné misky nabírali. Ke konzumaci polévek a kaší sloužily lžice s krátkou rukojetí (krátká byla proto, že se nedržela jako dnes, ale v sevřené pěstí). Pomalu se začal vytvářet individuální prostor pro stolovníka. Již v Románu o růži z poloviny 13. století se píše, že každý host měl svou misku a pohár (což dříve nebyvalo).

Středověké stolování mělo přesná pravidla, podle nichž se určovalo, kdo má přednostní právo být obsloužen anebo v jakém pořadí budou lidé u stolu jíst. Postavení u stolu bylo dokonce dobovým výrazem pro vnitřní členění rodiny. Přednost měl hospodář a hospodyně, následovali synové, mužská čeleď, ženy, staří lidé a poslední děti. U panovnické tabule byla hierarchie ještě mnohem složitější, protože vyjadřovala prestiž úřadu jednotlivých velmožů. Právě místo u tabule bylo vnějším výrazem významu. Každý žárlivě střežil, aby mu byla u stolu prokazována úcta. Jaká mu oficiálně náležela.

Porážka vepře

SUOVINY A ŘEMESLA

VODNÍ ENERGIE

Ve 13. století se poprvé začala ve větší míře využívat vodní energie k pohonu technických zařízení. Vodní kola byla konstruována převážně na pohon spodní vodou (takové mlýny se nazývaly lopatníky), ale zřejmě již tehdy existovala i výkonnější zařízení s horním náhonem (nazývaná korečníky). Mlýny na horní vodu měly sice složitější konstrukci přívodu vody, ale současně měly zhruba dvakrát větší účinnost než lopatníky. Ve větší míře se mlýny s horním náhonem začaly šířit až ve 14. století, ovšem lopatníky se udržely souběžně s nimi velice dlouho.

Princip pohonu zařízení založený na vodní síle byl univerzální a lidé ho začali záhy využívat nejen k mletí obilí, ale i k jiným pracím. Vodní energie představovala první, ale nesmírně významný krok k mechanizaci středověké řemeslné výroby.

Technická zařízení se budovala u vodních toků, často byla přímo součástí mlýnů na obilí (obvykle na základě privilegia). Ne všichni mlynáři však směli podobné zařízení vlastnit. Při založení se totiž většinou výslovně uvádělo, že mlýn smí mít pouze mlecí kolo (tedy pohánějící mlýnské kameny na mletí obilí a případně stoupy na výrobu krup). Pokud mohla být u mlýnu valcha, zařízení na zpracování rudy nebo jiné technické zařízení, muselo být v privilegii výslovně uvedeno.

Ve 13. století vznikly první valchy poháněné vodní energií. V roce 1244 měl brněnský klášter augustiniánek mlýn s jedním kolem valchovním, v roce 1301 získali florentští kupci, kteří pracovali pro panovníka, na Svitavsku dva valchovní mlýny.

Vodní kolo se významně uplatnilo i v hornictví. Ve druhé polovině 13. století prudce rostla těžba stříbra a vodní kola poháněla stoupy, v nichž se stříbrná ruda drtila. Mlýn pro potřeby horníků je výslovně doložen roku 1269 v blízkosti dolů u Domašova. O technických zařízeních poháněných vodními koly se zmiňuje i horní právo z roku 1300.

LÁMÁNÍ KAMENE

Ve 13. století se začaly ve velkém otevírat kamenolomy, protože nesmírně vzrostla výstavba zděných staveb, a tedy potřeba stavebního kamene. Na základě budov, sklepy, hradby a méně významné stavby stačil běžný štípaný kámen z okolí (opuka, břidlice aj.), ale na výstavbu paláců a kostelů se začaly používat přesně opracované kvádry, většinou pískovcové, ale také vápencové, které se dovážely i z velkých vzdáleností. Díky tomu bylo možné budovat venkovní zdi některých pozdně románských kostelů střídavě ze šedých

kamenická práce - románský portál kostela v Chelčicích (kolem roku 1240)

Románské zdivo - kostel Zvěstování Panny Marie
(původně sv. Petra a Pavla) v Plaňanech (kolem roku 1200)

a načervenalých kvádrů na způsob šachovnicové mozaiky. Pro stavební účely se rovněž těžily speciálně upravené kvádry, které sloužily jako portály dveří a ostění oken. Ve 13. století se začaly těžit domácí mramory. Zvláště oblíbené byly vápence z okolí Prahy - slivenecké (roku 1253 je používali při stavbě kláštera křižovníci), karlístejské a kosořské.

Pro hospodářské účely (mlýnské žernovy, koryta na vodu, stoupy) se používal místní kámen. Těžba v malém se prováděla obvykle z mělkých jam.

HUTNICTVÍ ŽELEZA

Produkce železa oproti starším dobám prudce stoupala. Bez ní by byl další hospodářský rozvoj českých zemí nemožný. Železná ruda se těžila v povrchových nálezích stejně jako dříve, neboť díky kolonizaci lesních krajín byla odkryta nová naleziště (západní Čechy, Českomoravská vrchovina, severní Morava). Na rozdíl od staršího hutnictví (kdy převládalo tavení rudy v jámových výhních) se ve 13. století začaly více využívat šachtové pece. Jedna taková byla nalezena u Radčic. Pec měla šachtu s kamennou vyzdívkou o vnitřním průměru 30 cm a byla vysoká cca 100-130 cm. Ani tato pec však ještě neumožňovala dokonalou tavbu. Zpracování železa bylo založeno na starší technologii pražení rudy za přítomnosti vápence (který snižoval bod tání strusky a zvyšoval její tekutost).

Ve 13. století se však objevily i dokonalejší kusové pece (později nazývané dýmačky), v nichž se díky konstrukci dosahovalo vyšších tavicích teplot za pomoci vzduchu, vhněného měchy (snad již tehdy poháněnými vodními koly). Taková pec podle archeologických nálezů zřejmě stávala v roce 1269 u Domašova nedaleko moravského Šternberka.

TĚŽBA STŘÍBRA

Dolování a zpracování stříbra přineslo Českému království ve 13. století nejen slávu, ale především prostředky k prudkému hospodářskému a mocenskému vzestupu. České země se staly největším evropským producentem stříbra.

Povrchová ložiska byla do konce 12. století v podstatě vytěžena. Proto se začalo s dolováním ve větších hloubkách, neboť byla objevena nová naleziště. Dobývat rudu ve větších hloubkách však nebylo možné bez řady technických znalostí, které domácí haviři neměli. Nešlo však jen o vlastní dolování, nýbrž také o nezbytný kapitál, který velkoryse koncipovaná těžba vyžadovala. Proto začali panovníci zvát do českých zemí německé horníky, kteří ovládali techniku hlubinné těžby. S nimi přicházeli zámožní těžaři, kteří byli schopni nezbytných investic. Ve všech horních městech Českého království rychle převládlo německé obyvatelstvo (podíl Němců zde byl mnohonásobně vyšší než v jiných středověkých městech).

První velké naleziště stříbra bylo objeveno kolem roku 1230 nedaleko Jihlavy. Nebylo nijak mohutné a záhy bylo vytěženo. Ovšem díky tomu, že v Jihlavě bylo sepsáno nejstarší právní ustanovení o hornictví (Jihlavský řád vznikl podle zvykového práva kolem roku 1265), právní věhlas Jihlavy přežil místní hornické podnikání. Ve stejné době jako v Jihlavě se stříbro začalo těžit v okolí Havlíčkova Brodu, ale i zde byla dostupná ruda vytěžena poměrně záhy. Těžaři vysílali své prospektory po celé zemi (dolovat se začalo např. v oblasti Jeseníků). Největší pozornost prospektorů však byla soustředěna na Českomoravskou vrchovinu. Těžit v malém se začalo i v okolí Kutné Hory. Kolem roku 1290 těžba v celé zemi upadala, protože dostupná ložiska byla vytěžená. Právě tehdy byly objeveny nové žíly stříbrné rudy v Kutné Hoře. Záhy se ukázalo, že jde o ložiska nebyvalých rozměrů. Téměř okamžitě se sem začali stahovat horníci z poloviny Evropy (to, co se dělo v Kutné Hoře na konci 13. století, lze bez nadsázky přirovnat ke zlaté horečce v Kalifornii v 19. století). Sláva Kutné Hory byla v cizině ještě zveličována, proto se sem hrnuli nejen horníci, ale také nejrůznější dobrodruhovité. Ve Zbraslavské kronice se o „sběhu ke Kutné“ píše, že město „přitahovalo ohromné zástupy cizích národů jako hotový jícen lakomství a propast hříchu“. Podle jedné štyrské kroniky se tu shromáždilo na 100 000 haviřů ze všech okolních zemí. I když jde o přehnané údaje, typické pro středověké kroniky, je nesporné, že během krátké doby se z Kutné Hory stalo spolu s Prahou největší a hlavně nejbohatší město v Českém království.

Na tehdejší dobu se v českých zemích těžilo ohromující množství stříbra. Kolem roku 1280 byla roční produkce jen asi 4 až 5 tun (ani to nebylo málo), ale po otevření kutnohorských dolů dosáhla kolem roku 1300 produkce stříbra 25 až 30 tun ročně (což bylo 40 % veškeré evropské těžby). To bylo české středověké maximum, které se v následujících dobách již nepodařilo překonat. Organizace dolování byla založena na tom, že si zámožný německý patricij nebo častěji společenství několika zámožných patricijů pronajali od panovníka horní regál pro určité území (vždy za dohodnutou jednorázovou cenu zvanou urbura). Na základě tohoto privilegia udělovali na vymezeném území právo k dolování těžařům, kteří zaměstnávali horníky a nádeníky. Od těžařů vybírali dohodnutý podíl z výnosů, které kontrolovali. Často od nich sami rudu vykupovali a dále zpracovávali. Také haviři - kopáči dostávali kromě pevné mzdy určitý podíl z vytěžené rudy, kterou prodávali kverkům (překupníkům a zpracovatelům). Vztahy, které existovaly ve středověkém dolování, byly založeny téměř výhradně na tržních principech.

Hlubinné dolování v českých zemích znalo až do konce 14. století pouze systém těžby z úklonových šachet. Svislé jámy se objevily až po husitských válkách, kdy byla podpovrchová ložiska vytěžená a bylo nutno těžit hlouběji. Těžba se vždy začínala otevřením důlního díla. Zájemce o těžbu - těžař -

Horník ve středověké perkytli - rekonstrukce (muzeum Kutná Hora)

musel nejprve prokázat, že v daném úseku stříbrná žíla existuje. Proto nejprve razil tzv. nálezovou nebo otvírkovou jámu. Otvírkové kutací práce konal těžař na své riziko. Pokud narazil na stříbrnou rudu, majitel horního regálu mu vyměřil dolové pole (jeho rozměry byly podle tehdejších norem 98 x 64 metrů). V tomto poli musel těžař otevřít tři jámy. Dolová pole se vyměřovala úmyslně malá, aby to nutilo těžaře postupovat za rudou do hloubky, což bylo pro ně sice nákladnější, ale majiteli horního regálu to přinášelo vyšší zisk (místo mohl rozparcelovat na větší množství dílů k pronájmu).

Ložiska, která se ve 13. století těžila, byla pod povrchem v hloubce od několika až do dvou či tří desítek metrů. Sklon šachty nebyl pravidelný, řídil se sklonem stříbrné žíly. Profil otvoru byl co nejmenší (aby se zbytečně nevykládaly peníze na odtěžování hlušiny a výdřevu), ale vždy musel být tak veliký, aby se do něj vešly schody (Leiterwerk) a aby jím bylo možno vytahovat lano s vytěženou horninou (Seilricht). Schody se buď tesaly do skalního podloží, nebo se k výdřevě upevňoval jednoduchý dřevěný žebřík. Vytěžená hornina se v dole obvykle ukládala do koženého měchu a ten se táhl po dně úklonové jámy pomocí silného provazu vzhůru (vědra se dala používat jen tam, kde byla jámy svislá). Protože dno jámy bylo ukloněné, často si horníci ulehčovali sestup tím, že po podlaze sjížděli na kusu kůže (zvané flek) jako na skluzavce. Tento zvyk se stal symbolem hornické šikovnosti.

Ruda se těžila pomocí železek (kovových klínů), která se vrážela do puklin údery těžkých kladiv (mlátky). Objevilo se však i nové nářadí - železné špičáky a malé motyky (zvané krace). Toto nářadí je doloženo již v polovině 13. století. Ruční těžba v tvrdé skále byla pomalá, odhaduje se, že při šesti hodinové pracovní směně dokázal horník vylámat ve štole, která měla profil 2 x 1 metr, vrstvu jen asi 2,5 cm hlubokou. Protože se v dolech pracovalo na směny a těžilo se bez přestávky (s výjimkou svátků), mohli tehdejší horníci postoupit o jeden metr asi za dva týdny.

Již na konci 13. století existovala pracovní ochrana horníků. Směna mohla mít jen šest hodin a horník nesměl pracovat dvě směny za sebou. O svátcích a nedělích se nesmělo pracovat. Pracovní doba se musela vyhlášovat veřejně, a pokud haviř nedostal dohodnutou mzdu, měl právo podat žalobu u horního úřadu. O bezpečnost práce v dolech se oficiálně starali tesaři, kteří stavěli a opravovali výdřevy.

OSTATNÍ RUDY

Zlato se ve 13. století rýžovalo v povrchových nalezištích anebo se dobývalo z rud, které se nacházely těsně pod povrchem. Hlubinná těžba zlata je doložena až ve 14. století. Někdy koncem 13. století se zřejmě začalo s hlubinnou těžbou cínovce (v tzv. Čechtálu, tak se nazývalo údolí od západočeského Slavkova k Lokti). Olovo, nutné k hutnění stříbrnosných rud, se dováželo z Polska a z německých zemí.

řemeslná výroba

Mnich připravuje slad - podle německé iluminace

ŘEMESLA

Stejně tak jako vydáním privilegia nevznikly aglomerace městského typu. které byly mnohem staršího data, ani založením cechu (ty se v českých zemích objevují až ve 14. století) nevzniklo středověké řemeslo jako takové. Specializovaní řemeslníci působili na knížecích hraděch i ve vesnicích nejméně od 10. století.

Ve 13. století se však oproti předchozím staletím výrazněji rozšířil okruh specializovaných řemeslných profesí. S přechodem na tržní hospodářství a v důsledku prohloubení direktivní správy (která začala prosazovat systém místních výsad) se vytvářela ostřejší hranice mezi zemědělstvím a řemeslnou výrobou. Pro fungování místních trhů bylo nezbytné, aby rolníci prodávali zemědělskou produkci a naopak nakupovali od řemeslníků jejich výrobky. Je proto možné, že již v této době se objevovaly zákazy působení určitých řemesel na venkově. Roli v přesunu řemeslné výroby z vesnic do měst hrály samozřejmě i hospodářské zájmy vlastních řemeslníků, neboť městský trh skýtal lepší podmínky pro odbyt. Ať byly důvody jakékoli, většina typických středověkých „městských“ řemesel se již ve 13. století nedá na vesnicích doložit, anebo jen výjimečně.

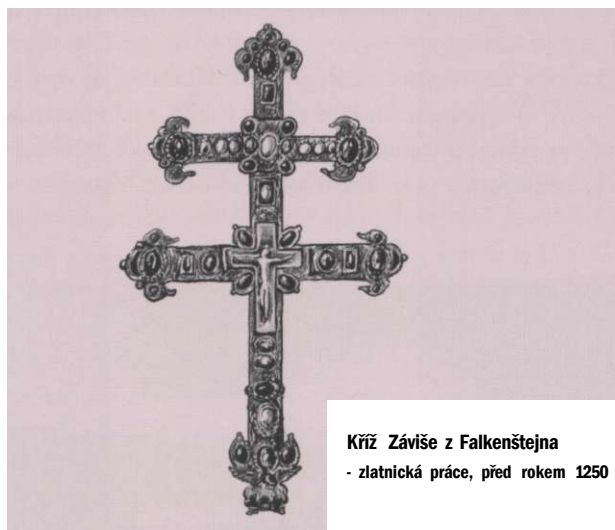
Jediné, co na vesnicích zůstalo, byly malé kovárny. Dále samozřejmě existovala (i když zřejmě omezená) domácí textilní výroba (především předení) a také zhotovování předmětů ze dřeva (součástky zemědělského nářadí.

Kopyto a zbytky kůže - nálezy ze ševcovské dílny v Hradci Králové

jednoduchý nábytek, stavební prvky domu), kůže (jednoduché pásy, řemení, houně), proutí a slámy (košíky, ošatky). Na městských trzích však rolníci běžně nakupovali zboží, které nedokázali zhotovit v takové kvalitě sami (sukno, střevíce, dřevo aj.). A samozřejmě i širokou škálu kovových a keramických výrobků.

Jak rostla životní úroveň a rozšiřoval se počet zámožných lidí, rostla poptávka po dokonalých a luxusních výrobcích. Nadprůměrně šikovný řemeslník mohl očekávat nejen dobré příjmy, ale i určité výhody, neboť šlo o svobodné muže, kteří se mohli v případě nespokojenosti odstěhovat za lepším. Proto měli zámožní vlastníci panství zájem řemeslníky v blízkosti svého sídla udržet. Ve 13. století získávali řemeslníci různá privilegia, ale ještě ne kolektivní (jako později cechy), nýbrž individuální, která platila jen pro jejich osobu. Je známo, že král Přemysl Otakar II., stejně jako Václav II., poskytoval privilegia vynikajícím zlatníkům, kteří pracovali pro jeho dvůr. Lze předpokládat, že určité výsady dostávali schopní řemeslníci nejrůznějších profesí i při zakládání měst, protože lokátor musel mít zájem na tom, aby vybudoval co nejlepší výrobní a tržní zázemí. Stejně tak se snažili dobré řemeslníky pojistit pro sebe vlastníci hradů a také kláštery.

Kříž Závise z Falkenštejna
- zlatnická práce, před rokem 1250

PEKAŘI A ŘEZNÍCI

Vymezit postavení pekařů a řezníků ve 13. století je obtížné, protože nejsou k dispozici žádné relevantní prameny. Je však zřejmé, že tato řemesla musela jako samostatná existovat, protože na počátku 14. století byla jejich bratrstva v Praze vlivná a početná.

Již v 11. a 12. století se mezi služebníky v knížecích hraděch zmiňují lidé, kteří se věnovali pečení chleba, tedy pekaři. Mezi výsadami, které někdy obdržel lokátor při založení vesnice či města, bylo také právo provozovat šenk, mlýn, ale někdy i porážet dobytek. S ohledem na rychlý růst populace a podobu největších královských měst ve 13. století je zřejmé, že lidnaté aglomerace se neobešly bez řemeslníků, kteří zajišťovali základní potraviny.

Pontifikální střevíc - zvaný Svatováclavský, výšivka na kůži, po roce 1200

řemeslná výroba

KOVÁŘSTVÍ

Kovářny patřily k nejrozšířenějším řemeslnickým provozům, stávaly v předhradích, předklášteřích i předměstích, byly také na vesnicích. Bez kováren nebyla možná zemědělská výroba, nedaly se ani stavět domy, nebylo možné válcit ani vyrábět.

Surové železo v hřivnách kupovali kováři od hutníků. Protože se zdokonalovaly hutní pece, bylo železo levnější a současně kvalitnější a lépe zhutněné, takže při práci s ním nebylo třeba tolik času na vykování výrobku. Lépe zhutněné železo umožňovalo také kalení (nezbytné při výrobě nástrojů a zbraní s ostřím).

Zatímco venkovští kováři se věnovali zhotovování nejjednodušších výrobků, kování koní a opravám starších polámaných kusů, kováři ve městech vyráběli mnohem širší sortiment zboží. Již v této době se začali specializovat na běžné kováře (kteří se věnovali výrobě běžného sortimentu, jako byly hřebíky, panty, mříže, jednoduché řemeslnické a zemědělské nástroje a také kování koní) a na specializované výrobce - mečíře, zámečníky, platněře, helměře apod. Nejstarším doloženým specializovaným kovářem - helměrem byl mistr Günther, který pracoval na dvoře Přemysla Otakara II. Helměře Jindřicha si z Vídně přivedl král Václav II.

Především kapacita výroby zbraní a zbroje musela být značná, jak vyplývá ze zpráv o výzbroji českého královského vojska. Domácí tradici této výroby dokládají i pozdější zprávy o platněřském řemesle (ve 14. století se česká zbroj prodávala i do ciziny).

Středověké sekery - ze sbírek muzea v Brandýse nad Labem

Zvon Vilém - dnes ve věži kostela Nanebevzetí Panny Marie v Havlíčkově Brodě (kolem roku 1300)

Suroviny a řemesla

Kalení meče - rekonstrukce (Three Brothers Production)

Městská kovárna - rekonstrukce (Three Brothers Production)

Značně rozvinuté muselo být i zámečnické řemeslo. Šlo o specializovanou výrobu, která vyžadovala odlišné nářadí a také zkušenosti, jaké většina venkovských kovářů neměla. Přesto se ve venkovských obydlich 13. století běžně setkáváme s klíči (jeden z nejběžnějších archeologických nálezů), klíče a zámky si lidé z venkova kupovali od městských zámečníků, stejně jako od jiných mistrů nože s kaleným ostřím, srpy a některé další výrobky ze železa.

KOVOLITECTVÍ

Technika lítí kovu do formy byla běžná již v době knížecí (především ve šperkařství). Ve 13. století se však technické možnosti kovolitectví rozšířily i mimo rámec výroby šperků. Z bronzu a cínu se začaly zhotovovat velké nádoby, svícny a další předměty pro interiér, ozdobné prvky k nábytku a dveřím a také kostelní zvony.

Kov se musel před odlitím dobře utavit a pak se odléval do tzv. ztracené formy. Nejprve bylo nutno z vosku či dřeva zhotovit model budoucího tvaru, který se obalil hmotou z hlíny a vypálil. Pak se keramická forma rozřízla, začistila, odstranily se zbytky vosku či dřeva, skořepina se znovu spojila a otvorem se do ní nalil roztavený kov. Pokud byl však výrobek příliš veliký a nebylo možné formu zhotovit (např. při lítí zvonů), vykopala se do země jáma a její stěny se omazaly hlínou do předpokládaného tvaru. Kromě oboustranných forem existovaly i jednostranné kladby, v nichž se odlévaly ploché tvary (ozdobné panty apod.). Tyto formy byly často z kamene, do něhož se zhotovil negativní tvar výrobku.

Mezi unikátní doklady kovoliteckého řemesla patří bronzové akvamanile

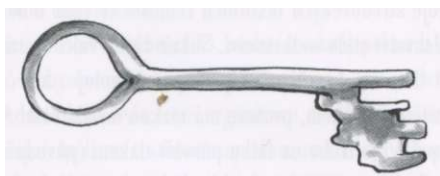
Drátěná zbroj - rekonstrukce (Three Brothers Production)

Postup výroby drátěné košile - spojování kroužků

z Hradce Králové z let 1280 až 1290, které však zřejmě není domácího původu, ale bylo dovezeno ze Saska. Z rukou českých kovolitců však pocházejí některá dochovaná klepadla, stejně jako akvamanile v podobě koně nalezené v Praze-Košířích, dále zlomky svícnu a rozmanitých dekoracních prvků.

I když se o zvonech hovoří již v Kosmově kronice, nešlo o lité zvony, ale o plechové zvonky. Skutečné lité zvony se v českých zemích objevily až ve 13. století (zmínka z roku 1249 na Pražském hradě a 1261 v Trhových Svinech). Nejstarší dochované zvony jsou v Chebu (1286), Chlumu nad Ohří (1295) a Havlíčkově Brodě (1300).

Gotický klíč s kruhovou hlavici - Bystřec

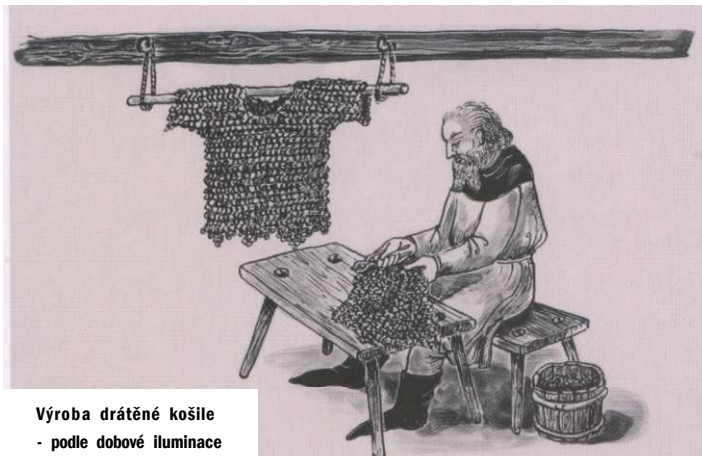
Gotický klíč s dělenou kruhovou hlavici - Mstěnice

Nástrčkový klíč - Bystřec

Gotický klíč s kosočtverečnou hlavici - Bystřec

Výroba drátěné košile
- podle dobové iluminace

HRNČÍŘSTVÍ

Stejně jako v jiných odvětvích, i při výrobě keramiky platilo, že měšťtí hrnčíři pracovali pro poměrně rozsáhlý okruh zákazníků, někdy dodávali na trhy vzdálené i desítky kilometrů, jak dokládají značky na dnech nalezených hrnců. Naproti tomu produkce hrnčírů na venkově byla omezena většinou jen na obyvatele okolních vsí. Venkovští hrnčíři by se zřejmě stěží uživil, pokud by současně nevlastnili menší zemědělské hospodářství,

Hrnčířství ve 13. století nedoznalo oproti předchozímu období podstatnějších technologických změn. V některých dílnách (především na venkově) se ještě udržel jednoduchý kruh s pomalými otáčkami, na němž se nádoba, předem slepená z válečků, jen obtáčela a hladila. Většina hrnčírů ve 13. století však již používala dokonalejší rychle rotující kruh, na němž se nádoba točila přímo z hroudy. Stěny takové keramiky byly slabší a nádoba celkově lehčí. Ve 13. století se celkově zlepšil výpal keramického zboží. Podle podmínek v peci během výpalu se keramika různě zabarvovala. Jestliže se do pece vháněl vzduch (oxidační proces), keramika se barvila červeně nebo žlutě. Pokud byla pec uzavřena (redukční proces), keramika se zbarvovala modrošedě. V případě, že došlo k předčasnému ukončení výpalu (což bylo ve středověku běžné, neboť hrnčíři neměli technické prostředky, jak postup výpalu sledovat), bylo jádro střepů zbarvené jinak než stěny nádoby.

Džbánek s ouškem - Hradec Králové, 13. století

řemeslná výroba

Pokud se keramika pálí při nižších teplotách, zůstává porézní a je průlinčitá (prosakuje ji voda). Středověká keramika se proto obvykle páčila při vyšších teplotách (nad 800 °C), které způsobily uzavření pórů hmoty (na způsob glazury, kterou ale tehdejší hrnčíři neznali) a stěnami nádoby pak neprosakovala tekutina.

Vlivem západních vzorů se poněkud měnily tradiční tvary domácí keramiky. Ve 13. století se jako nový tvar objevil džbán s uchem (dříve hrnčíři ucha nedělali), objevily se také miskovité pokličky s oušky. Kromě tradičních baňatých hrnců přibýly různé válcovité a soudkovité poháry. Vedle tradičního zdobení povrchu keramiky jednoduchým rytím (linky a vlnovky) se jako novinka objevilo dekorování ozubeným kolečkem (radýlkem). Kromě kuchyňské a stolní keramiky se zřejmě již ve 13. století začaly vyrábět také tzv. hrmcovité kachle (což byl vývojový předstupeň pozdějších komorových kachlů), určené ke stavbě kupolí pecí a kamen.

TEXTILNÍ ŘEMESLA

Zatímco textilní suroviny (len, konopí a vlnu) zpracovávaly ženy doma samy, tkaní látek obvykle svěřovaly řemeslníkům - tkalcům, jejichž dílny byly vybavené jednoduchými tkalcovskými stavy.

Po sklizení se len a konopí nejprve několik týdnů máčely v mělké vodě, pak se sušily (obvykle doma u pece), tloukly mezi kameny a stonky se mnuly mezi prsty, aby se uvolnilo dřevité pazdeří. Tento pomalý a pracný postup se urychlil užitím vohle (prkénko s hřebíky hustě natlučenými vedle sebe). Místo mnutí mezi prsty se stonky lnu a konopí pročešávaly na vohli skrze hřebíky. Také vlna se před předemím máčela, aby se odmastila. Poté se sušila rozprostřená na zemi a mlátilo se do ní pruty, aby se zbavila prachu a nečistot. Dále se cupovala mezi prsty nebo se pročešávala pomocí tvrdých hlaviček bodláků (doloženo je i pročešávání mezi bodlinami ježky). Později se k pročešávání vlny užívaly hřebeny s několika řadami hustě vedle sebe upevněných drátků (na způsob vohle, ale s mnohem menšími mezerami). Připravená koudel se předla tradičním způsobem ručně na vřeten - dřevěnou tyčku dole zatíženou přeslenem, který působil při otáčení jako setrvačnik.

Upředemá příze se musela před tkaním ještě převínout (přesoukat) na cvíku. Propletací svislé rámové stavy se ve 13. století užívaly jen výjimečně. Na nich tkali lidé na venkově hrubé látky pro vlastní hospodářské užití (pytle, plachty). Pokud však chtěli jemnější látku na oděv, nechávali ji obvykle zhotovit u řemeslníka.

V tkalcovských dílnách se používaly stavy s listem, pomocí něhož se vytvářel prošlup - mezeru mezi osnovními nitěmi. List rovnoměrně rozdělil osnovní

Práce na tkalcovském stavu - jedno z nejstarších dochovaných vyobrazení.
Německo, polovina 13. století

nitě tak, že některé zvedl a mezerou mezi horními a spodními se provlékla útková nit. Pohybem listu se pak obrátilo postavení nití (horní klesly a spodní se zvedly) a takto vzniklou novou mezerou se zpět vrátila útková nit.

Ke zhotovování užších textilií (pásky a popruhy) se užíval jednoduchý destičkový stav. Ve 13. století se také objevila technika pletení na jehlicích a výroba prýmků, což je technika založená na práci se soustavou nití, které se různým způsobem kříží (z ní se později vyvinulo paličkování krajek). Prýmků sloužily k ozdobnému lemování oděvů, často se zhotovovaly z nití obtáčených zlatem nebo stříbrem. Především proto pranýřovali honosné lemování oděvů církevní mravokárci.

Z hlediska vývoje středověkých textilních řemesel se však mnohem významnějším než tkalcovství stalo soukenictví. Sukno vzniká valchováním (tedy zhutněním) vlněné tkaniny, která pak lépe tepelně izoluje, ale částečně také chrání před deštěm a sněhem, protože má nízkou nasákavost. Aby se vlněné vlasy ideálně spojily, je třeba na látku působit tlakem (původně se látka šlapala bosýma nohama, později se tloukla dřevěnými palicemi), teplem (při valchování je látka namočená ve vlažné vodě) a vhodnou chemikálií (ve středověku se obvykle používala lidská moč). Ve 13. století se v českých zemích poprvé objevily valchy poháněné vodním kolem, které se v dalších stoletích staly klíčem k nebyvalému rozvoji tohoto řemesla. Soukeníci bývali vždy nejbohatší ze všech textilních řemeslníků, protože mít valchu bylo privilegium, které zaručovalo vysoké zisky. Sukno bylo mnohem dražší než plátno a díky dobré kvalitě se vyváželo na trhy do sousedních zemí.

Zpracování lnu - freska. Německo, přelom 13. a 14. století

Přeslen - pálená hlína, polovina 13. století

OBCHOD A DOPRAVA

PENÍZE

Rozvinuté země křesťanského světa zahájily ve 13. století první tzv. velkou evropskou měnovou reformu. U jejího zrodu stáli italská kupci, kteří s ohledem na své obchodní zájmy usilovali o stabilizaci evropských měnových systémů zavedením kvalitní a současně stabilní mince. Prvním krokem bylo zahájení ražby benátského groše v roce 1202. Měl vysoký obsah stříbra, který se neměl v průběhu dalších ražeb snižovat. Vyvrcholením úsilí italských kupců bylo zavedení ražeb zlatých mincí (v roce 1252 florentský a janovský zlatý). To, že se kromě stříbra začaly v obchodě používat i zlaté mince, vedlo k větší stabilitě při sjednávání velkých kontraktů. Zatímco stříbrné mince sloužily místním trhům, zlaté peníze se staly platidlem mezinárodního obchodu.

České země se tomuto trendu nedokázaly po celé 13. století přizpůsobit (krok s tehdejší evropskou měnou vyrovnaly až roku 1300 zavedením grošových ražeb). Nestabilita domácí mince přinášela hospodářské ztráty a také oslabení prestiže v mezinárodním obchodě. Kvalita českých ražeb velice kolísala, mnohé měly nízký obsah stříbra, a to neustále snižovalo zájem o ně v zahraničí. Řečeno moderním jazykem, stávaly se nekonvertibilní měnou. Bylo obtížné obchodovat s nimi za hranicemi, a pokud ano, pak vždy pro obchodníka se ztrátou.

Nízká kvalita domácích mincí vyvolávala v českých zemích až nenasytnou poptávku po cizích mincích, které ve svých truhlicích shromažďovali především kupci - patricijové. Kvalitní mince se však na domácí trh dostávaly jen zřídka. To zpomalovalo rozvoj domácího obchodu, neboť ve 13. století nefungoval již izolovaně, ale byl vázaný na obchod zahraniční. Z okolních zemí se dovážely především některé suroviny, ale i luxusní zboží a také potraviny. Jejich cena se v důsledku nekvalitní domácí mince zvyšovala. Nekvalitní mince přinášela potíže i v průběhu kolonizace, neboť součástí tohoto osídlovacího procesu bylo zakupování pozemků, případně lepších práv (zákupní právo - emlyteuze).

Čeští panovníci se sice v průběhu 13. století dvakrát pokusili o dílčí úpravu, ale šlo jen o snahy kosmetické, které nemohly změnit podstatu problému. Základním nedostatkem byla totiž organizace domácího mincovnictví. Čeští králové tvrději lpěli na tradičním systému nakládání s horním a mincovním regálem (tedy výlučným vlastnictvím těchto činností). Dolování a ražba

Židovský lichvář vybírá dluh a váží mince - francouzská iluminace

mincí se neděly v jejich režii a svým způsobem ani pod jejich dohledem. Obchod s drahými kovy byl svobodný (tedy nijak zdaněný a kontrolovaný). Čeští panovníci pravidelně pronajímali právo těžit drahé kovy za stanovený plat (urburu). Stejně tak pronajímali za podíl z ražeb právo razit mince. To jim sice každoročně přinášelo vysoké příjmy (zvláště s rostoucí těžbou stříbra), v případě potřeby i levný úvěr (urburu mohli prodávat dopředu na několik let), podstatným způsobem to však omezovalo jejich možnosti kontroly (jazykem moderní ekonomie šlo o stejnou situaci, jako když stát privatizuje klíčová hospodářská odvětví).

Po celou dobu vlády krále Přemysla Otakara II. si pronajímali „minci království českého“ (spolu s rychtami dvou královských měst) původem německý patricij Eberhard za 14 tisíc hřiven stříbra ročně. Plat ovšem nemusel platit jen v penězích, ale také ve zboží a službách (ze svých prostředků např. platil 110 těžkoodděnců pro královské vojsko). Týž Eberhard si také pronajímali „minci moravskou se všemi právy“ za 5 tisíc liber ročně. Ve výsledku vedl podobný systém k neustálému zhoršování mince, protože ti, kdo si právo dolovat stříbro a razit mince pronajímali, se celkem logicky snažili co nejvíce obohatit. Tento neutěšený stav změnila až reforma krále Václava II. v letech 1298 až 1300, kdy panovník převzal do svých rukou správu urbury a zavedl centrální ražbu mincí pod svým přímým dohledem.

Denáry Přemysla Otakara I.

BRAKTEÁTY

O první velkou reformu domácí mince se pokusil král Přemysl Otakar I. kolem roku 1210. Místo dosavadních nekvalitních denárů nechal razit zcela nový typ mincí nazývaných brakteáty (z latinského bractea - plíšek). Současníci je ovšem v duchu domácí tradice dál nazývali denáry (latinsky denarius). Pro jejich podobu se brakteátům také přezdívalo „plecháče“.

Brakteáty se staly základem domácí mince po celé 13. století (v numismatické literatuře označované jako brakteátové období).

Brakteáty byly jednostranné mince ražené ze slabého plechu (proto nejsou rovné, ale miskovitě prohnuté). Typ jednostranné mince převzaly české země ze severního Německa. Napodobovaly se především ražby Míšně, které ve velkém pronikaly na severočíslenské trhy a konkurovaly tak domácímu obchodu. Jen výjimečně nesl český brakteát nápis se jménem panovníka. Obrazová symbolika byla velice rozmanitá, jejím smyslem bylo především oslavit panovníka jako ochránce práv a řádu země. Technická kvalita mincí velice kolísala, protože brakteáty se nerazily po jednom jako oboustranné mince, ale na sebe se položilo několik plíšků (údajně až 15) a vyrazily se najednou (vzor na spodním nebyl proto ostrý).

První brakteátové ražby vycházely z váhy břeislavské hřivny (původní staročeské normy pro ražbu kvalitních denárů). Nejstaršími mincemi byly tzv. velké brakteáty o průměru kolem 4 cm a hmotnosti 1 gramu. Protože byly původně z kvalitního stříbrného plechu (obsah stříbra byl 0,970 až 0,920), staly se zpočátku oblíbeným platidlem i v sousedních zemích na severu (v Míšeňsku a Lužici), protože jejich nominální hodnota se téměř rovnala skutečné hodnotě stříbra obsaženého v mincích. Jenže v dalších letech se ryze stříbra snižovala, a to i přes fakt, že český král zřídil v Praze zkušební huť, která kontrolovala podíl stříbra v mincích, a chod všech mincoven kontroloval královský úředník - provizor mince. Podnikání v mincovnictví bylo ovšem tak výnosné, že královští služebníci za rozličné „dary“ o nešvarech mlčeli.

K velké mincovní reformě došlo po roce 1260 v souvislosti se vznikem česko-rakouské personální unie v čele s Přemyslem Otakarem II. Aby se sjednotil

Malé brakteáty Václava II.

trh, bylo nutné unifikovat používané váhy a také kvalitu ražených mincí v obou zemích. Do systému ražby českých mincí se zapojily i některé významné rakouské politické síly (salcburský arcibiskup a rod Menhartoviců, vlastníci rozsáhlé statky v Tyrolsku). Současně se přední velmožové obou zemí (údajně před bitvou u Kressenbrunn) dohodli, že stáhnou nekvalitní mince a nahradí je novými s vyšším obsahem stříbra. Snad v roce 1268 bylo nařazeno razit mince podle pražské hřivny (její váha byla zvýšena z původních 210 na 253,17 gramů), současně byla zvýšena váha rakouské hřivny (na 279,5 gramů), podle níž byla stanovena hřivna moravská (280 gramů). Dochovalo se závaží s nápisem „argent marca“ (tedy hřivna stříbra), podle které se přesně váha určovala.

Místo velkého brakteátu se po roce 1260 začaly razit nové, tzv. střední brakteáty o průměru kolem 3 cm s vysokým obsahem stříbra. Již po několika letech byla však i tato mince znehodnocena snižováním obsahu stříbra, a proto se roku 1268 začaly razit vedle původních ještě tzv. malé brakteáty (jejich průměr se pohyboval kolem 2 cm). Jako nový motiv se na brakteátech Přemysla Otakara II. objevil dvouocasý lev.

Protože neustále rostla potřeba nových mincí v rámci rozšiřování domácích trhů, bylo zřízeno několik nových mincoven, které se pronajímaly podnikatelům z řad patriciů. Ve třetí čtvrtině 13. století se mince razily v Praze, Českých Budějovicích, Písku, Plzni, Kadani, Brně, Humpolci, Smilově (Havličkově), Brodu, Uherském Hradišti, Žitavě, Opavsku a Kladsku. S ražbou mince byly spojeny také rychty v Čáslavi, Kolíně, Znojmě a Uherském Brodu. Mincovní právo získal i olomoucký biskup. Tak široká síť mincoven se však dala kontrolovat ještě hůře než dříve a byla jedním z důvodů prudkého snižování kvality brakteátů (zvláště na konci vlády Přemysla Otakara II.). Na Moravě se po několika letech od používání malých brakteátů ustoupilo a nahradily je malé rakouské denáry. V západních Čechách se zase začaly razit mince napodobující bavorské feniky.

Na počátku vlády krále Václava II. se razily především malé brakteáty, ovšem ve velice nízké kvalitě. Především v této době vyvstal problém s platbami českými mincemi v zahraničním obchodě (ze země se spíše než mince vyváželo kusové stříbro, které se dočasně stalo jakýmsi náhradním platidlem). Konečným řešením problémů domácího mincovnictví bylo zavedení grošové ražby v roce 1300.

Brakteáty Václava I.

Střední brakteáty Přemysla Otakara II.

DOMÁCÍ TRH

O skutečné podobě a rozsahu domácího obchodu ve 13. století se dochovalo jen málo zpráv, ovšem z okrajových zmínek lze soudit, že skutečný obrat zboží byl značný. Trh významně ovlivňoval domácí hospodářství a vedl k dalšímu prohloubení peněžní směny. Městské trhy kontinuálně navazovaly na starší tržiště, která ležela za palisádami knížecích hradů. Odhaduje se, že kolem roku 1200 bylo v Čechách a na Moravě zhruba 25 hlavních hradských tržišť a kromě toho téměř 100 dalších míst, kde se trhy konaly. V roce 1300 mělo právo trhu každé město (jen těch bylo v Čechách přes 70 a na Moravě kolem 40). Kromě nich existovaly také tržní vsi, trhy se dále konaly v místech bývalých správních středisek a v předhradí či v blízkosti hradů (pokud hrad neležel přímo ve městě). Tržních míst (větších i malých lokálních) bylo na konci 13. století několik set a rovnoměrně pokrývala celou plochu království.

Trhy byly rozděleny do dvou kategorií. Ve městech se periodicky konaly běžné trhy (k jejich konání nebylo třeba speciální privilegium). Pořádaly se jednou týdně (někdy podle potřeby i častěji) a prodávaly se na nich zemědělské produkty z okolních vsí, potraviny z produkce městských pekařů, řezníků, pivovarníků a případně i výrobky místních řemeslníků. Jednou nebo dvakrát ročně (obvykle na jaře a na podzim) se konaly výroční trhy (tzv. jarmarky, z německého Jahrmarkt), jejichž konání musel povolit panovník zvláštním privilegiem. Na výroční trhy měli přístup cizí kupci a řemeslníci i z jiných měst. Výběr zboží zde byl proto mnohem větší a jarmarky přitahovaly zástupy kupujících ze širokého okolí, nejen urozené sousedy, představitele církve a venkovany.

Malé hakteály Přemysla Otakara II.

ale i překupníky. Výroční trh se nikdy neodbyl rychle, obvykle trval celý týden (což přinášelo zisk místním šenkýřům, pekařům a řezníkům, lazebníkům, kejklířům i nevěstkám).

Zatímco dálkový obchod drželi v rukách především němečtí kupci, vnitřní trh byl záležitostí domácích obchodníků. Ve druhé polovině 13. století ještě neexistovala složitě propracovaná městská práva, která by výrazněji omezovala aktivitu obchodníků (např. právem cechů nakupovat suroviny pro svou výrobu bez překupníků). Proto záleželo jen na obratnosti každého obchodníka, zda se prosadí a zbohatne.

Řemeslníci si tradičně prodávali své výrobky sami. Městští obchodníci se soustřeďovali na prodej dováženého zboží (sůl, koření, hedvábí, sukno, plátno, šperky, víno, mořské ryby, jižní ovoce) a surovin pro potřeby řemeslníků (železné hřivny a rozmanité kovy, potaš a další chemikálie). Mnozí obchodníci skupovali v okolních vsích obilí a dobytek. Pokud lidé na venkově potřebovali peníze na jaře, prodávali úrodu dřívě, než ji sklidili (říkalo se

Jarmark ve středověkém městě

cestování

prodávat „na stojato“). Pak samozřejmě mohli dostat jen zlomek skutečné ceny. I když překupnictví církev pranýřovala jako lichvu a zakazovala ho i některá městská nařízení, bylo zcela běžné. Kupci, kteří vlastnili dostatek kapitálu, na podobných obchodech pravidelně vydělávali slušné peníze.

Se vznikem měst se začali obyvatelé venkova vylučovat z práva obchodovat na městských trzích a své zemědělské produkty museli prodávat výhradně prostřednictvím obchodníků, někdy dokonce za ceny, které stanovilo město (vždy v nevýhodné relaci k cenám řemeslnických výrobků).

Spolu se vznikem městských trhů fungovala řada privilegií, která upřednostňovala místní prodej na úkor cizích kupců, věnujících se dálkovému obchodu. Smyslem takových opatření bylo, aby se cizí kupci museli o zisk rozdělit s místními obchodníky. Současně si tím panovník pojišťoval vlastní příjmy (v městech se platilo clo, které původně patřilo královské pokladně). Podobná privilegia zajišťovala prosperitu královských měst (proto šlechta usilovala o to, aby mohla zakládat svá vlastní poddanská města se stejnými právy).

Královská privilegia určovala, jaká města musí cizí kupec během své cesty od zemské hranice do nitra království navštívit. Tato povinnost existovala zřejmě již dříve, ale v souvislosti s budováním sítě královských měst ve 13. století rostl počet povinných zastávek. Trasy byly voleny tak, aby kupci museli navštívit všechna větší královská města, která ležela v blízkosti cesty (bez ohledu na to, že se někdy jednalo o značnou zájízďku). Pokud se kupec pokusil královské město objet a byl chycen, musel zaplatit vysokou pokutu (obvykle mu bylo zabaveno všechno zboží).

V každém městě musel kupec při průjezdu bránou zaplatit clo do královské pokladnice. Rada měst obdržela od panovníka právo nuceného skladu (ius emporii, Stappelrecht), na jehož základě se musel kupec ve městě zdržet tři dny a vystavit své zboží na prodej. Jeho zboží nakupovali místní obchodníci a později ho se ziskem prodávali na trzích. Protože se tím tenčily zásoby zboží, které kupec vezl, nakupoval výrobky místních řemeslníků, aby nenesl prázdnou. Zboží kupci při průjezdu městem vystavovali ve speciálních domech, zvaných skladné domy (též ungelt, Kaufhaus). Do skladných domů měli přístup obvykle jen obchodníci (systém dnešního velkoobchodu).

ZEMSKÉ STEZKY

Cesty, které od zemských hranic směřovaly do nitra země, existovaly celá tisíciletí. Ve středověku mířily s drobnými odchylkami v Čechách do Prahy, na Moravě do Brna a Olomouce. Protože pohraniční hory byly pokryté souvislou a neprostupnou hradbou lesů, důležitými body se staly zemské brány.

Herberk

místa, kde bylo možné hory oficiálně překročit (obvykle průsmyk). U zemských bran stávaly pomezí hrady a strážnice, obvykle se tu vybíralo clo. Často zde bývala i menší vojenská posádka.

Skrze pomezí hvozdy vedly mimo střežené přechody i neoficiální stezky, které však byly těžko schůdné a nehodily se pro dopravu zboží (usnadňovaly však cestu pěším poutníkům, protože často vedly přímějším směrem). Po podobné stezce jednou tajně obešla vojska římského císaře oddíly knížete Břetislava.

Nedaleko zemských stezek stávala od 10. století ve vnitrozemí největší knížecí správní střediska, neboť cesty nesloužily jen obchodníkům, ale byly rovněž strategickou komunikací, po níž mohlo domácí vojsko zaútočit na území nepřítel, stejně jako mohl nepřítel vtrhnout do Čech. Ve 13. století se především v blízkosti zemských stezek stavěly královské hrady a zakládala se opevněná města.

Aby mohly zemské stezky fungovat, bylo nezbytné o ně pravidelně pečovat (udržovat průseky v lesích, mýtit křoviny, stavět hatě přes podmačenou půdu, upravovat brody a stavět mosty). Povrch stezek se nezapouzdřoval a okolní terén se neodvodňoval. Proto byly cesty v době dešťů rozbahněné a obtížně sjízdné. I tak však byla jejich údržba pracná. Péče o cesty původně patřila k povinnostem veškerého lidu. Ve 13. století přecházela odpovědnost za tyto práce na feudálního majitele příslušného území (vlastník hradu, město, klášter). Práci museli konat poddaní v rámci zemské roboty.

Další náklady bylo možné pokrýt mýtem, které směl vybírat vlastník panství u brodů a mostů. Časem se ovšem z vybírání mýta stal nešvar, protože mýt bylo tolik, že spolu s clem neúměrně zatěžovaly putující kupce a vybíraly se

Písek - kamenný most ze 13. století

cestování

i v případě, že nebyl důvod (majitel panství vybíral mýto jako svůj příjem i mimo mosty a brody, aniž investoval do údržby cest). Mnozí kupci se proto snažili objet místa, kde se mýto platilo. Teoreticky neexistovalo nařízení (na rozdíl od placení cla v bránách královských měst), které by určovalo, kudy přesně mají kupci putovat, pokud poctivě navštívili všechna královská města na své trase. V praxi si však majitelé panství často násilím vynucovali, aby se kupci nevyhýbali placení mýta na jejich území. Mýtníci často stavěli na takovém místě, které se jednoduše objet nedalo (dochovala se zpráva o kupci, který se snažil objet mýtníci u cesty v mokřinách a vůz i s koňmi mu zapadl do bažin, odkud ho s pomocí lidí z okolí jen obtížně vyprostil).

Podél tzv. hostinských (tedy kupcům povolených) cest stávaly v pravidelných odstupech zájezdni hostince anebo jen prosté ubytovny (herberky), kde bylo možné přenocovat. Kupci obvykle putovali od jara do podzimu, tedy za relativně příznivého počasí. Proto by nebyl problém přespat venku, ale smyslem přenocování v hostinci nebo v klášterním špitálu nebylo mít střechu nad hlavou, ale zabezpečit na noc vůz se zbožím.

BRODY A MOSTY

Většina cest ve středověku využívala při překonávání vodních toků brody. Průchod vodou nesměl být hlubší než 1 metr, jinak mohli mít koně problém vůz utáhnout (nehledě na to, že se mohlo namočit zboží na korbě). Dno řeky nesmělo být bahnité a stejně tak pevné musely být i břehy na obou stranách, kde byl zřízen nájezd. U brodů přes široké řeky nabízeli své služby lidé z okolí, protože přebrodit nebylo obvykle snadné. Pokud byl proud silný, nabízeli si kupci pomocnou přepřež.

Někdy býval u brodu zájezdni hostinec nebo dvorec, kde se dalo přenocovat. U nejvýznamnějších brodů se stavěly vojenské strážnice nebo hrady (Česká Lípa, Děčín, Hradec Králové, Chrudim, Kadaň, Loka, Mělník, Písek, Prácheň, Roudnice nad Labem, Stará Roudnice, Starý Pízenec, Strakonice, Ústí nad Labem). Na místech, kde byla řeka hlubší a přebrodit ji nebylo možné, převážely se vozy se zbožím na velkých prámech.

Mosty se stavěly zcela výjimečně (a pokud, pak jen jednoduché dřevěné). Písemné prameny se zmiňují o kamenném mostu v Praze (Juditin most), poblíž Velvar (nejspíše přes Zlonický potok či vzdálenější Vltavu) a Radošova (přes Ohři). Ze 13. století se dochoval jediný kamenný most - v Písku přes Otavu na Zlaté stezce, jedné z nejvýznamnějších kupeckých cest od jihu.

TRANSPORT

Přes horská sedla a na zalesněných svazích hor se zboží původně přepravovalo na hřbetech soumarů. Ještě ve 13. století byla podobná doprava obvyklá (ozvěnou dávných časů je název Soumarského mostu přes Vltavu na Šumavě). I když královští služebníci dohlíželi na zemské cesty, nebyla kvalita cest všude taková, aby po nich mohl projet vůz plně naložený zbožím. První normu, že cesty a mosty mají být široké pro průjezd vozu, stanovil až Karel IV. (s ohledem na to se místo názvu stezka začalo ve 14. století užívat označení silnice).

Zboží se upevňovalo na hřbety soumarů pomocí speciálního dřevěného nosiče podobného sedlu, k němuž se z obou stran připevňovaly koše nebo vaky, aby byl náklad rovnoměrně rozložený. Pokud byl náklad větší či těžší, používala se speciální nosidla, která někdy nosili i lidé, ale častěji se upevňovala mezi dva koně.

Ve středověku se užívaly rozmanité typy dvoukolových lehkých kár i čtyřkolových vozů. Čtyřkolové vozy byly masivní a poměrně těžké. Měly vysoká kola (kvůli brodění přes vodu), často značně široká (aby se tak nebořila do bláta).

Plná kola postupně mizela a nahrazovala je lehčí a lepší kola loukoťová. Stejně jako v předchozím období zůstaly nápravy nepohyblivé (což zvyšovalo prostorové nároky při zatáčení nebo otáčení vozu).

Ani přes masivnost konstrukce nebyla nosnost vozů nějak ohromující. Odhaduje se, že v běžném terénu mohl vůz tažený jedním tahounem uvést 150-200 kg, při záprahu dvou tahounů 400-600 kg. Pokud táhli volí, mohl být náklad na horní hranici zatížení, a to i v kopcovitém terénu, protože volí byli v tahu vytrvalejší a silnější než koně, avšak pomalejší. Za den urazil těžký kupecký vůz tažený volským spřežením v kopcovitém terénu jen asi 15 km, zatímco koňské (ovšem spíše při nižším nákladu) až 30 km. Z pramenů víme, že vojenské vozy se zásobami (vezly lehčí náklad) doprovázející armádu urazily za den i dvojnásobek této vzdálenosti.

Protože cesty byly úzké, zapřahali se někdy koně a volí nikoli vedle sebe, ale za sebou. Vozka obvykle kráčel s opatření v rukách vedle vozu, jen tam, kde to nebylo možné (úzká cesta), seděl na korbě.

I když je koňský chomout doložen již ve 12. století, velice dlouho se koně zapřahali jen pomocí širokého řemení (halstrů), které spočívalo na plecích. Volí se k tahu zapřahali pomocí jha, jež bývalo upevněno na čele skotu (uvazovalo se kolem rohů), nebo se kladlo podobně jako u koní na šíji. Postranní řemení se obvykle upevňovalo přímo k vozu.

Středověké podkovy - nález ze Staré Boleslavi

PODKOVA

Nejstarší podkovy v Evropě znali zřejmě Ilyrové (žili na Balkáně), od nich je převzali Kelťové (s nimi se objevují první podkovy na našem území). Staří Římané původně používali jen jakési železné „boty“ pro muly a mezky a ty zřejmě používali také pro koně (tzv. hipposandály). S kovářstvím koní se v římské říši začalo na severu v provinciích. Na rozdíl od keltských podkov, které byly bez ozubů a často měly vlnitý okraj, římské provinciální podkovy byly širší a masivnější (římské koně byli robustnější než keltské). Tyto podkovy mají již ozuby a vzácně i hmatec. Jako hmatec se označuje obdélná ploška v horním oblouku, ozuby jsou dva na obou koncích podkovy.

Římské podkovářství v provinciích založilo tradici výroby podkov ve středověku. Středověké podkovy však měly jen ozuby, hmatec nikoli. Bývaly široké a poměrně ploché. Životnost podkovy (podle toho, jak byl kůň pracově vytížen) se pohybovala kolem 4 až 6 týdnů. To znamenalo, že kůň se musel kovat až osmkrát ročně. Z tohoto výpočtu je zcela zřejmá nezbytnost, aby ve středověkých vesnicích působili kováři.

Okovaný kůň mohl tahat těžší náklad a cválat i po kamenitých cestách bez nebezpečí, že si poškodí kopyto. Podkova se stala pro využití koňské síly nezbytná. Ve středověku ovšem získala ještě jednu funkci - vojenskou. Zvyšovala účinek rytíře v boji, protože válečný kůň byl cvičený na to, aby kopal do nepřátel a šlapal po nich. Váleční koně byla prominentní zvířata, která se nezapřahala (do bitvy táhli povozy se zásobami jejich menší a slabší druhové).

HLAVNÍ ZEMSKÉ BRÁNY A STEZKY

JIŽNÍ ČECHY

Zlatá (Pasovská, Solná) stezka:

bavorský Pasov - Freyung - Strážný - Volary - Libínské Sedlo - Prachatice - Netolice - Vodňany - Protivín - Písek - Praha

Hornoplánská stezka:

bavorský Waldkirchen - Plechý - Horní Planá - Český Krumlov (zde se napojovala na Lineckou stezku)

Linecká stezka:

rakouský Linec - Cáhlov - Studánky - Vyšší Brod - Český Krumlov - Boletice - Chvalšiny - Lhenice - Netolice (zde se napojovala na Zlatou stezku)

Kaplička stezka:

rakouský Linec - Dolní Dvořiště - Kaplice - Velešín - Doudleby - České Budějovice - Veselí n. Lužnicí - Soběslav - Tábor - Praha

Gmündenská (Rakouská) stezka:

rakouský hrad Raabs - Staré Město pod Landštejnem - Nová Bystřice - Stráž nad Nežárkou (nebo Jindřichův Hradec) - Soběslav (zde se napojovala na Kapličkou stezku)

Vitorazská stezka:

klášter v rakouském Zwettlu (Světlá) - Weitra (Vitoraz) - Nové Hradky - Žár - Trhové Svítly - Doudleby - České Budějovice (zde se napojovala na Kapličkou stezku)

ZÁPADNÍ ČECHY

Hartmanická (Vintířova) stezka:

bavorský Zwiesel - Prášíly (nebo Železná Ruda) - Hartmanice - Sušice

Domažlická stezka:

bavorský Regensburg (Bezno) - Furth im Walde (Brod nad Lesy) - Všerubský průsmyk - Brůdek - Domažlice - Horšovský Týn - Stod - Chotěšov - Plzeň (zde se napojovala na Řezenskou stezku)

Řezenská (Přimská) stezka:

Regensburg (nebo Norimberk) - Weiden - Přímada - Stráž - Stříbro - Plzeň - Rokycany - Zbiroh - Žebrák - Beroun - Praha

Tachovská stezka:

Norimberk - Bärnau - Tachov - Planá - Teplá (zde se napojovala na Královskou stezku)

Královská stezka:

Norimberk - Naaburg - Cheb - Žandov - Kynžvart - Planá - Teplá - Manětín - Královice - údolí Berounky - Křivoklát - Beroun - Praha

Chebská stezka:

Cheb - Kynšperk - Loka - Karlovy Vary - Klášterec n. Ohří - Kadaň - Žatec - Rakovník - Praha

Osecká stezka:

Halle - Plavno - Kraslický průsmyk - Loka (zde se napojovala na Chebskou stezku)

VÝCHODNÍ ČECHY

Jílovská (Náchodská) stezka:

Krakov - Vratislav - Kladsko - průsmyk Branka (Česká brána) - Jaroměř - Hradec Králové - Přelouč - Kolín - Praha

SEVERNÍ ČECHY

Velká (Míšeňská) stezka:

Míšeň - Neuhausen - Most - Žatec (zde se napojovala na Chebskou stezku)

Srbská stezka:

Míšeň - Nakléřovský průsmyk - Chlumec - Ústí nad Labem (nebo Chabařovice) - Lovosice - Doksany - Praha (nebo Litoměřice - Roudnice nad Labem - Mělník - Praha)

Lužická (Česká) stezka:

hornolužický Budyšín - Žebnice (Sebnitz) - Hřensko - Vysoká Lípa - Jetřichovice - Česká Kamenice - Benešov nad Ploučnicí (nebo Zandov) - Lipá (Česká Lípa) - Ústě - Litoměřice - Roudnice nad Labem - Mělník - Praha

Záhvozdanská (Záhošfská) stezka:

Žitava - Hrádek nad Nisou - Jablonné v Podještědí - Stráž pod Ralskem - Mimoň - Kuřívody - Bělá pod Bezdězem - Mladá Boleslav (nebo Mělník) - Praha

SEVERNÍ MORAVA

Kladská stezka:

Vratislav - Kladsko - Králíky - Šumperk - Uničov (zde se napojovala na Slezskou stezku)

Slezská stezka:

Vratislav - Nisa - Zlaté Hory (Cukmantl) - Bruntál - Uničov - Šternberk - Olomouc - Vyškov - Brno

Opavská stezka:

Racibórz (Ratibor) - Opava - Moravský Beroun - Šternberk (zde se napojovala na Slezskou stezku)

Těšínská stezka:

Krakov - Těšín - Hlučín (nebo Příbor) - Lipník nad Bečvou - Olomouc

VÝCHODNÍ MORAVA

Vlárská stezka:

Trenčín - slovenské údolí Váhu - Vlárský průsmyk - Uherský Brod - Uherské Hradiště - Kyjov - Brno

Česká cesta:

Bratislava - Senica - Holíč - Hodonín (nebo Strážnice) - Mutěnice (nebo Kyjov) - Brno

Břeclavská stezka:

Nitra - Senica - Šaštín - Břeclav - Mikulov - Pohořelice - Brno

JIŽNÍ MORAVA

Videň spojovala se Znojmem řada stezek s ohledem na rovinatý ráz krajiny (dále pokračovaly přes Pohořelice nebo Moravský Krumlov do Brna)

ČECHY - MORAVA

Trstěnická stezka:

Brno - Černá Hora - Polička (varianta Olomouc - Jevíčko) - Svitavy - Trstěnice - Litomyšl - Vysoké Mýto - Chrudim - Kouty - Český Brod - Praha

Haberská (Jihlavská) stezka:

Znojmo - Moravské Budějovice (varianta Brno - Velké Meziříčí) - Jihlava - Německý (Havlíčkův) Brod - Habry - Čáslav - Praha

VZDĚLANOST A PÍSEMNÍČNOST

SCHOLASTIKA

Spolu s křesťanskou univerzitou se zrodila scholastika, která vymezila podobu učenosti ve 13. století. V původním smyslu byla scholastika metodou výuky na univerzitách. Definována byla roku 1215 papežským legátem při vyhlášení statut pařížské univerzity. Podle nich měla být výuka založena na komentování učených textů schválených papežem. Tyto texty byly prohlášeny za autoritu, již se mělo řídit křesťanské myšlení.

Jako scholastický komentář se pak v církevním pojetí chápalo rozvedení myšlenek, od něhož se požadoval souhlas, nikoli kritický rozbor či pochybování o autoritě. Vykládat schválené texty se tedy stalo základním smyslem středověké scholastiky. Veškerá moudrost byla podle této doktríny uzavřena do světa textů. Poznání, které by vycházelo z podnětů mimo doporučené spisy, bylo označeno za mylné (tím byly zcela negovány pokusy učenců předešlých generací o studium viditelného světa a jeho výklad na základě empirie). Pravda měla být hledána výhradně v kanonizovaných knihách křesťanských učenců a v evangeliích.

Přes dogmatický a zkostratizovaný formalismus vtiskla scholastika 13. století nový styl učenecké práce. Především znamenala novou kvalitu v chápání slova. Kniha přestala být vnímána jako dekorace, kolem níž se chodí opatrně téměř jako kolem pokladu, a stala se předmětem každodenního života univerzitních učenců.

Protože se díla některých dávných autorů nedochovala nebo je univerzitní mistři neměli k dispozici, základní pomůckou se staly knihy, které obsahovaly výpisky z různých spisů s komentářem. Velice uznávanými se v počátcích scholastiky staly příručky významných myslitelů 12. století, které vznikly jako kompilace z děl dávných autorů (Petra Lombardského *Sentence*, Abélardova *Dialektika*). Sami scholastikové sestavovali nové sbírky, v nichž soustřeďovali myšlenky vypsané z kanonizovaných textů se svým komentářem. Scholastika se tak koncem 13. století ocitla v bludném kruhu, neboť nová díla nebyla ničím jiným než komentářem komentujícím jiné posvěcené komentáře, aniž mohla přinést něco nového. Neschopnost dalšího myšlenkového vývoje vedla k postupnému úpadku scholastiky v následujícím století.

Přes pozdější úpadek scholastické metody byla však zvláště v prvních třech čtvrtinách 13. století nesporným pokrokem, protože byla spojená s novým stylem výuky na univerzitách. Zatímco dříve vyučující (obvykle kanovník či mnich) jen četl text, nyní ho univerzitní mistr přečetl a pak se pokoušel ve svém výkladu proniknout k jeho myšlenkové podstatě. Výuka se tak z četby změnila v meditaci a především zpočátku překračovala často hranice

Mnich čte lekci králi Ludvíkovi - podle francouzské iluminace

církevních dogmat. První generace scholastiků byla fascinována možností vykládat texty a jejich vývody hraničily často s kacířstvím.

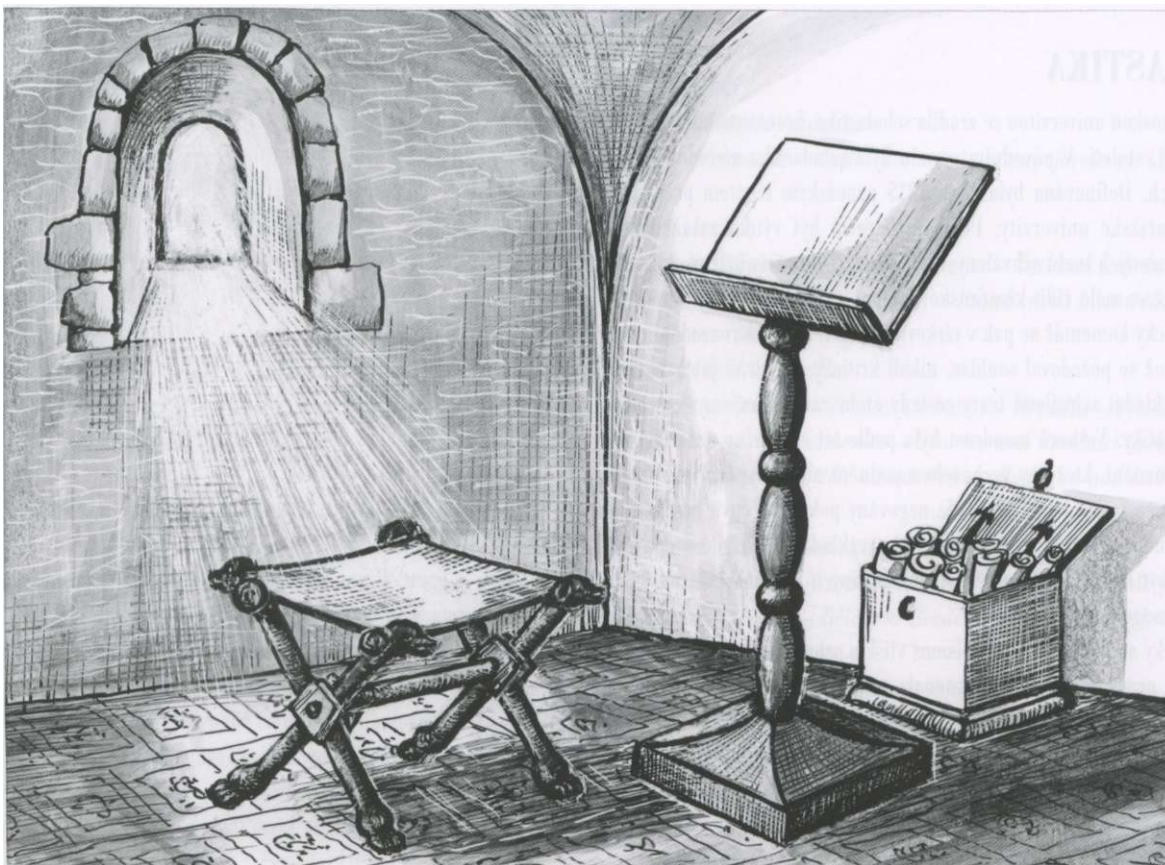
Na rozvoji scholastiky se významně podíleli minoriti a dominikáni (těmto řádům byla svěřena výuka na univerzitách). Každý učenec vnášel do složitých duchovních konstrukcí ideály svého řádu a osobní zkušenosti, což přinášelo hluboké rozdíly mezi představami a teoriemi různých univerzitních mistrů. Vznikaly otevřené konflikty, jejichž základním bodem byla diskuze, do jaké míry lze měnit tradici raného křesťanského myšlení pod tlakem soudobých společenských i ideologických potřeb. Právě díky těmto sporům, často vášnivým, vyhrcovaným a plným emocí, byla scholastika prvních třech čtvrtin 13. století neobyčejně plodným duchovním světem.

Na základní filozofické a společenské problémy vznikaly odlišné pohledy. Pro dominikánského mistra byla scholastika pragmatickým nástrojem pro boj s bludy, a proto ji přijímal jako součást svého řeholního stavu (*habitus*). Minoriti naproti tomu vyznávali hodnoty, jimž scholastika (jako „pyšná věda“) spíše odporovala, a proto se spíše opírali o iracionalitu, vyzdvihující hodnoty křesťanství. Jenže právě jejich důraz na chudobu prvních křesťanů (a z toho vyplývající nový morální kodex) byl v rozporu s představami oficiálních představitelů církve. Paradoxně došli nakonec přední učenci obou řádů k pohledům, které svým způsobem negovaly základní postuláty církevních dogmat (a mnozí se museli celá léta bránit nařčení z kacířství).

Významnou roli sehrál v počátcích scholastiky zápas o Aristotela. Mezi spisy římských, byzantských a především raně křesťanských autorů, schválenými roku 1215 pro univerzitní lekce, bylo také několik Aristotelových spisů (*Ethica nova et vetus*, *Organon*). Ale ostatní byly zakázány, především Aristotelova díla přírodovědecká a filozofická (za jejich četbu hrozila exkomunikace). Jenže citace z nich se objevovaly ve velké řadě knih starších a církví uznávaných myslitelů. Proto se Aristotelovy myšlenky v univerzitním světě rychle šířily (k zájmu o ně jistě přispíval i papežský zákaz některých Aristotelových spisů). Aristoteles se stal nespornou autoritou, protože jeho úvahy překračovaly dogmata scholastiky (a přesně odpovídal názoru mnoha univerzitních mistrů, kteří dospěli k podobným pochybnostem). Ve 13. století se tak zrodil aristotelovský směr myšlení, který se zcela vymykal základní církevní představě o podobě scholastiky. Hlásili se k němu přední učenci a některé víra v Aristotela dokonce přivedla k nucenému odchodu z univerzit. Jeden z nejvýznamnějších představitelů tohoto směru byl minorita Bonaventura. Dobrovolně opustil pařížské vysoké učení a uchýlil se do ústraní, kde psal své proslulé listy, v nichž dokonce zpochybňoval scholastiku („Ptej se Milosti a ne nauky...“). Jeho myšlenky ovlivnily kromě jiného i prostředí učenců na dvoře českého krále Václava II.

Univerzitní mistr připravuje lekci - filmová rekonstrukce
(Three Brothers Production)

Sloupkový pulpit a schránka na pergamenové svítky

Roku 1277 zahájily oficiální církevní kruhy tažení proti Aristotelovi (a tedy proti svobodnému výkladu církevních dogmat). Podle nové doktríny neměli učenci hledat, ale obhajovat. Tím skončilo neplodnější období středověké scholastiky. Přes osobní nebezpečí, které to s sebou neslo, vystoupil však na obranu Aristotela dominikán Tomáš Akvinský (záhy po smrti mu tato obhajoba přinesla svatořečení). Nemohl samozřejmě obhajovat teorie, které na základě Aristotelova díla vznikaly, ale soustředil se jen na obhajobu jeho učení jako takového. Jeho základním argumentem se stalo tvrzení, že některé starší komentáře zkreslily Aristotelovo učení, které ve skutečnosti není v rozporu s hodnotami křesťanské víry. Pomocí formálně dokonalých argumentů uvedl výklad Aristotelova učení do souladu s církevními dogmaty. Dosáhl sice přijatelného kompromisu, vnesl však do scholastiky mysticismus nepoznatelného, který ji v dalším vývoji zcela odvedl od reálné filozofie a byl příčinou jejího úpadku.

Na zahraničních školách studovali významní čeští preláti a jejich prostřednictvím pronikala metoda scholastické učení do českých zemí. Šířili ji také dominikánští a minoritští kazatelé, kteří ve 13. století působili mezi příslušníky panovnického dvora i ve městech. Koncem 13. století nakupoval zbraslavský opat v Paříži Aristotelovy spisy a vozil je do Čech.

ŠKOLA

Kromě tradičního „pražského učení“ při svatovítské kapitule na Pražském hradě existovala v první čtvrtině 13. století zřejmě další pražská škola při vyšehradské kapitule. Mimo královské sídlo existovaly školy také v rámci klášterů, při olomoucké biskupské katedrále a u kostela sv. Mikuláše ve Znojmě (první zmínka roku 1225). Ve druhé čtvrtině 13. století je doložena škola při chrámu sv. Petra v Brně, kde se uvádí „scolasticus“. Kolem poloviny 13. století založil biskup Bruno ze Schauenburku v Olomouci seminář

pro dvacet žáků. Ve Druhém pokračování Kosmy se k roku 1271 píše o svatovítském děkanu Vítovi, že v Praze „bral totiž k svému stolu každého dne tři chudé studenty, někdy čtyři, a dával jim i bohatě posloužit“.

Škola při svatovítské kapitule se sice ve čtyřicátých letech v době dynastických bojů rozpadla, ale po nástupu Přemysla Otakara II. na trůn byla obnovena a její prestiž rychle převýšila i učení vídeňské. Většina mistrů byla českého původu. Mistr Řehoř z Valdeka (později se stal biskupem) vykládal v duchu dobové scholastiky některé Aristotelovy přírodovědecké spisy (i dílo *De natura*. jeden ze spisů, které nebyly papežem oficiálně schváleny). Prestiž pražské školy byla tak veliká, že zde studovala i řada cizinců, kteří se později stali v okolních zemích významnými preláty. Nižší školy při dominikánských a augustinánských klášterech působily koncem 13. století i v Litoměřicích, Hradci Králové, Brně, Olomouci, Jihlavě, Kroměříži, Mohelnici a jinde. Pro růst vzdělanosti v českých zemích je typické, že již král Václav II. usiloval o založení vysokého učení v Praze.

České školy si pořízovaly poměrně rozsáhlé knihovny, bez nichž nebyla scholastická výuka možná. Jen malá část děl vznikla doma (nebyly zde rukopisy učených spisů, které by sloužily jako předloha opisovačům). Proto se knihy nakupovaly na západoevropských trzích (proslulý byl pařížský). Do Čech se dostaly také modely a plány hvězdné oblohy (již tehdy lze předpokládat výuku astrologie a snad i alchymie).

Středověké školy měly univerzální poslání, vychovávaly tedy nejen budoucí preláty, ale také písaře (což byla ve 13. století prestižní profese). Výuka se proto nezaměřovala jen na duchovní vědy, ale také na rétoriku, logiku a grammatiku (v Praze ji vyučoval známý mistr Bohumil). Pro potřeby písařských škol vznikaly příručky zvané diktamina. Šlo o sborníky (dnes bychom asi řekli čítanky) obsahující rozmanité ukázky textů (dopisy významných osobností, výseky z legend, exempla apod.). Podle diktamin se žáci učili veřejnému čtení a přednesu.

O tom, že i do Prahy pronikly rozpustilé mravy západoevropských studentů, svědčí stížnost břevnovského opata z roku 1234 papežovi, že studenti pražského kapitulního učení mají zvyk na svátek Mláďátek „rozpustile pustošit klášter“ (prý s tichým souhlasem biskupa a kapituly). Od roku 1267 se opati tomuto „pustošení“ vyhýbali výkupným, které studentům dávali (šlo tedy o jakousi koledu). Ve druhé polovině 13. století se vzdělání dostávalo i urozeným dívkám v ženských kláštorech (především ve svatojiřském na Pražském hradě). Některé se později staly abatyšemi, jiné se provdaly a žily světským životem. Literární vzdělání dívek dokládají kromě jiného i dvojsmyslné žerty, vepsané do Kunhutiných kodexů ve svatojiřském klášteře („Aldík krásen jako anjelík, jenž v blátě sě vále“).

Jindřich z Isernie

Určitě nejzajímavější učenec na dvoře krále Přemysla Otakara II. Narodil se v Itálii a do Prahy přišel kolem roku 1270. Působil jako diplomat v královských službách, na Vyšehradě otevřel vlastní školu ozdobného řečnictví. Do Prahy přinesl znalost antických autorů, které hojně citoval (Cicero, Horatio, Ovidio, Vergilio a Platón). Zprostředkoval také díla učenců francouzské „renesance“ 12. století, kromě jiných i Gaultiera de Chatillon, autora *Alexandreidy* (v Čechách později nesmírně oblíbené). Vynikal v diktátorském umění (tak se nazýval veřejný přednes). Vyznával exaltovaný literární styl a je autorem slavných fiktivních listů krále Přemysla (což je publicistické dílo věnované tehdejší diplomacii). Měl smysl pro nadsázku (přehánění např. Přemyslovo velikášství, když píše, že nový papež Řehoř X. byl zvolen na Přemyslovu žádost). Jeho diktamina skvěle zachycují atmosféru královského dvora i povahu lidí, mezi kterými žil.

GOTICKÁ KNIHA

Středoevropské kodexy byly ve 13. století psány na pergamentu. Papír se užíval ojediněle jen v Itálii a v křesťanské části Španělska, do střední Evropy pronikl až na přelomu 14. a 15. století. Jako písmo dominovala ve 13. století ve střední Evropě gotická fraktura (písmo, v němž oblouk nahradilo jednoduché nebo zdvojené zalomení).

Raně gotické kodexy se vážaly do dřevěných desek potahovaných bělenou kůží divoké zvěře, méně často se užívala načervenalé zbarvená ovčí kůže. Vedle tradičních vazeb, velice nákladně zdobených (zlacením, polodrahokamy, perlami, emaily, drobnými kovovými ozdobami a plastikami), převládla ve 13. století jednoduchá užitková vazba. Většinou se zdobila jen prostým slepotiskem bez zlacení či barvení. Dekor se tiskl pomocí ohřátého kovového kolků (razidla) na zvlhčenou kůži. Vazba kodexu se pokryla sítí slepotiskových linek, obvykle překřížených tak, aby vytvářely kosočtverce. Do jejich středu se někdy ještě vyznačily malé ornamenty (orlice, lev, růžice). Někdy se kožené desky místo linek zdobily jediným velkým složitě strukturovaným geometrickým nebo rostlinným ornamentem.

Ve 13. století neobyčejně vzrostla poptávka po nových knihách. Pro trh začala pracovat početná klášterní skriptoria, v nichž působili i desítky opisovačů. Obchod s knihami se stal pro kláštery výnosným podnikáním. Většinu kodexů nakupovaly univerzity a katedrální školy. Šlo o prosté opisy převážně liturgických a naučných děl. Takové knihy bývaly psány zběžně a téměř nikdy se nezdobily.

Na speciální objednávku vznikaly i kodexy pro panovníky, bohaté velmože či významné preláty. Takové knihy se obvykle nádherně zdobily iluminacemi.

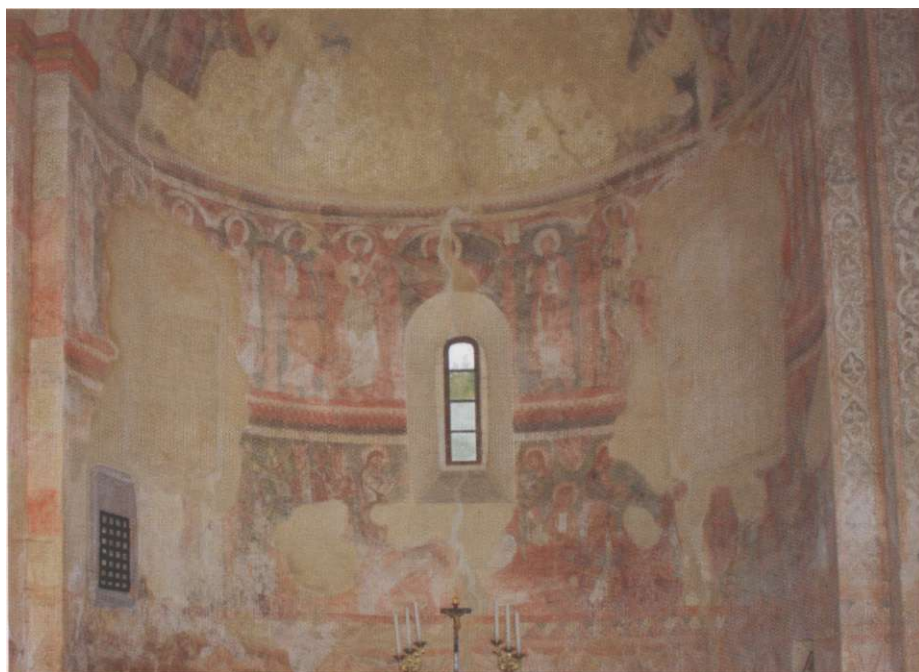
Klášterní skriptorium - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

V 13. století existovalo několik iluminátorských škol. Raně gotická knižní malba se zrodila ve Francii, odkud se šířila do Flander, Itálie (boloňská škola) a Anglie.

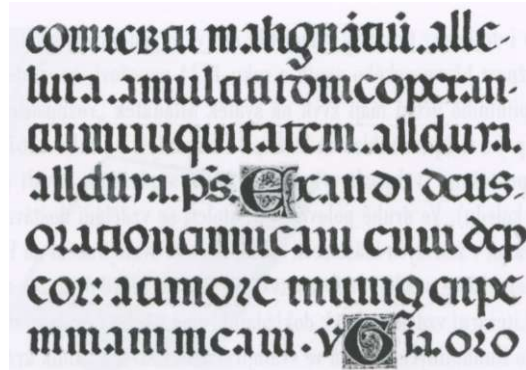
Iluminátorská dílna působila i v Praze (pražská škola). Jedno z nejstarších dochovaných děl v duchu raně gotiky je Sedlecký antifonář ze čtyřicátých let 13. století, který zřejmě vznikl ve svatojiřském klášteře na Pražském hradě. Později působili znamenití iluminátoři také v prostředí minoritského řádu. Raně gotické knižní malířství se uplatnilo v několika základních typech výzdoby. Celkem ojediněle vznikaly bible v obrazech („biblia pieta“). Početné kresby nebyly jen výzdobou, ale staly se součástí textu. Krok za krokem ilustrovaly děj (u některých byly krátké texty na způsob dnešních komiksů). Dalším typem výzdoby byly složité komponované ilustrace, které formálně překonaly románskou plošnost, neboť jejich autoři se snažili o vyjádření hloubky prostoru. Poprvé se v knižní malbě objevilo zobrazení krajiny s architekturou, rostlinami a skalisky. Skupiny postav se vyznačovaly gotickou strnulostí, ale gestem vyjadřovaly nejen pohyb, ale dokonce i emoce. Témata podobných ilustrací byla velice rozmanitá, od biblických motivů a obrazů ze života světců až po výjevy z běžného života rytířů, urozených dam, řemeslníků a venkovanů. Ilustrovaly se legendy i naučná literatura, ale především díla zábavná. Oblíbená rytířská poezie a eposy se zdobily ve specializovaných ilustrátorských dílnách. Nejčastějším způsobem výzdoby raně gotických kodexů byly kreslené iniciály. Do písmen se komponovaly miniaturní figurální výjevy (zvané drolerie). Lidské postavíčky a zvířata se uplatnily nejen ve výjevech realistických, ale častěji pitoreskních či satirických. V nich se obvykle ukrýval duchovní nebo náboženský symbol, jindy jen připomínaly motivy světských legend, bajek či básní.

Pařížská Sorbonna

Knihovna pařížské univerzitní koleje Sorbonny byla největší sbírkou knih ve středověku. Podle precizně sestavených dobových katalogů víme, že v roce 1290 schraňovala 1 017 rukopisů. Ty byly rozděleny na prezenční a půjčovný fond. Ve studovně stálo 28 řad pulpitů s lavicemi, k nimž byly řetězem připoutány svazky prezenčního fondu (tehdy běžný způsob ochrany knih před zcizením). Knihovníka volili členové koleje vždy na dva roky.

Legenda o sv. Jakubu - spodní pás v apsidě (v horním pásu apoštolové), nástěnné malby z poslední čtvrtiny 12. století a z roku 1240. kostel sv. Jakuba ve Stříbrné Skalici (dříve ves lívoňá)

Gotická fraktura

NĚMECKÉ PÍSEMNICTVÍ

Z podnětu krále Přemysla Otakara II. začal po roce 1270 Ulrich von Etzenbach (narodil se zřejmě poblíž Litoměřic a rodem byl Čech) překládat do němčiny latinsky psaný epos o Alexandrovi Makedonském (autorem předlohy ze 12. století byl Francouz Gautier de Châtillon). V rozsáhlé práci pokračoval i za krále Václava II., překlad monumentálního díla ukončil kolem roku 1287. Na základě jeho německého překladu (Alexander) vznikla před koncem 13. století i česká verze (Alexandreida).

Téma dobyvatele Alexandra Makedonského, přenesené do válečného světa rytířů, bylo nesmírně atraktivní. Ulrich von Etzenbach nevypráví jen poutavý příběh, ale současně vytváří symbolickou paralelu na současnost a oslavuje českého krále jako rytíře (Přemysl Otakar II. vedl křížovou výpravu proti Prusům stejně jako Alexandr táhl proti Peršanům, na Alexandrově královském staně byly podle básníka vyšité obrazy stříbrných lvů v červeném poli, což byl erb českého krále).

Ulrich von Etzenbach přebásnil i další francouzský veršovaný epos ze 12. století od Guillaume de Angletterre, který nazval Wilehalm von Wenden. Vypráví dobrodružný příběh původně pohanského vládce země na severu, který přijme křesťanství, odjede do Palestiny a v čele křížáckých vojsk bojuje proti nevěřícím. I zde ukryl aktuální jinotaj - jako Vendové se v Německu označovalo původní slovanské obyvatelstvo. Smyslem básně bylo zdůraznit ideu výjimečné a nadnárodní role Přemyslovců.

Mnohé básně německy píšících autorů, kteří působili na pražském královském dvoře, měly oslavit přemyslovský rod. Básník Tannhäuser zdůrazňoval mír a právo jako atribut vlády Přemysla Otakara II., ještě více mu pochlebují milostné verše Ulricha von dem Türlin („Je touhou žen král Otakar, být v jeho službách roků pár, byl by i pro mne převeliký dar!“).

Kruh německy píšících básníků se utvořil i koleni krále Václava II. Patřil sem Jindřich Míšeňský (zvaný Frauenlob), který byl královým osobním přítelem, Meister Sigheher (skladba o Nanebevstoupení Panny Marie) a další. Přemyslovští králové jsou rovněž opěvováni v anonymním eposu nazvaném Křížová výprava lantkrabí Ludvíka Pobožného z přelomu 13. a 14. století. Básníci usilovali také o přiznání českých velmožů. Střediskem německé literární tvorby se stal dvůr jihočeských Vítkovců v Jindřichově Hradci, neboť jeho mužští příslušníci si vzali za manželky vzdělané a urozené šlechtičky z německých zemí.

Manželka Oldřicha I. hraběnka Marie z rodu Plain-Hardegg nechala jako mecenáška přeložit do němčiny část legend o mučednících z oblíbeného díla Legenda aurea (Zlatá legenda) pod názvem Adventsbetrachtung. Manželka jejího syna Hedvika ze Schaumberka dala podnět k přeložení jiné části legend; dílo se označuje Märterbuch.

Borešovi II. z Rýzmburka věnoval Ulrich von Etzenbach skladbu Dodatek k Alexandrovi (báseň zamýšlející se nad spravedlností a legitimitou vlády). Pro českou šlechtu psal také básník Heinrich von Freiberg. Dokončil slavné dílo Gottfrieda Strasburského o Tristanovi a Isoldě a věnoval ho zámožnému Rajmundovi z Lichtenburka. Složil také oslavnou rytířskou skladbu Ritterfahrt des Bohmen Johann von Michalovic nach Paris.

*Hi to by se státi mohlo,
ač by to co již pomohlo,
že Němci, již sú zde hoscie,
chtie doždaci, by na moscě
Prazě, jehož böh snad nechá,
nebylo viděti Čecha:
hi mohlo by se birž státi,
by jich bylo nevidali.
(Alexandreida)*

LATINSKÉ PÍSEMNICTVÍ

Latina byla jazykem liturgie, učenců a univerzit. V průběhu 13. století nevznikala jen původní latinsky psaná díla, ale byla také překládána díla antických a arabských autorů. Některé překlady se objevily i v prostředí pražské kapitulní školy.

V českých zemích vznikala především latinská díla pro praktické použití (většinou sloužila liturgickému životu). Děkan svatovítské kapituly Jan sestavil lekcionář ranních modliteb a další příručky. „Opatřil též na svůj náklad sepsání čtyřech hudebních knih, patřících k vykonávání služeb božích, bde nad tím, aby se nic nevynechalo, a připojil epistoly a evangelia, jež se zpívají o velkých svátcích. Neboť staré knihy byly všední a prosté, některé též stářím zvetšelé. k nepotřebě, takže neplnily svůj účel a vedly často při službách božích k omylům.“ Po roce 1250 sepsal latinský Kapitulní evangeliář. Významní preláti působili často jako notáři (tak se označovali lidé, kteří stylizovali text listin). Oblíbenými latinsky psanými příručkami byly sbírky formulářů pro kanceláře (formulae). Obsahovaly desítky vzorových listin, mandátů a listů pro rozmanité právní případy a různé postavené příjemce. Mezi zachované patří formulářová sbírka královny Kunhuty a Codex epistolaris Primislai Ottocari. Příručky formulářů vzniklé v Čechách a na Moravě se těšily oblibě i v okolních zemích. Opisovaly se a ve zlomcích se dochovaly v Německu i Polsku.

Mezi latinskými duchovními díly, napsanými ve stylu rytířské poezie, je rýmovaná próza De strumo milite (O statečném rytíři), kterou z podnětu abatyše svatojirského kláštera Kunhuty složil Kolda z Koldic. Zobrazuje vykupitelské Kristovo dílo jako podobenství o rytíři, který podnikl dlouhou pouť, aby osvobodil svou snoubenku (duši) odvrácenou nepřítelem (děblem). Dalším Koldovým dílem je pojednání De mansionibus coelestibus (O přibytích nebeských).

*Krt v dobrých lukách rád ryje,
v lk na ovce rád vždy vyje,
též závistivý z zloby tyje.
(Alexandreida)*

Sedlecký antífniář - iluminace zobrazující Pannu Marii, kolem roku 1240

DRUHÉ POKRAČOVÁNÍ KOSMY

Označuje se tak svod latinsky psaných historických zpráv několika kněží svatovítské kapituly, které s přestávkami pokrývají údobí mezi lety 1186 a 1283. První část je čistě letopisecká (Annales pragenses), významnější jsou dva závěrečné letopisy (Annales Ottacariani), pro něž se používá název Příběhy krále Přemysla Otakara II. a 0 zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara.

Léta Páně 1243. Sultán babylonský vtrhl do Svaté země s velikým množstvím pohanů, kteří se nazývají Korozini, a úplně zničil svaté město Jeruzalém a chrám se svatým hrobem Páně, muže i ženy s dětmi bez rozdílu pobili. Byla vymalována chodba klauzury ke straně půlnoční.

(Anály pražské - Druhé pokračování Kosmy)

ČESKÝ JAZYK

Jazykem církve a učenců byla latina. Čeština a němčina byly ve 13. století v rovnocenném postavení a lidé z vyšších vrstev ovládali obvykle jazyky oba. O tom, že se čeština běžně na území říše ve 13. století používala, svědčí tehdy běžný pozdrav „Vítaj pane!“, jímž odpovídali i Němci, stejně jako si oblíbili nadávku „Z kurvy synu!“ Česká slova užívaná v Německu se objevují i v německé parodické skladbě Meier Helmbrecht (vznikla mezi lety 1260 a 1270).

Čeština byla nejen jazykem většiny obyvatel na venkově (podíl německých kolonistů nebyl tak veliký, jak se dříve uvádělo), ale i ve městech (kromě německé Jihlavy, Kutné Hory, části Starého Města pražského a několika enkláv ve velkých královských městech). Kultivovaná čeština zněla na dvoře přemyslovských králů, ve šlechtických hradech i v prostředí domácí církve.

Na dvoře českých králů však běžně zněla i němčina (jíz všichni Přemyslovci výtečně hovořili). Němčina byla jazykem mezinárodní politiky (ve středoevropské diplomacii dominovala osobnost císaře). Zemská jednání, zasedání soudů a další úkony domácí správy se však i za účasti panovníka odbyvaly v českém jazyce.

Němčina byla jazykem rytířství a zábavné literatury. Téměř všichni významní zpěváci a básníci pocházeli z Německa. Král Václav II. sám skládal básně v němčině. Němčina patřila k milostné a rytířské poezii (stejně jako angličtina k moderní rockové hudbě).

Tímto jazykem psali básně i autoři, kteří se narodili v českých zemích. Německy vyjadřují hrdé vlastenectví. V jedné básni z konce 13. století napsal Ulrich von Etzenbach: „Však od lva pryč jsem nechtěl jít a podnes u něho chci být, mě zrodila jeho zem. Jej po Bohu pánem zvolil jsem.“ Problém vztahu mezi němčinou a češtinou byl ve středověku méně významný než později, protože způsob řeči byl do jisté míry chápán jako druhořadý znak, rozhodující byla příslušnost k určitému panovníkovi.

*Strážného píseň teskná
vzbudila paní ze sna,
i rytíř procitl a sotva hlesna
rozhlíží se po temné síni.
Řkouc: „Přítelkyně mé slasti,
strážný nás chce jen zmásti
a překážky se snaží klásti.
Odměnu velkou dám mu nyní,
noc hledí okem oraným.“
(verše krále Václava II.)*

Četba knihy ve skriptoriu - Jan Evangelista podle Vyšebrodské bible, konce 13. století

Opisovač knih - filmová rekonstrukce
(Threc Brothers Production)

ČESKÉ PÍSEMNICTVÍ

Jednotlivá česká slova se ve 13. století často objevovala jako bohemika v latinských textech. Běžná byla v pasážích, které měly sloužit jako slovník. To je případ českých překladů hesel v latinské encyklopedii *Mater verborum* či v *Rostlináři* olomouckém (např. jahoda - „Fragaria. Yahodina chyrywena“). Nešlo však jen o slovníky. České termíny se objevovaly i v odborných textech, kde měly upřesnit obecné latinské pojmy. V právním textu z roku 1252 se píše „civilis iudicio, quod mieske právo dicitur“.

Ze druhé poloviny 13. století se dochoval český *cisiojanus* (nazvaný *Oktávy rodstva*), což byla chronologická církevní pomůcka, která ve zkratkách nebo ve verších uváděla pořadí církevních svátků. České verše inspirované *Krédem* se objevují pod názvem *Ostrovská píseň* v liturgickém kodexu stejnojmenného kláštera.

Ve druhé polovině 13. století vznikala první samostatná díla v českém jazyce. V oblasti právní to je poněkud archaicky formulovaná *Kniha rožmberská*. Dochovaly se i zlomky českých duchovních básní a církevních legend (zapsané na počátku 14. století) nazvané *O Panně Marii*, *O příchodu Páně do Jeruzaléma*, *O Jidášovi* a další. V rukopise svatojiřského kláštera je česká veršovaná *Modlitba Kunhutina*, oslavující Boží tělo, která vznikla ve dvorském prostředí. Čeština zněla při různých církevních slavnostech, starobylý hymnus *Hospodine, pomiluj ny* zpívali duchovní při uvedení *Tobiáše* na pražský biskupský stolec.

Vrcholným literárním dílem konce 13. století je český překlad původně francouzského eposu *Alexandreida*. Nejde o doslovný překlad německé předlohy, ale o samostatný epos. z něhož autor použil základní námět, ale dal mu zcela jiný akcent. Dílo je obsahem laděné protiněmecky, z původního textu se zachovalo kolem 3 400 veršů.

...i padl na vojsko krále Otakara strach a hrůza z velikosti ramene zvolence římského a zděsili se a ulekli velmi, a nemohouce se postaviti na odpor jejich moci, dali se na útěk. A jako se stává, že když lidé utíkají ze strachu, lekají se i hnutí vzduchu a úlek sám zvyšuje jejich strach, vojska Rudolfova pronásledovala utíkající statečným a ozbrojeným mužstvem a některé pobila, jiné ranila. Mnoho urozenějších z Čech, Moravy a z Polska bylo od nich zajato, neboť byli obklíčeni ze všech stran a jako svině v chlívků zavřeni; z nich byli vybráni mocnější, bohatší a lepší, odvedeni do měst a opevnění a zavřeni do vězení, spoutáni železnými okovy na rukou a na nohou a týráni velmi těžkými mukami a rozličnými tresty, aby dali nemálo peněz ve stříbře a ve zlatě svým věznitelům. Zajatci pak vidouce, jak jsou na všech stranách souzením, bídou a mukami více a více trápeni, že nemohou žádným přispěním ani pomocí vyvážnouti z rukou pronásledovatelů, chtějí zachránili holý život, prodávali, pokud neměli peníze na hotovosti, statky po svých předcích a tak se vykupovali, A co je, co by člověk nedal, visí-li mu nad šíjí meč? (Druhé pokračování Kosmy)

VÁLEČNICTVÍ A ZBRANĚ

IDEÁL RYTÍŘSTVÍ

Rytíř se v první řadě věnoval vojenské činnosti, jenže bylo by velice zjednodušující dělat rovnítko mezi těmito dvěma pojmy. Rytíř nebyl jen bojovník s mečem na koni, ale byl také společenskou celebritou. Jako šlechtic musel dodržovat určitá společenská pravidla, která splynula s chápáním rytířství jako takového. Rytířství se stalo ideologií středověku, zahalenou náboženskou mystikou a rituály.

Důvodů, které vedly ke vzniku rytířské ideologie, byla celá řada. Ve své základní podstatě však byly logickým vyústěním feudálních vztahů v západní Evropě. Feudální společnost byla složitě strukturovanou pyramidou, v níž se vždy slabší za určitých podmínek uchýlil pod ochranu silnějšího, ať již to byl poddaný vůči majiteli panství, šlechtic ve vztahu k panovníkovi nebo kníže či dokonce král vůči císaři. To bylo samozřejmě možné jen za předpokladu, že silnější bude dodržovat určitá pravidla, protože vytváření lenních vztahů bylo alespoň formálně dobrovolným aktem. Proto musel mít silnější navenek značný morální kredit, který zaručoval, že slabšího v případě nebezpečí doopravdy ochrání.

Idea rytířství se zrodila na troskách říše císaře Karla Velikého. Francouzští historici přisuzují při formování rytířství velký význam církvi. Jejich teorie říká, že v důsledku oslabení centrální moci v 10. a 11. století vládli chaos a družiny ozbrojenců drancovaly zemi. Církev chránila kostely a svůj majetek tím, že získávala na svou stranu některé hradní pány a přiznávala jim statut ochránců (ten dříve připadal jen panovníkovi). Za tuto poctu skládali hradní pánové sliby poslušnosti, jejichž součástí býval i závazek chránit slabé a bojovat proti nevěřícím.

Tím byl položen základ doktríně, která původní smysl vojenských šarvátek, vedených výhradně pro hmotný prospěch (kořist), změnila v boj za duchovní ideály (alespoň navenek). Významným přelomem ve formování rytířské ideologie se staly křížové výpravy, které přispěly k vytvoření představy „křesťanského rytířstva“.

Pasování rytířem - podle německé iluminace

Boj rytířské jízdy - francouzská iluminace z tzv. Křížácké bible, kolem roku 1260

POJEM RYTÍŘ

S proměnou vojenství v 10. a 11. století získávali zvláštní postavení ve vojsku bojovníci na koních. Jako společenská elita začali poprvé vystupovat ve Francii (označované oprávněně za kolébku rytířství). Již kolem roku 1030 existovala vrstva, označovaná jako *ordo equestris* (či *ordo militaris*), které se záhy začalo říkat *chevalerie* (odtud kavalérie - jízda). S mírným zpožděním se podobný statut formoval i v německých zemích, kde se tato vrstva bojovníků označovala *Ritterstand* (od *reiten* - jezdit na koni, *Ritter* byl tedy jezdec, později přeneseno na rytíř).

Rytíři představovali elitní vojenské bratrstvo, do něhož byl v jeho počátcích umožněn vstup jen vyvoleným. Rytířem se muž nestával podle původu či majetku, ale v první řadě na základě schopností. I člověk z prostého rodu se mohl stát rytířem, pokud vykonal hrdinský skutek, jehož si všiml panovník (v takovém případě proběhlo pasování přímo na bojišti). Některé české šlechtické rody zase odvozovaly původ od předka, který zachránil panovníkovi život.

Již ve 12. století začali v západní Evropě někteří urození mužové používat jako šlechtický titul označení rytíř, aniž byli pasováni. Znamenalo to však, že i oni budou respektovat základní formální náležitosti, které pro rytířství platily. V praxi to znamenalo, že se urození mužové museli bez ohledu na to, zda byli pasováni či nikoli, chovat ve společnosti podle kánonu rytířství. Se získáním dědičného práva šlechty na svůj pozemkový majetek se normy pro získání rytířství ve 13. století postupně měnily. V době vrcholného středověku pak splynul pojem rytíře s označením šlechtice (a rytířský titul se stal v daném rodu dědičným).

V českých zemích proběhl tento proces podobně, i když s menším zpožděním. Již ve 12. století se knížecí bojovníci rozdělovali na muže prvního a druhého řádu. První (*primates*) stáli v čele vojska a jezdili na koních (ovšem v Jarlochově kronice je zmínka, že na koních někdy jezdili i bojovníci druhého řádu). Na počátku 13. století se v právně závazných formulacích uvádějí „urození mužové vyšší i nižší“. Existence dvou stupňů urozenosti (rodů bohatších a chudších) je ve střední Evropě určitou zvláštností. Díky tomu se v průběhu 14. a 15. století vytvořil v Českém království dvojí šlechtický stav - panský a rytířský (zemanský). Toto zemské dělení však nemělo nic společného s původní ideou rytířství.

Ideál rytířství se začal v českých zemích šířit na přelomu 12. a 13. století v době, kdy se Přemysl Otakar I. aktivně zapojil do zápasu v říši a česká šlechta se setkávala s německými rytíři. V průběhu 13. století se rytířství stalo nejen módou, ale především výrazem prestiže urozených rodů. Získat titul rytíře bylo zpočátku možné výhradně za zásluhy se souhlasem českého krále. Dědičným se tento titul stal až ve 14. století.

CESTA K RYTÍŘSTVÍ

Chlapci z urozených rodin byli vychováni tak, aby se naučili všemu, co by jim umožnilo stát se rytířem. Ale nemuselo se to povést všem. Zvláště zpočátku byly kladeny na mladíky ucházející se o rytířství vysoké nároky.

Statut panoše patřil v 11. století v západní Evropě neurozenému sluhovi či podkonímu, který se osobně staral o rytíře. Postupně se však tato služba stala školou urozených mladíků, z kterých se měli stát rytíři. Ve 13. století se ustálil zvyk, že syn šlechtice opouštěl již v mládí rodinu (ve věku kolem osmi až deseti let) a vstupoval jako panoš do služeb rytíře, který byl často v příbuzenském nebo přátelském vztahu s jeho otcem. Povinností panoše bylo pečovat o zbroj pána a hřebelcovat mu koně, pomáhat při lovu a obsluhovat ho u stolu (tím se učil pohybovat ve vyšší společnosti). Současně se panoš pod dohledem zkušeného rytíře cvičil v boji s mečem a kopím a také v jízdě na koni. Panošové již v útlém věku doprovázeli svého pána do bitvy. Často se sami zúčastňovali bitevní vřavy a spolu s družinou se pohybovali poblíž svého pána a pomáhali (např. podávali kopí, nosili vzkazy, pokud padl pod pánem kůň, přivedli mu jiného). Někdy nesl panoš štít se znakem svého pána.

Jakmile panoš dospěl (to se obvykle neurčovalo věkem, ale vzrůstem a silou), mohl se začít zúčastňovat turnajů, ale hlavně mohl jako bojovník (s mečem a na koni) zasáhnout do bitvy. Tím dostal příležitost, aby ukázal, co umí. Pokud se osvědčil, mohl být pasován na rytíře. Někomu se to povedlo dříve (zvláště pokud sloužil významnému velmožovi, protože pak se pohyboval v blízkosti panovníka), někomu to trvalo řadu let. Bývalo však zvykem, že na rytíře se uchazeči pasovali téměř výhradně v mladším věku. Pokud si urozený muž nezískal zásluhy v mládí, ve středním věku již podobných poct dosahoval jen výjimečně a pasován nebyl.

Být rytířem nebyla původně jen symbolická pocta. V české společnosti 13. století bylo rytířství předpokladem k tomu, aby muž získal významné postavení na královském dvoře. Poslední přemyslovští panovníci byli prodchnuti ideály rytířství, každý sice jiným způsobem, ale všichni bez výjimky se obklopovali skutečnými rytíři. Být rytířem přinášelo nejen společenskou prestiž, neboť život na dvoře nebyl fádni, byla to zábava se vším všudy, co středověk mohl nabídnout, ale skýtalo to také příjmy (podíly z válečné kořisti, významné úřady a dary od panovníka za prokázané služby).

Pasování bylo rituálem, jímž společenství elitních rytířů přijímalo mezi sebe vybrané mladé bojovníky. Název pasování byl odvozen ze symbolického aktu, kdy panovník připnul v průběhu obřadu adeptovi kolem boků opasek s mečem. Obřad měl řadu znaků dávných iniciačních rituálů (jimiž se mladík stával dospělým mužem). Hlavním symbolem pasování bylo předání meče, které vycházelo z dávné germánské tradice předávat zbraně chlapcům na znamení přijetí mezi dospělé muže.

V historické literatuře se někdy přeceňuje náboženský ráz obřadu pasování na rytíře. Především zpočátku šlo výhradně o světský akt, během něhož byl slavnostně odevzdán meč. Později, když se slavnosti účastnili kněží, ještě meč požehnali. Celému obřadu předcházela koupel mladých adeptů, která měla původně s největší pravděpodobností praktický význam, ale podle pozdější církevní interpretace šlo o symbol očisty a nového zrození (na způsob křtu). Ve 13. století se již očista před pasováním chápala jako mystický rituál. Především pod vlivem rytířských řádů se teprve koncem 12. století začal v celé západní Evropě šířit zvyk nočního bdění v kostele před pasováním, spojený s modlitbami a meditací. Ve 13. století, kdy si společnost potrpěla na exaltované projevy zbožnosti, leželi někdy mladíci před pasováním v kostele na podlaze před oltářem s roztaženými rukama (na znamení kříže). Před pasováním se také zpovídali.

Zatímco ve vlastní přípravě budoucích rytířů na chystaný obřad převlád

náboženský ráz, samotné pasování si i ve 13. století podrželo zcela světský charakter. Rytířství se přijímalo z rukou panovníka nebo jím pověřeného rytíře. V západní Evropě mohl o udělení rytířského titulu rozhodnout i jiný významný a uznávaný rytíř (což bylo dáno odlišnou strukturou vrstvy velmožů). V českých zemích to bylo výhradní panovníkovo právo, i když mohl některého rytíře anebo dokonce i preláta pověřit, aby obřad vykonal za něj. Ve Druhém pokračování Kosmy se uvádí, že roku 1250 „Vít, děkan pražský, obdržev rozkaz krále Václava, přišel k němu na hrádek Týřov, a druhého dne opasal na králův rozkaz mečem Nedvěda, vladaře králova, na Velízi v kostele svatého Jana Křtitele, před některými urozenými českými”.

Jen vzácně docházelo k pasování mladíků přímo na válečném poli, buď těsně před bitvou, ale častěji po ní. Obvyklejší bylo pasovat syny urozených velmožů na některém královském hradě. Po obřadu následovala nákladná hostina a zábava, kterou platili rodiče rytíře nebo rytíř sám.

O tom, jak vypadaly oslavy pasování v českých zemích ve 13. století, nemáme žádné zprávy, ale víme, že v západní Evropě se často jednalo o neobyčejně nákladnou slavnost. Proto platilo ve Francii i v některých německých zemích ustanovení, že se na nákladech pasování nejstaršího pánova syna museli „dary“ podílet i vazalové a poddaní.

Rytířský turnaj - německá iluminace z rytířského románu Tristan a Isolda. polovina 13. století

KODEX CTI

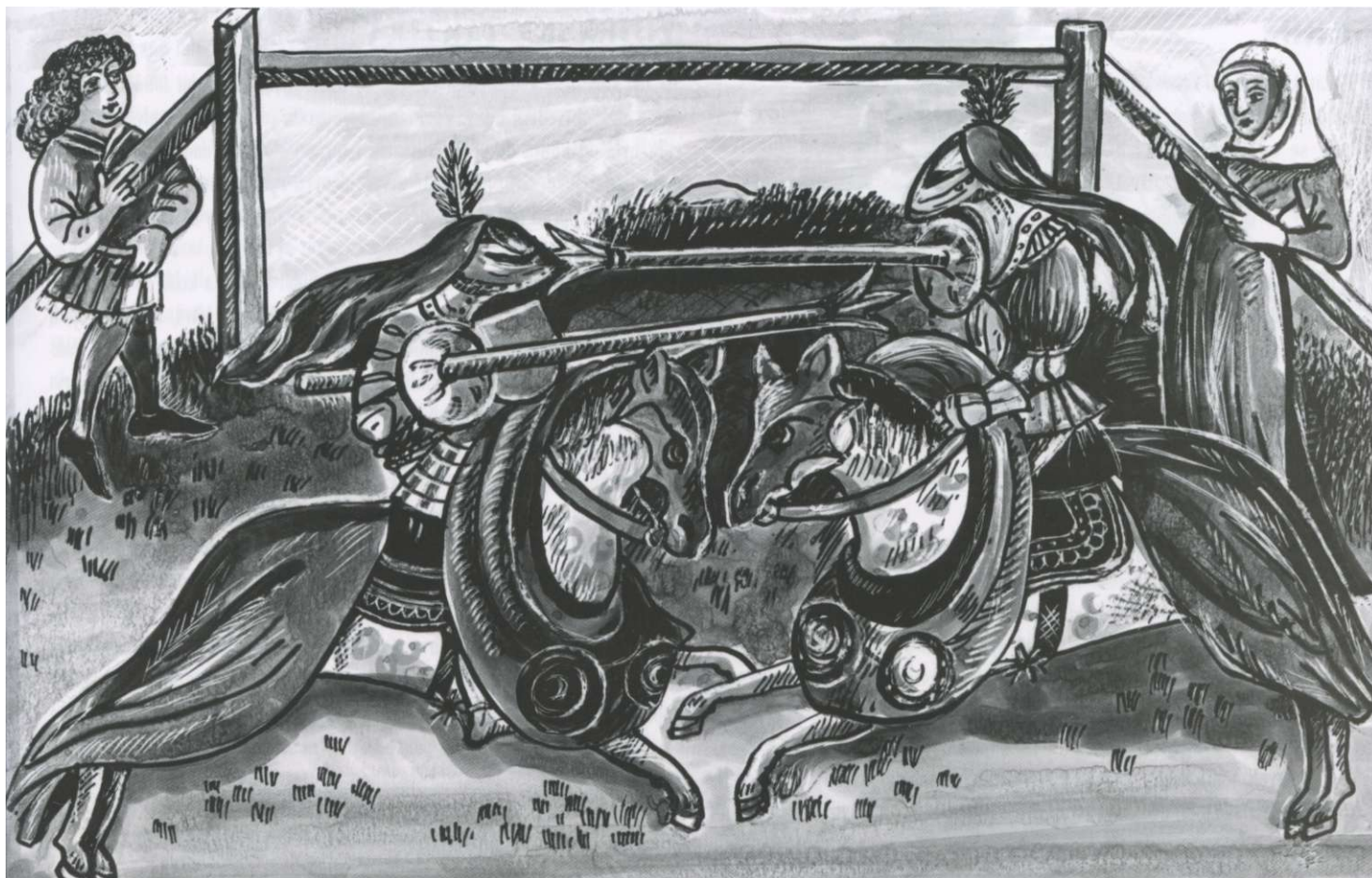
Původní rytířský slib požadoval dodržování tří základních pravidel cti. Rytíř musel být statečný, věrný svému pánovi a štědrý vůči potřebným. Koncem 12. století přibýly další dvě povinnosti - chránit křesťanskou víru a chovat se uhlazeně (zvláště k ženám).

Ve 12. století napsal Petrus Alphonsi knihu *Disciplina Clericalis*. On sám byl vzdělaný španělský Žid, který konvertoval ke křesťanství. Ve svém spisu přeložil z arabštiny, perštiny a sanskrtu do latiny třiatřicet moralizujících povídek (kromě jiného z *Pohádek tisíce a jedné noci*). Jeho dílo bylo ve středověku nesmírně populární a stalo se vzorem pro další autory, kteří psali exempla a povídky s výchovným a moralizujícím posláním.

Petrus Alphonsi jako první sestavil Sedmero ctností vznešeného muže. Protože vycházel z orientální tradice, zařadil do něj kromě válečných dovedností i hru v šachy (v arabských zemích nesmírně oblíbenou). Jeho Sedmero přejala rytíři za své a s různými úpravami a doplňky platilo po celý středověk jako kodex rytířské cti.

SEDM RYTÍŘSKÝCH CTNOSTÍ (DOVEDNOSTÍ)

1. jízda na koni	4. zápas
2. plavání	5. lov se sokoly
3. střelba z luku	6. hra v šachy
7. skládání veršů	

Rytířský turnaj - podle německé iluminace

TURNAJ

Turnaje byly původně bojovým cvičením rytířů, ale nezanedbatelnou složku v nich hrál i hmotný prospěch. Od vzniku rytířství prošly řadou změn. Původně neměly nic společného s ušlechtilým kláním dřevci na kolbišti, typickým pro 14. a 15. století. Išlo to tvrdý a krvavý zápas, teprve později se z turnajů stala uhlazená dvorská zábava.

Předobrazem turnajů byly zápasy mezi dvěma skupinkami rytířů, které se pořádaly od 11. století ve Francii. Šlo o dohodnutá střetnutí na určeném místě (nazývalo se champ). Místo střetnutí muselo být dostatečně veliké, aby bylo možno manévrovat, skrývat se a utíkat. Šlo o neupravovaný kus země, na němž byly louky, pole, vinice, lesy a někdy dokonce celá vesnice. Proti sobě stáli dva zámožní velmožové s družinami. Cílem bylo během manévrů oddělit od soupeře několik zámožných rytířů a ty zajmout. Takové klání mělo daleko do cvičného zápasu. Bojovalo se naplno a často o život, i když se rytíři snažili soupeře nezabít, protože pak by nemohli požadovat výkupné. Cílem bylo soka srazit ze sedla, na zemi ho spoutat a předat služebníkům, kteří zajatce hlídali. Zajetí protivníci byli připraveni o koně a zbroj (patřila vítězovi) a museli se vykoupit penězi. Podobné bojové hry neměly ve skutečnosti daleko do skutečné války. Církev podobnou zábavu ostře pranýřovala (zákaz vynesený roku 1130 v Clermontu).

Existovaly však i jiné soutěže s vojenskými prvky, které rozvíjely bojové umění. V Anglii se konaly pod patronací panovníka ve všech hrabstvích soutěže ve střelbě z dlouhého luku o peněžní ceny (takové se podle legendy zúčastnil i Robin Hood). Oblíbené v celé západní Evropě byly cvičné rytířské zápasy mečem. Bojové hry bývaly zábavou, bez níž se neobešla žádná významná oslava urozené společnosti.

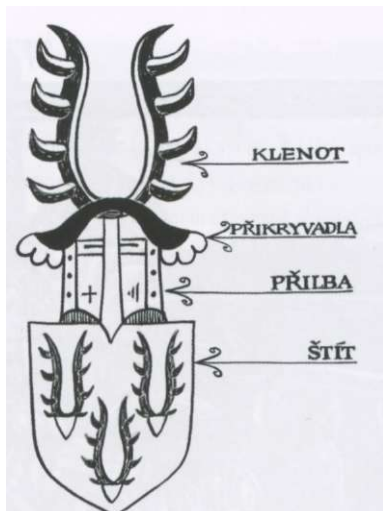
Teprve koncem 12. století začaly cvičné boje mezi družinami rytířů nahrazovat turnajové zápasy, během nichž proti sobě bojovali jen dva rytíři na koních. Mívali na sobě obvyklou zbroj té doby (přes prošívanici nebo koženou kazajku si navlékli drátěnou košili a na hlavu přilbu, která však nezakrývala oči a tváře). S ohledem na výzbroj byla technika turnajového střetu původně téměř totožná s bojem ve skutečné válce. Ke vzniku svébytné techniky turnajových zápasů došlo až ve 14. století, kdy se rytíři začali chránit plátovou zbrojí (brněním) a útočili na sebe v trysku na koni dlouhými dřevci.

Ve 13. století se na turnajích bojovalo spíše na čtvercovém kolbišti. Soupeři začínali zápas na koních a snažili se vyhodit svého soka ze sedla krátkým kopím (užívala se kopí „k zábavě“ bez kovového hrotu, která byla předobrazem budoucích dřevců). Pokud rytíři kopí zlomili, pokračovali v zápase mečem nebo palcátem (někdy se chránili štítem). Přitom zůstali sedět na koních, někdy ale sesedli a bojovali pěší. Zřejmě v této době se objevil zákaz používat při turnaji smrtelné údery. V první polovině 13. století se podobné rytířské turnaje začaly konat také v českých zemích. Podle Druhého pokračování Kosmy byla roku 1249 „za jeho časů (krále Václava) v Čechách vynalezena hra v turnaje“.

Turnaje přinášely rytířům nejen uznání, ale především majetek (vítěz dostával koně, meč, šperk či peníze). S prázdnou nevyšli ani někteří poražení. Pokud ukázali, že umějí bojovat, mohl je do svých služeb přijmout některý z významných velmožů. Mohla si jich také všimnout zámožná vdova a mohli dosáhnout výhodného sňatku (rytířské turnaje byly jednou z nejlepších příležitostí k namlouvám). Již ve 13. století brázdili západní Evropu zchudlí rytíři, kteří se živili jako profesionální bojovníci na turnajích.

ERB

Počátek používání rytířských erbů není zcela jasný. Odvozuje se od rozpoznávacích znamení, která začali užívat rytíři v 11. a 12. století na křížových výpravách do Svaté země. Tato znamení se původně našivala na korouhve (ovšem praporce se užívaly i dříve). Záhy si však rytíři začali tato znamení přenášet na svou zbroj, nejčastěji na štít. Původně toto označení nosili všichni bojovníci z dru-

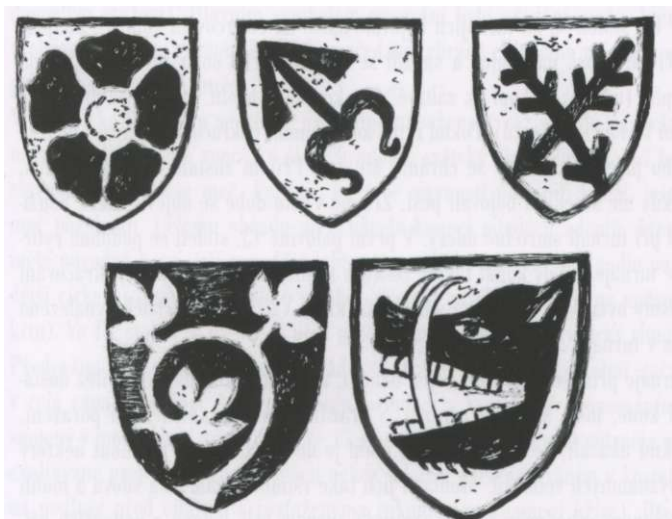
Erb - základní heraldický popis

žiny jednoho pána. později si ho pro sebe vyhradil pouze rytíř. Erb se stal jeho rodovým znamením. Nešlo však jen o symboliku, erb byl současně nástrojem k identifikaci rytíře, členů jeho rodu a jeho pozemkového majetku. Erb se stal jedním z klíčových atributů rytířského světa a jeho ideologie. Jeho vlastnictví mělo i praktický dopad. Časem se ustálil právní názor, že jen držitel erbu může vlastnit léno (pozemkový majetek).

České slovo erb bylo odvozeno z německého erbem, což znamená dědit. Erby se v českých zemích objevují spolu s rytířstvím počátkem 13. století. Nejstarší z roku 1220 se dochoval na pečeti Vítky z Prčice. Vlastním erbovním znamením se záhy pyšnily všechny významné zemské rody. V erbu Benešoviců byla zavlnutá střela, Buziců kančí hlava, Divišoviců hvězda, Hradišticů hrábě, Hroznatoviců paroží, Markvarticů lvice, Pernštejnů zubří hlava, Vítkoviců pětistá růže, Ronoviců ostrev.

Symbolika erbů ve 13. století vznikala živelně. Obvykle šlo o jednoduché znamení (heraldicky označované jako figura). V heraldice se figury rozdělují na obecné (představující konkrétní věci či zvířata), které jsou původem starší, a heroldské (vzniklé geometrickým členěním štítu). Ve 13. století se téměř bez výjimky užívaly obecné figury. Podle nich se někdy začali členové rodu nazývat (Divišovci si změnili podle erbu rodové jméno na Sternberkové z německého Stern - hvězda).

Součástí erbu se v heraldickém zobrazení stal klenot, což byla původně ozdoba na přilbě rytíře, symbolizující figuru jeho erbu.

Nejstarší české rodové erby - podle nástěnné malby v německém Lauferu

VOJENSKÁ TAKTIKA

Ve 13. století se v důsledku rozvoje rytířství měnila podoba feudálního vojska a způsob vedení bitvy. Pěchota, která hrála ještě ve 12. století klíčovou roli, byla odsunuta do pozadí. Hlavní údernou složkou feudálního vojska se stala jízda. Jezdeckto, sestavené z vycvičených rytířů, představovalo drtivou útočnou sílu, proti níž neměla pěchota šanci. Těžiště bitvy se tak přeneslo na boj mezi rytíři.

Nebezpečnější než pěchota byli pro rytíře střelci z luků a kuší, kteří se snažili na začátku bitvy vnést zmatek do řad útočících nepřátel. Protože jejich šípy nemohly příliš ublížit samotným rytířům, stříleli obvykle na koně. Jakmile se však rytířská jízda přiblížila, museli střelci rychle ustoupit a ukryt se, protože v přímém boji byli bez šance. Navíc hrozilo, že je mohou podpat koně vlastní jízdy, když vyrazili do protiútoků.

Rytíř na koni s mečem v ruce dokázal díky svému vojenskému výcviku pobít desítky pěších bojovníků. Samotná pěchota nikdy nemohla jízdu zastavit. Ve 13. století byly pěší oddíly v podstatě zbytečné. Proto se pěší bojovníci používali jen při přesunu na místo bitvy (starali se o povozy se zásobami a opatrovali po okolí jídlo a píci). V bitvě měli na starost hlídání vlastního tábora, případně plenění v dobytém táboře nepřítel (jízda zatím pronásledovala zbytky prchajícího vojska). Někdy za koněm rytíře postupovalo několik mužů z jeho družiny. Dobýjeli zraněné nepřátele, pokud šlo o bezvýznamné bojovníky. Pokud však jejich pán přemohl některého z urozených nepřátel

Vítězství rytířů nad Saladinem - anglická iluminace, kolem poloviny 13. století

a srazil ho z koně na zem, měli za úkol ho spoutat a jako kořist odvést do tábora (aby bylo možno žádat později za jeho propuštění výkupné, neboť to bývalo vyšší než cena zbroje, kterou by vítěz mohl z mrtvého svléknout).

Vlastní bitvu tedy obstarala v rozhodující míře jízda. Rytíři cválali v seřazených řadách. Kolem každého velmože jeli na koni jeho příbuzní, přátelé, urození leníci, manové a další námezdní rytíři, kteří tvořili základ jeho vojenské družiny. Za nimi postupovali jejich služebníci jako pomocné oddíly. Na počátku bitvy se rytíři rozmístili do formace, jejíž podobu ovlivňoval terén a také početnost nepřítel. Základní formací byla přímá linie, v níž jeli rytíři těsně vedle sebe. Linie mohla být buď jen jedna dlouhá a nepřerušovaná, nebo byla rozdělená do několika útočících proudů. Jako plot se označovala řídka linie, v níž rytíři stáli ve větších odstupech. Klínovitá útočná formace se nazývala svině (připomínala hlavu kance). Čelo a boky tvořila elitní jízda, střed vyplňoval ozbrojený doprovod. Klínovitá formace se používala, pokud chtěli útočníci prorazit střed obrany silnějšího nepřítel.

Jakmile se rytířům podařilo proniknout mezi nepřátele, linie se obvykle rozpadla a rytíři vedli individuální souboje s nejbližšími protivníky. Někdy si velitel vojska nechával část jízdy v záloze a nasadil ji až v průběhu bitvy, aby na příhodném místě vytvořil přečíslení a donutil část nepřátel k ústupu. Zhroucení linie na jednom místě vedlo obvykle k ústupu celého vojska.

Panovník bojoval vždy v čele své armády. Průběh vlastní bitvy však mohl řídit jen v omezené míře. Taktické záměry vysvětlil rytířům před bitvou a musel se spoléhat na to, že budou jeho příkazy plnit. V průběhu boje měl jen nepatrné možnosti komunikace. Nejdůležitější rozkazy (jako bylo povolání záloh či pokyn k ústupu) se vyhlašovaly pomocí rohů dohodnutými signály. Rytíři sice vynikali osobní statečností, měli skvělou fyzickou i psychickou přípravu, ale velice neradi poslouchali svého velitele, byť to byl král. Středověká vojska trpěla nekázni a právě ta mohla zapříčinit zcela zbytečnou porážku.

Jedním z obvyklých nešvarů byla snaha rytířů proniknout do tábora nepřítele jako první a zajistit si tak co největší podíl z kořisti. Proto francouzský král Filip II. August roku 1214 před bitvou u Bouvines zakázal plenit pod trestem oběšení dřívě, než bude vítězství definitivní.

V časech, kdy se každý bojovník strojí do toho, co bylo zrovna po ruce, byla ve vřavě bitvy složitá identifikace, kdo je a není nepřítel. Rytíři mívali na štítech své erby, ale protože ty byly málo viditelné, nosili je ještě na přilbách chochole z per v rodových barvách či jiné heraldické symboly. Podle nich se dali i na dálku dobře rozeznat. Služebníci se drželi těsně u koně svého pána a tím bylo dáno, ke které straně patří. V případě šarvátek rodová označení k identifikaci stačila, protože rytíři se osobně znali (a často si tedy v průběhu bitvy mezi sebou vyřizovali i osobní účty).

Pokud ale nastoupilo do bitvy na každé straně několik tisíc rytířů, mohl vzniknout chaos. Proto se od počátku 13. století rozšířil zvyk, že si rytíři před bitvou navlékali přes drátěnou zbroj dlouhou košili bez rukávů s velkým výstřihem (podobnou oboustranné zástěře), které se v německých zemích říkalo Waffenrock, v Čechách zkomoleně varkoč. Varkoč býval ušitý často z drahé látky v rodových barvách rytíře, případně na něm byl vyšitý rodový erb. Ale ani to někdy nestačilo. Před bitvou u Dürrenkrut na Moravském poli se roku 1278 dohodl Přemysl Otakar II. s Rudolfem Habsburským, že jedna strana bude mít na varkočích našitý zelený a druhá červený látkový kříž (na způsob dnešních sportovních dresů).

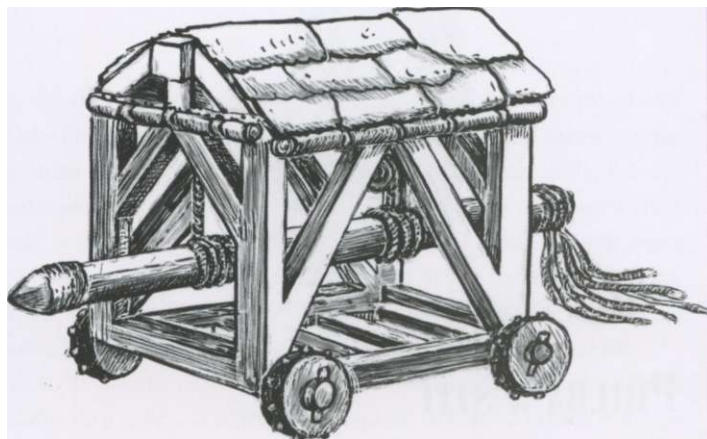
DOBÝVÁNÍ HRADU

Dobýt kamenný hrad nebo město s vysokými zděnými hradbami nebylo vůbec snadné. V principu se kombinovaly dvě metody. Opevnění bylo možné překonat buď silou (tedy prudkou ztečí), nebo bylo možno obránce vyhladovět a donutit je, aby se vzdali a sami otevřeli brány.

Při útoku na hradby se používaly žebříky a také ostrve (kmeny stromů s pahýly větví, po nichž se dalo stoupat vzhůru). Zteč hradeb byla nebezpečná a přinášela rytířům řadu zranění (obvykle mnohem více než při bitvě v otevřeném poli). Přesto se i po pádu ze žebříku zkrvavělí a otlučení znovu drali na hradby, protože ten, kdo první vstoupil do města, získal pleněním nejlepší kořist. Zranění v takovém boji rytíři považovali jen za běžnou lapálii (za vážné zranění se považovali, teprve až se nemohli hýbat).

Ve 13. století hrály při obléhání důležitou roli rozmanité obléhací stroje (obléhací věž zvaná kočka, beran k útoku na bránu) a zařízení k ostřelování (balista, katapulta, velký prak). Běžné byly i v českých zemích. Druhé pokračování Kosmy k roku 1278 píše o králi Přemyslu Otakarovi II., že „spojivše tedy vojska, přitáhli k Lavě a tam čekali, až by si získali píci pro koně a pro sebe živobyť olupováním poddaných. Potom se přiblížili k opevnění, které se nazývá Drozdovice, a tam zřídili tábor, vystavěli násep kolem řečeného opevnění a postavili na něm obléhací stroje a jiná rozličná dobývací zařízení.“

I přes osobní statečnost útočníků měli obránci dobré šance se ubránit, pokud měli uvnitř hradeb dostatek zásob. Kázeň feudálního vojska nebyla slavná a po několika dnech rytíře obléhání přestalo obvykle bavit, zvláště pokud se

Beran - obléhací zařízení k proražení vrat brány

neútočilo na hradby. Po dvou či třech marných ztečích se totiž přistoupilo k obléhání za účelem nepřítele vyhladovět. Okolí hradu se neprodyšně uzavřelo a čekalo se, zda obráncům dojdou zásoby. Často však došli útočníkům dřívě než obráncům, protože vlastní zásoby si vojsko nepřivezlo a v okolí často nebylo co plenit, neboť obránci se obvykle před uzavřením bran postarali, aby vše svezli za hradby. Jen ve výjimečných případech se podařilo udržet vojsko při obléhání i několik týdnů.

ZBROJ

Do poloviny 13. století používali rytíři stejnou zbroj jako dřívě. Jejím základem byla drátěná košile navlečená na kožené kazajce nebo prošívanici. Totéž se nosilo do boje i ve druhé polovině 13. století, ale přibýly další ochranné prvky. Poprvé se začaly oblékat díly z kovových plátů. Nejstarším typem byly nákolanky, které kryly jednu z nejohroženějších partií - kolena. Jednoduchým plátovým dílem si někdy rytíř chránil i ramena (na přelomu 13. a 14. století se objevuje v Anglii pod názvem „ailattes“, v českých zemích se podobná ochrana neužívala).

Důležitou změnou bylo vylepšení ochrany celého trupu. Varkoče (suknice) se již nešily jen z lehké látky, ale z pevné kůže, někdy ještě zesílené přínýtovanými kovovými destičkami. Navlékaly se jako další vrstva přes drátěnou košili a byly vývojovým předobrazem plátových „kabátů“ ve 14. století. Pod drátěné košile si rytíři brávali pevné prošívanice (vycpané kožené kabátce). Někdy si podobným způsobem chránili celé nohy, na něž si navlékali kožené nohavice prošívané.

Kroužková zbroj (drátěná košile) - rekonstrukce

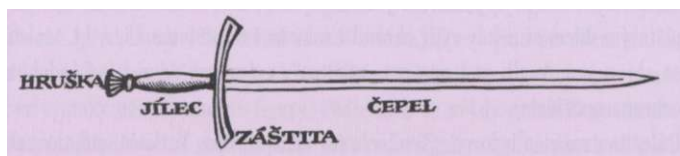

kbeleová přilba - polovina 13. století

PŘILBA A ŠTÍT

Původní otevřená přilba s nánosníkem už vojenským potřebám nestačila, a proto se ochrana hlavy rytíře ve 13. století radikálně změnila. Začaly se používat uzavřené přilby s pevným hledím. Říkalo se jim hmcové, protože se podobaly plechovým hrncům obráceným dnem vzhůru, s průzory pro oči a otvorem na dýchání. Dolní okraj přilby byl zešíkmený, aby přilehl těsně k hrudi a ramenům, a kryl tak současně i krk. Čelní strana přilby bývala ještě zesílena přinýtovaným pásem, který vedl od čela k bradě a někdy i do stran kolem očních průzorů. Pod přilbou mívál rytíř na hlavě ještě kroužkovou kapuci (jež byla součástí drátěné košile). Aby se tlumily otřesy při případném úderu, nosily se pod kapuci vycpávané čapky.

Štíty se proti předchozím staletím dále zmenšovaly, což umožnila lepší ochrana těl rytířů v důsledku zdokonalení zbroje. Štít 13. století měl tvar rovnoramenného trojúhelníku, směrem k dolní špičce mírně vydutému. Takový štít kryl bojovníka jen od ramen k pasu (ale nikoli nohy jako dříve). Konstrukce zůstala stejná a štít se zavěšoval přes rameno. K držadlu v horní části přibyl ještě kožený řemen, který se ovinul kolem předloktí a umožňoval tak lepší manipulaci se štítem při odražení útočných ran.

Meč užívaný ve 13. století

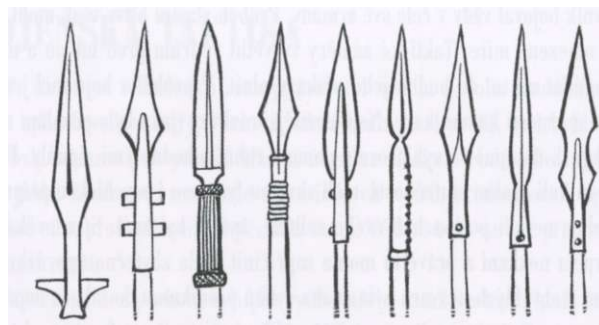
MEČ

Hlavní zbraní rytíře byl meč. Byl odznakem jeho stavu a zhotovoval se vždy z nejkvalitnější ocele, proto byl nesmírně drahý. Meč ve 13. století byl sečnou zbraní a užíval se především při boji na koni. Byl proto poměrně dlouhý (průměrná délka čepele byla 85 až 100 cm). Těžiště muselo být zhruba ve dvou třetinách délky ostří, aby se jím dalo dobře sekat.

Záštit (kolmá přčka pod rukojetí) bývala poměrně dlouhá a rovná nebo mírně prohnutá směrem k ostří. Rukojeť (jílec) se potahovala kůží, látkou (často červeným sametem), anebo se nechávala prostá dřevěná. Obvykle se ještě ovinovala drátem (usnadňoval držení, meč tak nevyklouzl ze zpocených dlaní). Na konci trnu, na němž bylo navlečené držadlo, bývala ozdobná hlavice (hruška) nejrůznějších tvarů (oblíbené byly ve tvaru paraořechů).

Palcát

Hroty středověkých kopí

BODNÉ A STŘELNÉ ZBRANĚ

Kopí bylo první zbraní, kterou rytíř v bitvě použil. S kopím v ruce vyrážela jízda v sevrěném šiku proti nepříteli. Jezdecká kopí ve 13. století byla dlouhá 3 až 3,5 metru. Železné hroty měly rozmanité tvary, převládaly však varianty širších listovitých tvarů. Na konci kopí mívál rytíř upevněný malý praporec. Po první srážce, kdy se jezdci zastavili, rytíř kopí odhazoval a pokračoval v boji s mečem v ruce. O něco kratší kopí používala i pěchota.

Kontinentální evropské luky se oproti předchozím staletím nezměnily. Nebyly výrazně delší než postava lukostřelce a průhyb lučiště byl jen minimální, proto nebyla průraznost šípu velká a nemohla podstatněji ohrozit rytíře ve zbroji. Pro rytíře nebezpečnější byly kuše, především při střelbě z hradeb. Používaly se však jen minimálně (jejich napínání trvalo déle než při střelbě z luky). Větší oblibu získaly až ve vojenství vrcholného středověku.

Ve 13. století zcela zmizely válečné sekery, kladiva a další zbraně, typické především pro germánské a vikingské válečníky. Oblíbenými se staly palcáty, které užívali rytíři na koni pro boj zblízka (pokud byli jezdci ve vřavě sevržení těsně tělo na tělo, nedal se dlouhý meč použít). Palcáty byly rovněž zbraní duchovních, pokud se účastnili válečného tažení (kněz nesměl prolít krev, proto nenosil sečné a bodné zbraně).

Napínání kuše - kuše s třmenem, typická pro 13. století

SPRAVEDLNOST A NÁSILÍ

PRÁVNÍ ZÁSADY

Obecně platilo, že základní právní autoritou byla neomezená vůle panovníka. To, co vyhlásil, se stalo právem. Nemohl ovšem jednat svévolně proti zájmům nejvlivnějších velmožů. V praxi platilo, že právní ustanovení se schvalovala na zemských sněmech za přítomnosti členů vlivných rodů. Pokud se postavili proti názoru panovníka, jeho názor se zákonem obvykle nestal. Tímto způsobem na konci 13. století zablokovala šlechta snahu krále Václava II. o sepsání zemského zákoníku, neboť pro velmože bylo jistější právo „nalézat“. Důležitou zásadou ve středověku bylo, že každý člověk má žít podle práva lidu, k němuž náleží. Němečtí kolonisté si sebou ve 13. století přinášeli německé vlastnické právo (emfiteuze, zakoupení nemovitosti), které v dalším vývoji dokonce ovlivnilo původní právo české. Německým právem se řídil pražský Ungelt, který založili němečtí kupci, stejně jako Havelská osada na Starém Městě pražském, založená německými patricijí. Pokud došlo ke sporu mezi

Čechem a Němcem, jejich spor rozhodoval obvykle tribunál složený ze zastupců obou stran. Rovněž Židé, kteří žili ve středověkých městech, se řídili svým právem (a měli dokonce možnost vyznávat svou víru).

SOUDY

Ještě počátkem 13. století se na jednom soudu posuzovaly záležitosti lidí urozených i prostých. V Praze sídlil zemský soudce (iudex curiae, v roce 1220 byl titulován podle západoevropského vzoru i justiciář). Pod jeho pravomoc spadala většina svobodných Čechů a dohlížel na rozvětvenou organizaci provinčních soudů. Na počátku 13. století jsou doloženy v Hradci Králové, Plzni, na hradech rodu Děpolticů, v Brně, Olomouci, Znojmě a na hradech Bítově, Břeclavi a Podivíně. Existovaly však i v řadě dalších míst.

V průběhu 13. století se začaly vydělovat soudy pro různé vrstvy společnosti, v soudnictví se začaly uplatňovat stavovské principy. Tuto cestu otevřela církev zápasem o imunitu (kterou získala roku 1222). Podle ní (ve shodě s církevními předpisy západní Evropy) nesměl prelát soudit panovník, ale výhradně biskup, který si za tím účelem zřídil vlastní soud. Podobně byli z pravomoci provinčních soudů (existujících v původních správních střediscích) vyjmuti poddaní, kteří žili na církevních statcích.

Záhy začala o něco podobného usilovat šlechta. Původně se mohla královské spravedlnosti dožadovat na jednání zemského soudu, který probíhal tradičně jako součást sněmu (shromáždění významných příslušníků dvora). V polovině 13. století však Přemysl Otakar II. oddělil agendu zemského soudu od jednání sněmu, který se měl napříště zabývat jinými (především politickými) záležitostmi.

Zemský soud začal zasedat odděleně, tedy bez přítomnosti celého dvora jako dříve. Šlechta tuto změnu přijala pod podmínkou, že v něm bude mít své předsedící (z titulu úřadů na královském dvoře se jimi stali purkrabí, komorník, sudí a písař). Zemský soud (který kdysi řešil spory všech obyvatel země) se díky rozhodujícímu vlivu velmožů záhy stal institucí, která se zabývala výhradně záležitostmi urozeného stavu (nejen trestními, ale i majetkovými a rodinnými). Šlechta byla vyjmuta z kompetence provinčních (hradských nebo též krajských) soudů a ty se měly zabývat kauzami neurozených lidí. Ani tím však destrukce původně jednotného soudního systému neskončila. V průběhu 13. století došlo k omezení pravomocí provinčních soudů i ve vztahu k prostému lidu. Provinční soudy se nadále zabývaly především hrdelními zločiny, ale v případech menších přestupků začali rozhodovat královští rychtáři ve městech a rovněž na vesnicích, především v nově vzniklých lokalitách založených v rámci kolonizace. Rychtáři si směli za svůj soudní výkon

nechat část stanovených pokut (zbytek se odváděl do královské pokladnice). Podobný příjem byl samozřejmě lákavý i pro šlechtu, která začala ve druhé polovině 13. století na svých panstvích (obvykle tam, kde usedlosti nebyly zakoupené na základě emfiteutického práva) uplatňovat nižší soudní pravomoc ve své režii (pokuty si obvykle nechávala celé). Tendence štěpit soudní pravomoc mezi státem a soukromou sférou (ať již to byla šlechta, církev, či královská města) zesílila zvláště na konci 13. století. Krátké období bezvlády po smrti Přemysla Otakara II. navíc oťásl autoritou královských úřadů.

Václav II. musel v rámci stabilizace státní moci respektovat oslabení královského vlivu a ve své vnitřní politice proto vycházel z existence dvojího vlastnictví, které se jistým způsobem promítalo i do vnitřní správy a struktury soudů. Proti obecnému vlastnictví, zvanému dominium generále, v němž se významně uplatnil vliv šlechty, postavil výhradní vlastnictví panovníkovo, tzv. dominium speciále, v němž rozhodoval sám a bez omezení.

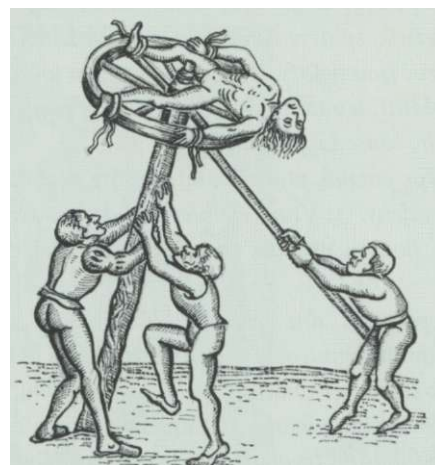
Pro právní poměry té doby je charakteristické, že jeho snahu znovu sjednotit výkon spravedlnosti a výklad práva sepsáním zemského zákoníku šlechta striktně odmítla.

KONCEPCE TRESTNÍHO PRÁVA

V průběhu první poloviny 13. století se začalo omezovat tradiční právo soukromého narovnání. Jeho podstatou bylo, že v případě zabití se sjednávalo odškodné mezi příbuznými zabitého a pachatelem (často zastoupeným jeho „přáteli“). Jinou formou vypořádání se s těžkým zločinem byla msta pozůstalých na vrahovi. Proti této praxi bojovala církev již ve 12. století.

Teprve v polovině 13. století se začal v případech hrdelních zločinů uplatňovat princip veřejné trestní iniciativy. Někdy v této době se objevuje úřad královského žalobce (nazývaného jistec, povodce). Pokud došlo ke zločinu, pak pohnal k soudu pachatele on, většinou bez ohledu na to, zda se mezi stranami sjednávalo odškodné.

Veřejným projednáním zločinu u soudu však ještě nebylo vyloučeno smírné narovnání. Základní zásadou pro rozhodování soudce byl názor, že soudce se má při vnesení rozsudku opírat o své svědomí a srdce. Říkávalo se, že se má soudit „cum gratia“, tedy s milostí, pokud se k tomu naskytne okolnost (pokud se vynášel hrdelní rozsudek, pak šlo o soudní výrok „bez milosti“). Protože neexistoval trestní zákoník v moderním smyslu, každý soudce rozhodoval podle své vůle. Dobovým jazykem se říkalo, že nalézá spravedlnost, a proto se rozsudek označoval jako „nález“.

Poprava v kole - podle pozdější německé iluminace

I v případě vraždy bylo možné změnit trest smrti či trest tělesného zmrzačení na vysokou peněžní pokutu. Jedinou výjimkou byl případ, pokud byl souzen pachatel, který byl již dříve prohlášen za psance.

„Psaný člověk“ (neboli psanec) byl člověk, o němž se „proslýchá, že krade, loupí, padělá mince a nezachovává veřejný pořádek čili mír“. Proti takovému člověku se mělo zakročit bez ohledu na jeho stav. Psanec ztrácel právo ochrany královským majestátem, jeho nemovitý majetek propadl králi a mohli si rozebírat lidé (mohl být svobodně vyplněn). Žena psance byla prohlášena za vdovu a děli za sirotky. Každý, kdo by psance potkal, ho mohl libovolně usmrtit. Být prohlášen psancem bylo podobné jako dostat se do církevní klatby. Stejně jako mohl papež klatbu zrušit, mohl král vrátit psanci jeho „čest“, což se v případě některých velmožů i stalo.

SOUDNÍ PROCEDURY

Pokud byl odhalen pachatel, postupovalo se vůči němu několika způsoby. V případě, že šlo o prostého člověka, jehož vina byla zjevná, protože byl přistižen přímo při činu (lupič v lese při přepadení), mohl být potrestán okamžitě ex officio (tedy bez soudu). Touto zvláštní soudní pravomocí byli ve 13. století pověřováni úředníci s nižší policejní a soudní pravomocí, označovaní jako popravčí, poprávcové. Dobovým jazykem se rychlému trestu někdy říkalo pomsta, což bylo vnímáno jako spravedlivá odplata, kterou místo poškozeného vykonával zástupce krále.

V případě, že měl člověk obviněný ze zločinu předstoupit před soud, který rozhodoval o tom, zda se provinil či nikoli, obvykle ho do vnesení rozsudku uvěznil. Pokud však šlo o člověka majetného či jinak váženého, pak se za něj mohli jeho příbuzní a přátelé „vyručit“, tedy poskytl záruku, že se k soudu dostaví, aby mohl zůstat na svobodě.

Podstatou soudního jednání nebylo prokazovat vinu pachateli. Ta se obvykle považovala za prokázanou buď na základě pachatelova přiznání (vynuceného či dobrovolného), nebo prostřednictvím věrohodných svědectví. Soud tedy rozhodoval jen o výši trestu.

Trest vězení středověk neznal, protože nikdo nebyl ochotný zbůhdarma živit uvězněného zločince. Výjimkou byla internace členů panovnického rodu nebo předních velmožů, ale to byl jiný případ, neboť tam nešlo o hrdelní zločiny,

Lapka okrádá pocestného - podle italské iluminace, 13. století

ale o politické či rodové zájmy. Pokud tedy nebyl zločinec popraven, býval zmrzačen (uťali mu ruku, vytrhli jazyk nebo alespoň vy pálili cejch), případně se vyplatil pokutou. Za trest mohl také odejít do vojska či na pouť do Svaté země.

Pro původní soudnictví knížecích Čech byl v nejasných případech typickým způsobem dokazování viny ordál (boží soud). Proti této praxi začala již v první polovině 13. století vystupovat církev (která ji kdysi sama iniciovala). Přesto se ordály udržely a měly svou váhu. Teprve v následujících stoletích se od prokazování pomocí božích soudů začalo ustupovat, přesto se objevovaly ještě v 16. století.

Ordál se neprováděl během zasedání soudu, ale před jeho konáním. Na soudu pak o jeho průběhu vypovídali očití svědci zvaní očistníci. Přisahou museli stvrdit své přesvědčení o vině či nevině obžalovaného na základě pocitů, které získali v průběhu božského soudu. Své subjektivní přesvědčení nemuseli nijak zdůvodňovat, protože pravdivost jejich slov vycházela z boží autority. Právě tento zvyk se stal důvodem, proč se církev v průběhu 13. století od ordálů distancovala a odmítala, aby byli kněží přítomni božím zkouškám, jako tomu bývalo dříve.

Obliba ordálů začala klesat koncem 13. století, kdy je postupně nahrazovala tortura (mučení), která se původně chápala rovněž jako boží zkouška. Podle rozšířeného právního názoru necítil při tortuře nevinný člověk bolest (neboť Bůh dá spravedlivému sílu), zatímco viníka šířila bolest strašlivá. Tortura přišla do českých zemí pravděpodobně z Itálie a nejdříve se uplatnila při výkonu královské spravedlnosti na panovnickém dvoře, v královských hradech a snad i městech.

Kronika zločinů

Jedna žena, ukazující jakémusi čtyřletému hošíkovi, dobře ustrojenému - neboť v tom věku otcové obvykle více milují a oblékají své syny - krásné ovoce a obmyslně vlídnými slovy mu lichotíc, zavedla ho do svého domu, a zavřeši dveře domu, zabila jej, a oloupivši jej, tělo pohřbila. A hned bez meškání běžela s šaty zabitého hošíka na trh, aby je prodala, doufajíc, že si odnese zisk ze své ničemnosti, ačkoli podvod a klam sotva kdy nebo nikdy nemůže nikomu přinést prospěch.

Tu jeden řezník, spatřiv ženu, ona nese na zádech šaty, jak obvykle nosí vetešníci šaty na prodej, přistoupiv k ní, začal se jí vyptávat, zač jsou ty šaty. Byl totiž sousedem toho, jehož syn byl zabit, a poznal šaty, vedl ji do svého krámu, říká, že chce koupiti a hned zaplatiti; a ona šla s ním. Když však přišli na řečené místo, řezník vzal šaty a počal je bedlivě prohlížeti, zda opravdu náleží synu jeho souseda, jak tušil.

A když je lépe poznal, ptal se jí, kde ty šaty dostala. A ona odpověděla: „Jedna paní mi je svěřila, abych je prodala.“ On však: „Ty šaty jsou kradeny.“... Vtom se objevili sluhové, kteří hochy hledali, a poznavše šaty, zadrželi ženu a přivedli ji k otci s šaty zabitého hochy. Otec poznal pravdu, odevzdal ji rychtáři, rychtář šibenici.

(Druhé pokračování Kosmy)

Posel pana papeže... dne 9. června (1256) uložil, avšak se souhlasem pražského biskupa a jiných prelátů, interdict na město pražské kvůli jednomu mnichovi z Postoloprty, který byl ve městě pražském zajat, obrán a hanebně zneuctěn, a dodal k svému rozkazu, že služby boží se mají konat tichým hlasem s vyloučením těch, kteří byli zakázáni a dáni do klatby. Nařídil také, aby každý den v nešporní hodinu třikrát zvonily všechny zvony po všech kostelích při zhasnutých svíčkách, proti všem, kteří zájímají a olupují duchovního. Tento interdict trval až do 23. června a téhož dne byl zrušen na přísahu a slib zadostiučinění měšťanů pražských.

(Anály pražské - Druhé pokračování Kosmy)

ZÁBAVA A SLAVNOSTI

SVĚT PRÁCE A ZÁBAVY

Prostí lidé ve středověku trávili většinu svého života prací. Proto vše, co stálo mimo ni, považovali za příjemné rozptýlení. Každé vytržení z každodenní všednosti bylo zábavou - cesta na trh, návštěva kostela, příjezd družiny vzešeného velmože, poprava zločince. Mnohem raději však měli zábavu, která nepotěšila jen zrak, ale přinášela tělesné potěšky. Ve společnosti, která poskytovala jen střídme jídlo a těžkou práci, milovali lidé chvíle, kdy se dosyta najedli, napili, mohli křičet, poskakovat a mohli se také nevázaně milovat. Středověk byl dobou, která neznala v přirozených projevech lidské touhy licoměrnost, prudnost a faleš. Zábava prostého lidu byla velice zemitá. Lidé byli zvyklí naplno a do úmoru pracovat, a stejně naplno se i bavili. Vrcholnou touhou bylo přejít se, opít tak, že člověk spadl na zem pod stůl, ukojit až do zemdlení tělesné touhy.

KURTOAZIE

Ve starších dobách se zábava urozených příliš nelišila od zábavy prostého lidu. Počátkem 13. století se však v českých zemích začala zábava na panovnickém dvoře měnit. S ideálem rytířství se v celé křesťanské Evropě šířil pod vlivem francouzské módy nový společenský kanón, označovaný jako kurtoazie (doslova dvornost). Kurtoazie předepisovala urozené společnosti model chování diametrálně odlišný od mravů prostého lidu. Být příslušníkem urozené společnosti znamenalo odlišit se od ostatního lidu nejen majetkem, privilegií a oděvem, ale i chováním. Právě v této době se rodil názor o „lepší“ společnosti, která opovrhovala nevzdělanými venkovany (jasné vyjádření tohoto postoje se objevilo již na počátku 14. století v Dalimilově kronice).

Kurtoazie předepisovala uhlazenost, eleganci a vybrané chování (míněno očima středověku). Vyhraněný rytířský smysl pro čest, který velel kromě jiného chránit slabé, se začal přenášet i na vztah k ženám. Nový model chování zcela změnil podobu společenské zábavy urozené společnosti.

Původní výhradně mužskou zábavu během hostin (v duchu starogeránských tradic) nahradila zábava, jíž se účastnily i urozené ženy (značný podíl na této změně měl zřejmě styk s Byzancí a také inspirace z překladů děl antických autorů). Do 12. století byly mravy mužů u stolů tak drsné, že ženy sedávaly odděleně. Ve 13. století však začaly ženy podle francouzského způsobu sedávat s muži u jedné tabule a povinností rytířů bylo dámy uhlazeným způsobem bavit. Jako společenská zábava se u dvora začala rozvíjet poezie, tanec a také umění společenské konverzace.

Nelze říci, že by módní kurtoazii přijali všichni členové české urozené elity hned a s nadšením. Mnozí lpěli ještě na přelomu 13. a 14. století na domácích tradicích. Odrzem jejich názoru je moralizující povzdech v Dalimilově kronice, která o příchodu dvorské rytířské kultury píše jako o módním hříchu a pohromě pro českou šlechtu. S nelibostí se autor dívá na myšlenku galantní služby dámám, stejně tak odsuzuje rytířské turnaje, které oslabují touhu mužů utkat se ve skutečném boji. V Kronice zbraslavské se zase popisuje, jak král Přemysl Otakar II. učil „rytířské službě neobratné šlechtické synky“.

SVĚTSKÁ HUDBA

Kompozicí i technikou zpěvu navazovala světská hudba ve 13. století na hudbu církevní. Spíše než po stránce hudební se světské žánry lišily od duchovních textem. To platilo především pro milostné písně, ovšem ani zde nebyla ostrá hranice mezi textem světské milostné písně a duchovní.

Obecně platilo, že autoři hudby ve 13. století příliš nedbali na harmonickou krásu svých skladeb (vícehlasy někdy vytvářely zvláštní souzvuk, vyskytovaly se i disonance, které by našemu uchu vůbec neladily). U světských skladeb byl důležitější rytmus a také obsah. Zdá se totiž, že lidé ve 13. století, prostí i ti urození, vnímali hudbu jinak než dnešní posluchači. Obecně měli méně příležitostí k poslechu dokonale harmonizovaných skladeb, a tak vnímali spíše než celek jednotlivé hudební linie a rytmus.

Problém středověké hudby byl i v osobě interpretů. Je známo, že u vícehlasy skladeb zpěváci prožívali svůj zpěv jako individuální projev, snažili se o co nejdokonalejší vyjádření vlastního prožitku, ovšem bez ohledu na souhru s ostatními zpěváky ve sboru. V případě jednohlasy písní (což se často týkalo zpěvu minesengrů) zase posluchači upřednostňovali srozumitelnost slov na úkor techniky zpěvu.

Hudební doprovod při zpěvu světských písní býval velice jednoduchý. Často se zpěvák doprovázel sám, případně s pomocí jednoho či dvou hudebníků. Zpěv obvykle doprovázely strunné nástroje, případně malé bubínky a píšťaly. Obdobné nástroje se používaly i při hře k tanci, kde se však ještě větší důraz kladl na rytmus a především na hlasitost (proto se používaly větší flétny, bubny, zvonky apod.).

HUDEBNÍ NÁSTROJE

Nojoblíbenějším strunným nástrojem středověku byly fiduly (v Itálii nazývané viola, ale také lyra). V českých zemích se ve středověku užívaly tradiční tří- až pětistrunné fiduly, na které se hrálo krátkým obloukovým smyčcem.

Většina středověkých strunných nástrojů, na které se drnkalo, je orientálního původu. Psalterium neboli žaltář byl drnkací nástroj, jehož základem byla plochá deska se strunami (od jedné strany ke druhé se zkracovaly a tím každá vyluzovala jiný tón). Psalterium užívala církev v chrámovém zpěvu od nejstarších časů. Egyptského původu bylo psalterium trojúhelníkového tvaru s 10 strunami. Prostřednictvím Maurů se přes Španělsko dostalo do západní Evropy i čtyřúhelníkové psalterium. Maurové zprostředkovali křesťanské Evropě i další strunné nástroje - loutnu a mandolu (malou loutnu). Základem konstrukce loutny je dvoudílná rezonanční skříň původně oválného, později i protáhlejšího kapkovitého tvaru.

K výuce zpěvu se v církevních školách užívalo organistrum. Šlo o rezonanční skříň se třemi strunami, které se rozeznávaly pomocí kola poháněného klíčkou, umístěného pod strunami. Struny zněly současně.

Hudebníci na dvoře českého krále Václava II. - podle německé iluminace z počátku 14. století

V rámci záliby v rytmice byly oblíbené malé zvonky, bubny, tamburíny, klapačky a také zvonkové hry nazývané cymbala či cimbálek. Bubínky si přivazovali k pasu hudebníci (často i tanečnice).

Tradičními hudebními nástroji byly píšťalky a podélné flétničky (ve 12. století se objevila zřejmě na základě byzantského vlivu i příčná flétna). Podélné flétny ve 13. století mívaly šest dírek a byly charakteristické jemným zvukem. Oblíbeným dechovým plátkovým nástrojem byl šalmaj nejen ve dvorském, ale i v lidovém prostředí.

Rohy sloužily jen jako signální nástroje (na honu či v boji). V německých zemích se při ceremoniálních příležitostech užíval také veliký roh o délce téměř dva metry (zvaný Herhorn). Z východu přivezli křížáci trubku nazývanou buisine (v Německu se toto označení změnilo v Posaune). I ta měla původně funkci signalizační, ale také obřadní a ceremoniální.

Ve středověku byly rovněž oblíbené rozmanité typy dud. Šlo o píšťalový nástroj, do něhož se vzduch vhněl pomocí koženého měchu (což umožnilo, že hráč na dudy mohl současně zpívat).

Po nějakém čase královna Markéta, manželka Přemysla, syna krále Václava, vyjela z rakouských hranic a přijela do Čech a dne II. července (1255) byla přijata před zdi města pražského ode všeho duchovenstva a lidu téhož města s procesími a s velkým plesáním i s rozličnými hudebními nástroji. (Anály pražské - Druhé pokračování Kosmy)

TANEC

Zatímco skupinové tance v lidovém prostředí měly dlouhou tradici, dvorské (párové) se objevily až ve 12. století. Odlišná podoba tanečních dvorských a lidových projevů ovlivnila vývoj tance v průběhu celého středověku.

Středověký výraz pro skupinový tanec byl chorea (odvozeno ze slovanského pojmenování kolo, choro). Šlo o řetězový způsob tance, při němž tančící stáli vedle sebe a drželi se za ruce. Tančilo se buď v uzavřeném kruhu, nebo v otevřené sestavě, kdy celá řada postupovala za prvním (předtanečníkem) v různých zákrotech a serpentínách. Být předtanečníkem byla čest a někdy jím byl i šlechtic (pokud se účastnil zábavy svých poddaných, s nimiž nevázaně křepčil), urozená dáma, rychtář či vyhlášený zpěvák. Církevní mravokárci pranyřovali, že v českých zemích býval předtanečníkem někdy dokonce místní farář.

Tancovalo se pomalu i rychle a při tanci se tanečníci sami doprovázeli zpěvem. Předtanečník vždy předzpíval verš (latinsky versus nebo pes) a tanečníci mu odpovídali refrémem (responsorium). Někdy se refrén označoval latinsky jako volta, což lze přeložit jako obrat. Z toho se dá usuzovat, že při refrénu se mohli tanečníci otočit a tančit opačným směrem, nebo se zastavili a začali couvat (dokud předzpěvák nezaspíval další verš).

Ve 13. století se jako součást řetězových tanců objevil nový prvek, jímž byly drobné pantomimické výstupy, které uprostřed kruhu sehrávala malá skupinka lidí, někdy dokonce i jediný člověk. Pantomimické výjevy představovaly nejen žertovné a satirické výjevy, ale často také smyslné. Erotický Román o růži ze 13. století popisuje tanec, při němž se dvě krásné dívky při podobném výjevu téměř dotýkají svými rty.

Lidové řetězové tance neměly přesná pohybová pravidla. Šlo o nevázané a rozpustilé křepčení (během zábavy se navíc hojně konzumovaly alkoholické nápoje), jehož smyslem bylo vybit se, uvolnit, zasmát a pobavit.

S nástupem kurtoazie si urozená společnost vytvořila zcela novou koncepci tance, v němž se promítaly duchovní hodnoty rytířství. Současně se dvorské prostředí odlišovalo od rozpustilé lidové zábavy. Dvorské tance měly zdůraznit rytířský ideál sloužit dámě.

Nejstarší dvorské tance vycházely z elegantního a pohybově vznosného párového pojetí, komponovaného do složitých forem procesionálních tanců. Název procesionální byl odvozen ze způsobu pohybu párů po sále (vzdáleně připomínajícího raně křesťanská procesí). Tančící páry pomalu a elegantně kráčely v poměrně velkých rozestupech napříč sálem, přičemž si různým způsobem křížily cestu, otáčely se na sebe a zase se vracely. Rytíř kráčel po boku urozené dámy, ale nesměl se jí dotýkat, dokonce ani uchopit za ruku. Nejvýše bylo povoleno, aby se špičkami prstů dotýkal rukávu jejího oděvu. Také v této drobnosti se ukryvala rafinovanost dvorské lásky.

I urozená společnost však měla občas touhu zakřepčit si. Proto se někdy po skončení pomalé části přidával ještě krátký tanec v rychlém a živém tempu, jemuž se říkalo Nach Tanz.

Kromě společenské zábavy se tanec ve středověku objevoval i u příležitosti různých veřejných a duchovních oslav. Ceremoniální ráz měly skupinové tance bratrstev řemeslníků. Čechovní tance jsou v českých zemích doloženy písemnými prameny počátkem 14. století, ale existovaly již dříve. Čechovní tance provozovali členové řemeslnických bratrstev (stejně jako v Německu) u příležitosti svátků svého patrona, ale také při veřejných oslavách (příjezd panovníka, korunovace apod.).

Především v západní Evropě jsou doloženy také kanovnícké tance, které se provozovaly v kostele u příležitosti udílení teologických hodností či v předvečer svátku Ducha svatého. Podle závazného rituálu (na principu řetězového tance) tančili preláti, kterým měla být udělena hodnost. Doloženy jsou také dětské choreové tance, které u příležitosti liturgických svátků tančili v kostele žáci církevních škol a ministranti.

DIVADLO

Pochopit postoj středověké církve k formám vyznání víry je někdy obtížné. Na jednu stranu prosazovala jako liturgický jazyk latinu na úkor národních jazyků, takže obřad mše se stal pro prosté věřící nesrozumitelný, na druhou stranu schvalovala rozpustilé aktivity, které se konaly přímo v prostorách chrámů a jejichž smyslem bylo přiblížit prostým věřícím epický obsah evangelí. Především předat srozumitelnou formou poselství o spasení.

Původní chrámový zpěv chorálů byl rozšířen o zpěv neliturgický (zvaný tropy), jehož obsahem bylo připomenutí událostí ze života Ježíše Krista. Produkce byla založena na střídání sborového zpěvu s individuálním. Zpěváci se začali záhy pohybovat a v kostele prováděli během zpěvu rozmanité obřady, např. snímali na Velký pátek kříž z oltáře a přenášeli ho k symbolickému Kristovu hrobu, kde ho po Vzkříšení zase vyzdvihli a vrátili na oltář. Stejně tak někdy kněží organizovali jakési živé obrazy, které představovaly scény z Křížové cesty a Ukřižování. Říkalo se jim „sepulchra“ (doloženy ve Francii i Anglii). Protože vyžadovaly často nákladné kostýmy, ujímala se organizace šlechta, bratrstva zámožných kupců nebo řemeslníků. Ke středověkým církevním obřadům patřila spektakulárnost. Odtud byl pak už jen krok k rozšíření podobných obřadů o čisté divadelní složky.

Jedním z prvních témat církevního dramatu byla scéna hraná na Velikonoce, v níž tři Marie navštíví Kristův hrob. Doložena je kolem roku 1000 ve Francii. Původně byla velice krátká. Tři klerici zahalení v bílém, jako by byli ženami, obešli oltář a pak se jich optal kněz, zda hledají Krista, který byl ukřižován. Po souhlasné odpovědi „Marii“ dodal, že tu již není. To bylo celé. Záhy se však začal dialog rozšiřovat o další repliky. Původně se náboženské scény hrály v národním jazyce, ale záhy se přešlo na latinu.

Ve všech rolicích vystupovali jako zpěváci původně preláti, ale ve 13. století ve velkých chrámech přebírali povinnosti chórových zpěváků žáci církevních škol (např. v kapitulních školách na Pražském hradě či na Vyšehradě). Středověcí

žáci byli vždy rozpustilí a společnost jim tolerovala hodně. Nejprve začali vkládat do latinských textů české vsuvky žertovného rázu. záhy však začali do děje přidávat celé scény. S ohledem na to, že se hrály v kostele, byly některé značně neuctivé (např. závod apoštolů Petra a Jana, kdo první doběhne k hrobu vzkříšeného Krista). Celkem logicky nakonec církev žáky v průběhu 13. století vykazala i s jejich náboženskými hrami z chrámů ven, obvykle na rynek. To ovšem neznamená, že by se podobné hry nadále konaly bez církevního souhlasu či přímého dohledu.

Církevní hry, které předváděli žáci na ulicích, se hrávaly zřejmě již ve 13. století česky. Oproti epizodám představovaným v kostelech byly podstatně rozšířené. V praxi existovaly dva základní typy církevních her - vánoční (o narození Ježíše Krista) a velikonoční (o jeho ukřižování a zmrtvýchvstání). K předvádění her se obvykle stavělo dřevěné pódium, scénu tvořila řada dekorací a žáci měli na sobě kostýmy (středověk si potrpěl na realismus). Za své výkony mohli žáci vybírat od přihlízejících drobné dárky (forma koledy).

Kromě divadla byli všude oblíbení kejklíři, kteří brázdili zemi a vystupovali nejen na venkově a ve městech, ale i na dvorech předních velmožů, v klášterech a ti nejlepší nejspíše i na královském dvoře. Kejklíři hrávali někdy rovněž divadlo, především jednoduché hříčky, spíše žertovné nebo obhroublé. Ale hlavní, čím se živili, byl zpěv, žonglování, chození po provaze, akrobatická čísla a někdy i jednoduchá drezura zvířat. Oblíbeným býval „blázen“, komik, který mohl zesměšňovat všechno a všechny.

Církev prohlásila kejklíře (stejně jako potulné hudebníky a nevěstky) za lid

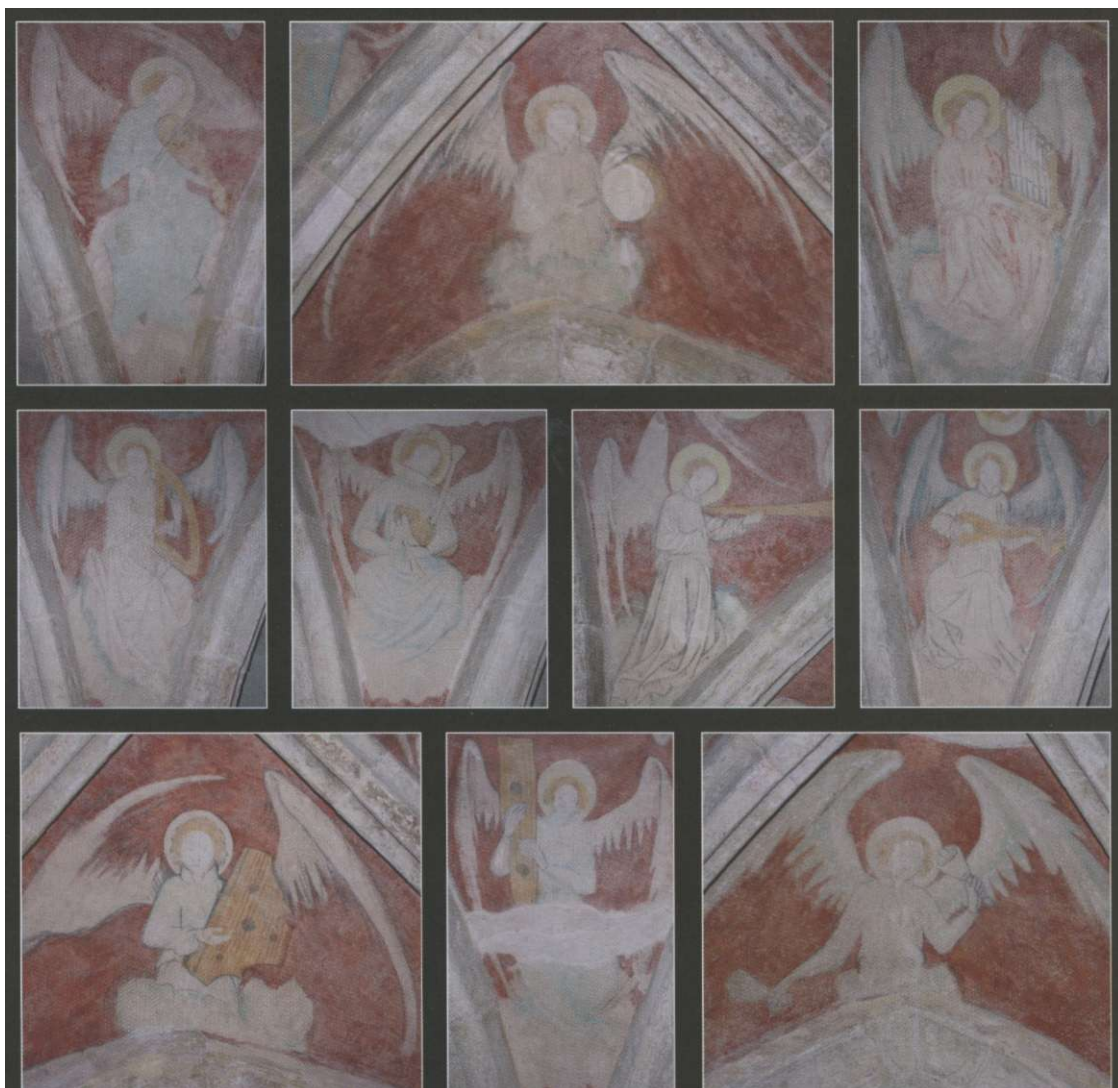
zavrženíhodný. Často je dokonce pronásledovala církevními tresty (někdy dokonce klatbou). Protože však kejklíři neměli pána a volně se toulali zemí, bylo obtížné uplatňovat vůči nim obecně formulované zákazy (trestání bývali jen v případě, že kradli či se dopustili jiného zločinu).

SVÁTKY A MASOPUST

Církevní svátky, které skýtaly příležitost k bujarým oslavám, se většinou soustřeďovaly do zimního období (od adventu po Velikonoce). V zimě měli hospodáři méně práce a mohli se oddávat zábavě naplno. Oslavy svátků v průběhu léta doprovázela ve srovnání se zimou zábava mnohem skromnější. Zatímco v zimě slavili lidé i několik dní bez přestávky, v létě si s ohledem na pracovní povinnosti něco podobného dovolit nemohli.

Masopust byl ve středověku zvláštním fenoménem lidové zábavy. Nešlo jen o svátek samotný (neboť byl ve své podstatě neliturgický), ale především o zábavu, která ho provázela. Stejně se však lidé bavili i při oslavách jiných zimních svátků, ať již šlo o advent, nebo Vánoce. K souhrnnému označení středověké zábavy při oslavách zimních svátků (původně církevního rázu, později čistě lidových) přijali francouzští historici název „svátek bláznů“, který je odvozený z renesanční satiry.

Původ bujarých oslav v čase zimy tkvěl zřejmě v dávných pohanských mýtech a pověrách. Původní předkřesťanské rituály dostaly s příchodem křesťanství nový smysl (narození Páně) a konaly se pod patronací církve (ovšem stále ve

stejně dny a se stejnou zábavou jako kdysi). V západoevropských zemích se oslavy přenášely do kostelů, v zemích střední Evropy se sice konaly pod širým nebem, často ovšem u kostela (odkud bývala rozverná zábava později vyháňena). Křesťanské oslavy doprovázela rozverná lidová zábava s hojností jídla a pití, s tancem a průvody masek (meditativní rodinnou podobu vánočním oslavám vtiskl až protestantismus a baroko).

Ve středověku se v průběhu zimy konaly bujaré oslavy především na svátek sv. Mikuláše (6. prosince), několikadenní oslavy začínaly dnem Narození Páně a pokračovaly přes sv. Štěpána až do sv. Jana Evangelisty (od 25. do 27. prosince), někdy se přidával ještě následující svátek Neviňátek (28. prosinec). Stejně se slavil den Obřezání Páně (1. leden) a svátek Tří králů (6. ledna), kdy se oslavy protáhly obvykle až do oktávu (14. ledna).

Stejným způsobem se slavil i konec zimy a příchod jara (pohanské oslavy měly v tomto ohledu dlouhou tradici). Církvi se nikdy nepodařilo přenést tyto svátky (na rozdíl od vánočních oslav) do kostelů. Jediné, co nakonec vliv církve změnil, byl termín konání, který se přesunul na počátek padesátidenního půstu předcházejícího oslavám křesťanských Velikonoc. Vlivem církve dostaly tyto svátky také svůj název, neboť jimi začínal půst, tedy období, v němž bylo ze stravy vyloučeno maso, proto název masopust (italský karneval znamená v překladu „sbohem maso“).

Původní křesťanské oslavy („lidé si dělali zásluhu tím, že tancovali v kostelech“) měly řád, neboť se spojovaly s proslovy, písněmi a gesty. Se změnou v pohledu na liturgii a důstojnost chrámového prostoru (nejspíše v první polovině 13. století po IV. lateránském koncilu) byli lidé s podobnými oslavami z kostelů vyhnáni. S přenesením svěcení svátků ven ztratilo původní náboženský smysl a změnilo se v pitoreskní rej, v němž duchovní smysl nahradilo nevázané veselí a pitvoření, tedy chvála bláznovství. Tímto vývojem prošla zřejmě většina lidových svátků, které jsou v českých zemích doložené od 12. a 13. století (již tehdy je pranýřovali církevní mravokárci).

Významnou součástí rozpustilé lidové zábavy zimních svátků byly masky. Průvody masek chodily na sv. Mikuláše, o Vánocích, na Tří krále a samozřejmě také během masopustu. Středověké masky na venkově i ve městech byly jednoduché a neměly nic společného s původními nákladnými kostýmy, které se objevovaly v kostelích. Také jejich symbolika byla jiná. Vzhled lidových masek ztratil prvky církevního podobenství a jejich hlavním cílem byla „chvála bláznovství“. Lidé si černili tváře sazemi či pomalovávali dostupnými barvami, oblékali se do starých pytlů, obalovali se slámou nebo kůrou, na hlavu si stavěli směšné čepice.

Divky tančí králi během svátku jara - německá iluminace, kolem roku 1240

Rytíři hrají šachy - anglická iluminace, kolem roku 1250

STOLNÍ HRY

Kdy se dostaly do křesťanské Evropy některé stolní hry, lze jen usuzovat podle ojedinělých zmínek. Jediná, která zřejmě vycházela z antické tradice a existovala i v raném feudalismu, byla hra v kostky. Již ve středověku měla kostka svůj řád (součet ok na protilehlých plochách musel být sedm, kostka nesměla být na jedné straně těžší než na jiné). Kostky se zhotovovaly ze dřeva či ze slonové kosti (podobné jsou archeologicky doložené i v českých zemích). V západní Evropě existovalo již ve 13. století specializované řemeslo výrobců kostek (kostkářů), roku 1292 jich bylo jen v Paříži sedm.

Hrou v kostky se však neoznačovalo jen prosté soupeření, kdo hodí (nejčastěji dvěma kostkami) vyšší počet bodů, ale nazývaly se tak různé stolní hry, jejichž výsledek závisel na hodu kostkou. Ve 13. století byly v českých zemích oblíbené vrhcáby. Jak dokládá zpráva v Dalimilově kronice z počátku 14. století, rozšířené byly i mezi urozenými: „Chytili se čeští páni špatných mravů a vrhcáby začali hrát pro zábavu. Dřív pán vyčítal své chase, že se chová jak ta boží hovádka - a nyní sám na hru dal se.“

Středověké šachy se do Evropy dostaly spolu s křižáky v 11. století z Orientu. Jejich pravidla byla poněkud odlišná od současných především v tom, že se všechny figurky směly navzájem přeskakovat, ve 13. století se někdy dokonce určoval pohyb figurek hodem kostky. Výklad pravidel nebyl navíc jednotný, což zapříčinilo nejednu hádku a dokonce i rvačku či souboj. Šachy se staly hrou urozené společnosti (kromě jiného proto, že se hraní šachů považovalo za jednu z rytířských ctností). Obliba šachů ve středověku se však zřejmě poněkud přeceňuje. Nebyla to pravděpodobně hra, kterou by hráli všichni urození. Zmínky o šachách se objevují často v souvislosti s oslavou některých mužů jako atribut rytířství. Stejně tak bývaly zřejmě iluminace, zobrazující rytíře u šachovnice, především uměleckým prostředkem, jehož cílem bylo zdůraznit jeho ctnosti.

Doloženy jsou i jiné stolní hry, především jednoduchá hra typu „mlyn“. Diagram zkřížených linií hrací desky byl nalezen na mnoha místech křesťanské Evropy vyrytý do kamenů, zdí či dokonce do chórových lavic.

Ve Francii je ve 13. století doložena také míčová hra zvaná „le soule“. Míč byl veliký asi jako lidská hlava; zhotovoval se z kůže a byl vycpaný slámou nebo otrubami. Pravidla se zřejmě blížila dnešnímu rugby (šlo o kontaktní zápas, při němž si hráči odebírali míč násilím).

RODINA A DĚTI

PODOBA RODINY

V průběhu 13. století se v českých zemích završila proměna v chápání středověkého modelu rodiny. Dávná idea tradiční slovanské vclkorodiny, sdružující poměrně široký okruh lidí spřízněných volně chápanými příbuzenskými vztahy, byla nahrazena ideálem křesťanské monogamní rodiny, vycházející ze soužití řádně oddaného muže a ženy, starajících se o děti a přestálé rodiče. S tím souvisela i změna v chápání vlastnictví - kolektivní občinové vlastnictví nahradilo individuální vlastnictví jasně definovaného nemovitého majetku (s nímž souviselo ustanovení dědických práv). Společný tlak církve a právních norem přispěl ke stabilizaci všeobecných představ (a také předsudků) středověké společnosti o rodině.

Zatímco dříve vznikala rodina jednoduše tak, že se muž a žena rozhodli žít spolu (nebo o jejich soužití rozhodli rodiče), ve 13. století už nebylo soužití bez institucionalizace (tedy řádného sňatku) považováno za rodinu. Tím není řečeno, že by spolu ve 13. století žily jen páry oddané, ovšem soužití bez sňatku přinášelo omezení řady práv.

Čím byli lidé zámožnější, tím méně si mohli něco takového dovolit. Povinností rodičů bylo oženit nejstaršího syna dříve, než mu předali majetek. Svobodný muž (navíc pokud by žil se ženou „v hříchu“) nebyl v očích společnosti dospělý. V důsledku toho se mu do cesty stavěla řada překážek. Jen stěží mohl jako svobodný šlechtic převzít rodové panství (k tomu se vyžadoval souhlas krále, který mu mohl sňatek v souvislosti s dědictvím přikázat). Pokud byl prostého původu, nemohl se jako svobodný stát členem bratrstva řemeslníků (kteří by svobodného mistra mezi sebe nepřijali). Stejně tak těžko by mohl získat výnosný královský nebo městský úřad, neboť svobodný muž byl v očích společnosti ještě nezralý, a proto nedůvěryhodný.

Právní překážky v uplatnění stavěly vyšší vrstvy dětem, které se nenarodily „v manželském loži“. Obecně platilo, že řádný původ byl jedním ze základních předpokladů pasování na rytíře. V praxi však byli na rytíře povyšováni i levoboční panovníka a významných velmožů. Manželský původ musely mít také děti, které se ucházely o vyučení řemeslu. Je zajímavé, že církev, která stála u zrodu doktríny o manželské legitimitě dětí, sama nikdy netrvala na tom, aby nezpochybnitelný manželský původ měli také preláti a mniši.

Společnost prostého lidu ve 13. století nechápala zřejmě nutnost manželského slibu tak striktně jako vyšší vrstvy, i když i na venkově se „svátost manželství“ z právních důvodů úzkostlivě dodržovala. Na manželský původ dětí bylo totiž vázáno dědické právo na majetek a celou usedlost, vycházející z německého zákupního (emfiteutického) práva.

Pokud nebyl dědic legitimní (tedy nepocházel z manželského lože anebo by nebyl otec vůbec známý), mohl statek spadnout na majitele panství jako „odúmrtí“. Ale toto obecné ustanovení se na venkově zřejmě příliš striktně nedodržovalo. Pokud byl nemanželský syn jediným mužským potomkem zemřelého hospodáře, mohl jeho dědické právo legalizovat sám majitel feudálního panství. V praxi to také dělal (někdy za určitý poplatek), protože jeho zájem byl, aby hospodářství řádně fungovalo a odevzdávalo smluvené platy. V případě velmožů mohl dědické právo levobočka legalizovat panovník. Královské levobočky mohl za následníky trůnu prohlásit jedině papež, ale ten to dělal nesmírně zřídka.

Sňatek vytvářel základní rámec pro existenci rodiny a s tím související právní vztahy, ovšem v praxi se většina případů posuzovala individuálně a ve 13. století byly ještě výjimky možné.

Choustník - hrad založený po roce 1262 má neobvyklou dispozici tvořenou předhradím a dvěma hradními jádry. Jde o členění, které nebylo zřejmě původně zamýšlené, neboť záhy po založení se stal sídlem dvou příslušníků jednoho rodu a ti se stavebně oddělili, hrad má dva čtyřhranné bergfrity (a vedle každého samostatný palác)

SŇATEK A VĚNO

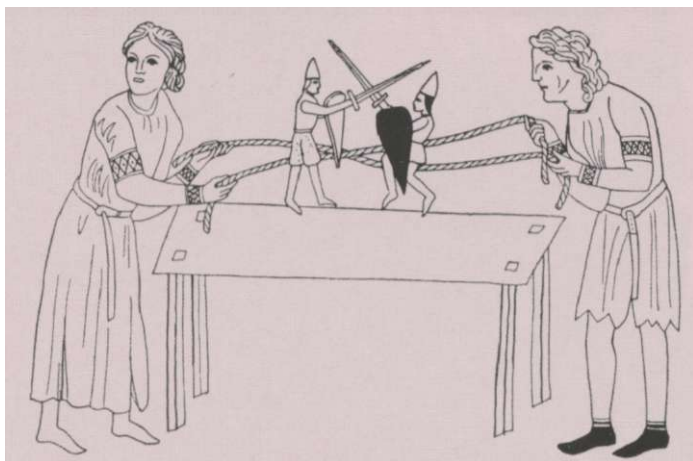
Církev v duchu doktríny 13. století prosadila názor, že křesťanské manželství je svátost. To znamenalo, že sňatek mezi křesťany musel být církví požehnaný, musel být uzavřen se souhlasem rodičů (dříve běžné únosy nevěsty se přísně trestaly) a na základě svobodné vůle snoubenců. Po církevním obřadu muselo následovat naplnění sňatku (neboť základním smyslem byl plodit děti v manželském loži). Toto naplnění bylo chápáno jako uskutečnění milostného aktu během svatební noci. Důležitost „naplnění“ však přikládala spíše zámožná společnost.

Na snoubence z urozených a patricijských rodin se během svatební noci kladly rozdílné nároky. Dívka musela být pannou (aby byla zajištěna legitimita dětí), snoubenec musel být fyzicky dostatečně vyspělý, aby byl schopný tělesného aktu (což nebylo vždy samozřejmé, zvláště v případě sňatků uzavřených na základě politických či majetkových zájmů rodičů). Pokud novomanžel nedokázal během svatební noci nevěstu připravit o panenství, mohlo být manželství anulováno jako neplatné.

Podle církevní doktríny byl sňatek nerozlučitelným svazkem, zvláště pokud byl naplněn. Přesto byl rozvod možný, jestliže pro to vznikly vážné důvody. Těmi však nebyl nesoulad mezi manželi. Důvodem nebyla ani nevěra. Pokud zcizoložila manželka a manžel ji přistihl, měl právo na místě ji zabít. Pokud byl nevěrný manžel, z hlediska zákona se mu nestalo nic. Důvody k rozvodu musely být jiné, spíše formální, nebo alespoň do formálních důvodů zahalené. Základním důvodem mohlo být, pokud se dodatečně prokázalo, že sňatek vznikl nebo existuje „proti božímu řádu“. Jedním z důvodů mohla být neplodnost manželky (neboť tím manželství ztrácelo smysl). Z tohoto důvodu se rozvedl král Přemysl Otakar II. roku 1261 se starší Markétou Babenberskou. K urychlení rozvodu využil manželčina slibu čistoty, který složila v roce 1243. Sám se vzápětí oženil s mladou uherskou princeznou Kunhutou.

Sňatek byl ve středověku nejvýznamnější rodinnou událostí. Svatbu slavili lidé vždy se svými sousedy a přáteli. Pokud šlo o sňatek velmože, bývalo zvykem, že se svatby účastnili všichni poddaní a bývali také pohoštění. Sňatek panovníka býval velkolepou slavností, o níž psávali s nadšením kronikáři, zvláště proto, že se někdy spojovala s korunovací nevěsty.

Nevěsta přinášela tradičně do manželství věno. V prostředí prostého lidu to bývala většinou jen skromná výbava (pár kusů oděvu, nádobí, nesměla chybět přeslice k předení). Zámožná nevěsta musela mít nejen honosnou výbavu, ale také věno v penězích anebo dokonce vlastní dům (v případě dcer předních velmožů několik vesnic či celé panství). Pokud žena přinášela věno, uzavírala obvykle smlouvu s manželem, která jí zajišťovala podíl z jeho majetku v případě, že by manžel zemřel dříve než ona (tzv. vdovské věno).

Hra s loutkami turnajových bojovníků - rekonstrukce podle iluminace z 12. století

Děti u lůžka umírajícího otce - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

POSTAVENÍ MANŽELKY

Podle církevní doktríny byla žena příčinou většiny hříchů. Středověkou společností ovládali muži. V prostředí válek a násilí neměla žena šanci se samostatně prosadit. Ve veřejné sféře se musela spoléhat na ochranu silnějšího, tedy muže. To ovšem neznamená, že by neměla svá práva. Byl totiž obrovský rozdíl v postavení ženy na veřejnosti a doma. Ve společnosti stála ve stínu manžela, v rodinném svazku však měla rovnocenné postavení.

Žena měla v manželství stejná majetková práva jako manžel. K pochopení, jak uvažovala středověká společnost, je zajímavé právní zdůvodnění. Obrazně se tvrdilo, že „žena je vězněm svého muže“. A stejně jako nesmí žalámik nakládat s majetkem vězně, nesmí to ani manžel. Žena měla samostatné právní postavení, mohla vlastnit svůj majetek, o kterém rozhodovala výhradně ona. Pokud by přijala majetkové závazky nedobrovolně nebo se vzdala některých svých práv ve prospěch manžela, byl takový úkon považován právně za neplatný. Právo všeobecně chránilo ženu proti tomu, aby manžel zneužíval své postavení hlavy rodiny. Tradičně platily zákony, které chránily ženu před násilím (a to i z rukou svého manžela).

Jak se ve 13. století měnila mentalita křesťanského světa, došlo ke zlomu ve vztahu mužů a žen. V důsledku kurtoazie totiž rostla prestiž ženy ve společenském životě. Díky rytířství začali urození muži vyznávat ideál, jehož cílem byla služba urozené a krásné dámě. Rytířská dvornost stála u neformálního společenského zrovnoprávnění žen. Žena se stala předmětem touhy, objektem obdivu a inspirací umělců, což mělo dalekosáhlé důsledky pro další vývoj vztahu mužů a žen.

KONKUBINÁT

Statut vydržované milenky (církví nazývané konkubínou, odvozeno z latinského „spát s někým“) byl ve středověku velice rozšířený. Na rozdíl od styku s prostitutkami však v případě konkubín nešlo mužům jen o ukojení tělesných potřeb, ale často o skutečný vztah. Sama církev nezaujímalá k podobnému vztahu zcela jasné stanovisko. Sice ho veřejně odsuzovala, ale nijak své odsouzení nedramatizovala a byla k němu v podstatě tolerantní.

Pokud měl ženatý muž konkubínu, pak se podle církevní doktríny jednalo o hřích. Jenže v podobném hříchu žila i většina přemyslovských králů. Každý se musel oženit podle politických záměrů svého otce. Je proto logické, že kromě oficiální královny žili ještě s další ženou, kterou si vybrali podle svých skutečných tužeb. Nešlo o letmé milostné vzplanutí. Panovník se svou milenkou udržoval poměr řadu let a často s ní zplodil nemanželské děti (o které se vždy postaral, neboť byly jeho krve). Milenkou Přemysla Otakara II. (krále-rytíře) byla Anežka z Kuenringu, které se přezdívalo Palceřík, protože

Jindřichův Hrad - královský hrad založení na počátku 13. století (záhy přešel do držení Vítkovců), dispozice mohutného hradu byla trojdielná (přes pozdější renesanční přestavby se zachoval původní půdorys stavby) s velkým bergfrítem a přiléhajícím čtyřprostorovým palácem. Ve 13. století zde manželky Vítkovců hostily četné umělce a udržovaly skvostný dvůr.

chodila ostříhaná nakrátko jako panoš. Milenkou Václava II. (introvertního krále-básníka) byla dívka pojmenovaná rovněž Anežka, která podle letopisce vynikala muzickými schopnostmi.

S konkubínami žila rovněž řada svobodných mužů. Někteří s nimi dokonce uzavírali smlouvy, podle nichž je živili. Proslulý právník Azo napsal na počátku 13. století pojednání, které se později stalo základem pro obhajobu konkubinátu. Pokud žil podle jeho názoru svobodný muž s jedinou konkubínou, označil ji za „legítima concubina“, čímž podtrhl, že teoreticky nic nebrání budoucímu sňatku partnerů (a tedy legalizaci vztahu); proto nešlo podle jeho názoru o hřích. Církevní soudy v Anglii, Německu i Francii však konkubináty stíhaly a provinilce trestaly často kuriózními tresty. Jistý mladík, který byl ve 13. století předvolán a obviněn z opakovaného soužití s konkubínou, musel přísahat, že se vzdává dalšího „tělesného obcování pod trestem manželství“.

S prosazením celibátu kněží začala také řada prelátů žít ve 13. století s konkubínami. I jim tato volná forma milostného života nahrazovala zakázaný manželský vztah. Pokud bychom měli definovat středověký konkubinát, pak bychom ho mohli přirovnat k dnes obvyklému rodinnému soužití neoddaných partnerů.

SVĚT DĚTÍ

I když se z hlediska domácího života rodiny postavení dětí ve 13. století nijak podstatněji nezlepšilo, přece jen se výchově začala zvláště ve vyšších vrstvách věnovat větší péče. V zemi vzniklo několik církevních škol, kde se od nejútlejšího věku chlapci připravovali na dráhu preláta. Také s pečlivou výchovou synů k rytířství se začínalo velice záhy. Se zdokonalováním řemeslné výroby

bylo nutné, aby se děti řemeslníků začaly již v mládí učit svému řemeslu, aby zvládli jeho úskalí. Důraz na lepší výchovu potomků byl hlavní změnou, kterou 13. století v životě dětí přineslo.

Jinak písemné prameny o dětském světě zcela mlčí. Jen výjimečně se dozvídáme o rozpustilém uličnictví žáků církevních škol či o tom, že děti doprovázely rodiče, kteří odcházeli kolonizovat pusté lesní krajiny. Mezi archeologickými nálezy jsou ojediněle doloženy hračky (panenky pro dívky a figurky rytířů či koníků pro chlapce). Jiné hmotné doklady neexistují.

I když středověká rodina nežila sentimentálně a musela pragmaticky přijímat častá úmrtí svých dětí, rodiče své potomky milovali. Svědčí o tom zmínka ve Druhém pokračování Kosmy o čtyřletém chlapci, kterého „v tom věku otcové obvykle více milují a oblékají“.

Mladík hraje s dívkou stolní hru (zřejmě podobnou dámě)
- podle německé iluminace

milostný život

Román o růži

Původní verzi veršovaného alegorického Románu o růži sepsal kolem roku 1230 Guillaume de Loris. Formálně dokonalým jazykem vypráví o snu mladíka a jeho ostychu při honbě za láskou, kterou symbolizuje zahrada růží. Mladíkovi pomáhá překonat jeho nezkušenost a rozpaky hlídač zahrady, Amor a také bohyně Venuše. Tím by se Román o růži ještě příliš neodlišoval od dvorské lyriky. Tehdejší společnost však šokoval jeho přízemní závěr - mladík přemůže ostych, vstoupí do zahrady a růži utrhe.

Na konci 13. století román přepracoval a rozšířil Jean de Meung. Alegoriím vtiskl srozumitelný erotický obsah. Popisuje, jak mladík otrhává růži listek po listku a jak se topí v nejsladším nektaru. Od svých průvodců dostává během svého hledání zcela pragmatické rady (hlídač zahrady mu například vysvětluje, že návštěva nevěstky je nejjednodušším řešením pro všechny, kdo touží po lásce a ženském těle). V románu se poprvé objevuje formulace přirozené a volné lásky.

Román o růži je nesporně nejstarší erotické dílo středověké literatury a ve své době ho vzdělaní lidé doslova hltali. O jeho oblibě svědčí desítky dochovaných opisů.

Roztoužený nezkušený mladík

kuplířka a nevinné dívky

Mnich v zahradě růží

Kronika lásky

Roku 1251 se mladý Přemysl Otakar II. oženil kvůli rakouskému dědictví se stárnoucí Markétou Babenberskou (věkem mohla být jeho matkou). Jejich manželství ovšem nefungovalo. Nutně následovalo to, co popisuje kronikář, ovšem omlouvá královu nevěru zajímavým způsobem:

Přestože byla ona (Markéta) neplodná, připisovala hanu neplodnosti manželovi. Když se to její manžel Přemysl dozvěděl, řekl jí: „Dej mi jednu ze svých dívek a během roku vyzkoušíš mou potenci nebo impotenci.“ Ona souhlasila a dala mu jednu z dívek, kterou milovala více než ostatní dceru pána z Kuenringu z Rakous. V prvním roce s ní zplodil syna jménem Mikuláš, jehož později učinil vévodou opavským... Kromě toho s ní potom zplodil tři dcery, z nichž jednu dal panu ze Strakonic, druhou panu z Vartemberka, třetí konečně dal panu Vackovi z Kravař. A tak hana neplodnosti, přikládána dříve manželovi, byla připsána manželce.

(Přibík Pulkava z Radenína, Nová kronika česká)

Brzy po svém rozhodnutí stát se řeholnicí byla jedna jeptiška - sama mi to vypravovala - vystavena tak těžkému pokušení, že litovala svého vstupu do řádu. Dábel představil jejímu vnitřnímu zraku světské radovánky, o něž přišla, a ukázal jí nuzotu klášterního života, již nyní snášela, a ona z toho pokušení začala propadat trudomyslnosti. Když už to pokušení nemohla déle snášet, jednou v noci, nepamětlivá svého řeholního slibu, vstala z postele a chtěla odejít z kláštera; aby se dostala ven tak, že přeskočí hřbitovní zeď, přišla k bráně vedoucí ke hřbitovu. Božím řízením se stalo, že tak silně narazila na horní trám dveří, že pro otřes mozku padla nazad a dlouho ležela jako bez ducha. Nakonec přišla k sobě a řekla si: „Kam chceš jít, ty ubožačko? Ted' už jsi zaplatila, co jsi byla čertu dlužna! Vrať se pěkně do svého kláštera, protože není boží vůlí, abys někam chodila!“

Vidíš, jak milosrdně Bůh zachraňuje své lidi: tu pomocí snů, jindy nějakým znamením, jindy zase ranami.

(Caesarius z Heisterbachu, Vyprávění o zázracích)

LÁSKA A EROTIKA

ŽENA A MUŽ

Středověk vnímal mužství a ženství z hlediska života společnosti jako dvě protichůdné kategorie. Zatímco o povaze mužství se na církevní půdě mnoho diskuzí a polemik nevedlo, problém ženství zaměstnával duchovní myslitele neustále. Tím spíše, že se v rytířské společnosti začala rodit úcta k ženám (ale také k Panně Marii, která vzrostla do té míry, že dokonce hrozila zastínit úctu k Ježíši Kristovi). Negativní postoje vůči ženám byly v církevní ideologii formulovány již dříve, ale po IV. lateránském koncilu vyvrcholily v doslova hysterické výpady, jimiž církev spolu s hříchem zatratila i ženu. Nikdy dříve ani později nebyla žena v oficiálních církevních doktrínách pranýřována tak jako právě ve 13. století (pokud nepočítáme fanatismus pozdějších inkvizitorů, kteří právě v duchu středověkých doktrín upalovali čarodějnice).

Oficiální postoj církve k ženám charakterizovaly dva proudy. Tím prvním bylo až fanatické ponižování žen, jaké zaznívalo především z úst mnichů a kazatelů. Rupert z Deutzu (německý řeholník žijící na konci 12. století) horlil proti pramáti Evě jako zdroji prvotního hříchu, když přiměla Adama ochutnat ovoce ze Stromu poznání: „Cožpak už tehdy neprojevila svou falešnou, panovačnou a nenechavou povahu?“

Druhý proud byl k ženám mnohem smířlivější. Kromě umírněných církevních učenců a řeholnic ho za své přijímala i světská společnost. Jeho podstatu vyjádřila německá abatyše Hildegarda z Bingenu: „Žena je slabá, vidí v muži zdroj své síly, tak jako luna získává sílu ze slunce. Proto je muži podřízena a musí být vždy připravena mu sloužit.“

Omylem většiny starších historických prací je, že jejich autoři přikládali těmto neustále omílaným doktrínám reálnou váhu, jako by právě ony charakterizovaly skutečný život středověké společnosti. Jenže tak tomu v praxi nebylo. Ideologie církve byla vždy spíše zbožným přáním teologů než skutečností. Světské společnosti bylo v reálném životě jedno, o čem se prou církevní učenci. Kvůli nim se muži se ženami milovat nepřestali.

Náboženskou argumentaci tolerantnějšího vztahu mužské společnosti k ženám definoval ve svých filozofických úvahách Tomáš Akvinský na konci 13. století.

Podle něj stvořil Bůh v jediném okamžiku duši i tělo (tím popřel názor sv. Augustina, který chápal stvoření těla a duše jako dva rozdílné akty). Jediným aktem stvořil podle Tomáše Akvinského Bůh dvě těla, která sice současně pohlavně rozlišil a každému pohlaví dal jiný smysl, ale oběma jediný cíl, kterým je blaho lidského rodu a dokonalé poznání Boha. Tím definoval převratný názor (do té doby ho většina církevních učenců odmítala), že Bůh stvořil k obrazu svému nejen muže, ale i ženy (a ženská duše je tedy rovněž „příbytkem božím“ stejně jako mužská). Podle Tomáše Akvinského byl ovšem muž základním principem lidského rodu, proto byl nadán většími rozumovými schopnostmi než žena. Pro blaho lidského rodu bylo nezbytné, aby žena byla při rozmnožování mužovým pomocníkem (neboť to bylo smyslem aktu, jímž

Lázeň a lasebnice - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

Bůh rozlišil obě pohlaví). Protože však mělo podle středověkých teorií na zrození dítěte rozhodující vliv mužské sémě, byla žena postavena do podřízeného postavení, což byl záměr boží.

DVORSKÁ LÁSKA

Úplným protikladem církevní doktríny byla ve 13. století kurtoazie, dvorská láska, jak ji chápala urozená společnost rytířů a vznešených dam. Její vznik měl řadu důvodů. Mezi nejdůležitější patřil fakt, že dvorská láska byla stanovením rafinovaných pravidel hry, která byla ve své podstatě mnohem staršího data. Hlavní změnou se však stala vnější okázalost; milostná výzva, která se dříve odehrávala v soukromí, se stala věcí veřejnou.

Na vzniku ideálu dvorské lásky se podílely proměny filozofie rytířství. V něm se mísily ideály čistého křesťanství s vlivem kultivovaného orientálního prostředí a se světem dávných legend a mýtů. Nezanedbatelnou roli sehrála i touha bavit se a také přirozená psychologická potřeba někoho obdivovat a toužit po něm. Původní jednoduchý mužský pragmatismus činu začala v myšlení nahrazovat abstraktní touha, s níž si rytíři hráli zvědavě a dychtivě jako dítě s novou hračkou.

Termín „dvorská láska“ vznikl koncem 19. století ve Francii. Sám středověk definoval ušlechtilý postoj rytířů k dámám jinak. Nejčastěji se vycházelo z rozlišení mezi „vraie amour“, což bylo chápáno jako skutečná láska čili erotický kontakt, a „fine amour“, kterou byla v dobovém vnímání láska jemná, „něžná, povznášející a ryzi jako zlato“.

Pouze „fine amour“ splňovala atributy přisuzované dvorské lásce, neboť v ní z hlediska dobových ideálů nešlo primárně o tělesnou rozkoš, ale o blaženství duše. Pojetí dvorské lásky nemělo ve středověku jednotnou filozofii. Jednotliví trubadúři ve svých básních, stejně tak rytíři a dámy ve svých činech, dávali „fine amour“ různou podobu. Dvorskou láskou mohl být sentimentální (a nikdy nenaplněný) obdiv mladého rytíře vůči vdané dámě, stejně jako vztah cizoložně naplněný. Mohly jí však být milostné námluvy dvou svobodných lidí, kteří nakonec mohli do manželského svazku vstoupit.

Kurtoazie byla především společenskou hrou, pro níž dvorská láska stanovila pravidla, idealizovaná v milostných písních. Hra na dvorskou lásku ovlivňovala milostné projevy rytířů a urozených dam, ale ve skutečnosti postihovala jen romantický obraz jejich vztahů. Reálné skutky v milostném životě bývaly mnohem pragmatičtější, i když se navenek halily do ideálů milostné poezie a dvorské lásky.

Muži se ženami v noclehárně
- podle dobové iluminace

lásky a vyznání

TRUBADÚŘI A MINESENGŘI

Bez milostné poezie by nebyla dvorská láska tím, čím se ve středověku stala. Ideál rytířství se zrodil ve Francii, stejně tak se francouzské území stalo kolébkou milostného zpěvu. Abychom však byli přesní, pravlastí trubadúrů nebylo území pod vládou francouzského krále, ale Akvitánie, samostatné vévodství na jihozápadě dnešní Francie na pobřeží Atlantského oceánu.

Autoři milostných písní (obvykle své písně také sami zpívali) se na jihu Francie nazývali trubadúři, na severu v oblastech kolem Paříže a ve Flandrech trubéři. Vznik slova trubadúr má několik výkladů. Jeden z nich ho odvozuje od okcitánského výrazu pro poezii (art de trobar), který se dá volně přeložit jako umění nalézat a trubadúr potom jako „ten, který hledá“. Jiný výklad ho spojuje s arabským výrazem pro zpěv či hudební produkci (tarraba). V německých zemích se zpěvákům milostných písní říkalo jednoduše minesengr. Pojmenování vzniklo spojením dvou slov - Minne znamenalo ve středověké němčině lásku a Sanger (od singen) byl zpěvák. Ve 12. a 13. století však nebylo zpěvácké umění vyhrazeno pouze mužům. Jako trobairitz (trubadúrky) se proslavily i urozené ženy, stejně jako potulné zpěvačky.

Nejstarší milostná poezie byla v Akvitánii a v Provincii psána různými dialekty tamního jazyka, tedy okcitánštinou (zkráceně langue d'oc). Šlo o jazyk velice blízký latině, který byl po připojení jihu země k francouzskému království v průběhu 13. století nahrazen francouzštinou.

Za prvního trubadúra se označuje akvitánský vévoda Vilém IX., hrabě z Poitiers, který žil na přelomu 11. a 12. století. Byl to vzdělaný a povahou nezkrtný rytíř, který až příliš miloval ženy, takže mu dokonce jeho vlastní biskup hrozil exkomunikací. Nevázanost v erotickém životě měl jeho rod v krvi, jak dokládají životní osudy jeho slavné dědičky Eleanory Akvitánské. Vévoda Vilém IX. jako první označil lásku za hlavní smysl života (což bylo téměř kacířské popírání církevního dogmatu, že hlavním smyslem je víra). Vytvořil svůj kodex chování milence žen a dal mu i společenskou vážnost (sám se na veřejnosti ukazoval s milenkou a její portrét si nechal vymalovat na svůj štít). Byl autorem desítek skvělých milostných i erotických básní.

Jen v jižní Francii zanechali trubadúři ve 12. a 13. století přes dvacet sedm tisíc lyrických skladeb, oslavujících lásku. Už z tohoto čísla je zřejmé, jak rozšířená byla jejich tvorba. Působili na dvorech nejbohatších velmožů v Toulouse i v Poitiers stejně jako na venkově. Byli mezi nimi trubadúři urození (Marcabru, Jaufré Rudel pán z Blaye) i prostého původu (Bernart de Ventadorn, syn lučištníka a pekařky). Většina zpívala své vlastní skladby, ale je znám i případ, kdy si uznávaný trubadúr a jinak notář v Périgordu Arnaud de Mareuil najímal provenzálského zpěváka Pistoleta, který jeho díla interpretoval. Existovali i zpěváci, kteří sami skládat nedovedli a pouze interpretovali cizí díla. Říkalo se jim žakéři nebo žongléři, protože často svá vystoupení doprovázeli artistickými kousky, kouzlením apod. Koncem jiho-francouzského trubadúřského umění byly křížové výpravy proti albigenským ve dvacátých a třicátých letech 13. století, které rozvrátily zámožné dvory místních velmožů. Někteří trubadúři dokonce vstoupili na sklonku života z existenčních důvodů do kláštera.

Truvéřské umění dorazilo do severní Francie kolem roku 1160. Zde se díla skládala již ve starofrancouzském jazyce. Středisky milostné poezie se staly dvory kultivovaných velmožů (především dvůr Marie z Champagne, jež byla dcerou Eleanory Akvitánské, a dvůr Isabelly z Vermandois, která žila v Artois a Pikardii). Mezi nejznámější autory patřil Chrétien de Troyes (který však proslul spíše jako autor rytířské legendy o Tristanovi a Isoldě), Gace Brulé a Pierre de Molins. Ve 13. století se truvéřské umění rychle šířilo ve městech (především v Paříži a v Arrasu). I když známe jména více než dvou stovek severofrancouzských truvéřů, většina z nich jen napodobovala

Žakér - potulný hudebník hrající na fiduli, podle francouzské iluminace ze 13. století

Zpěvák s níněrou - podle iluminace z přelomu 13. a 14. století

akvitánské trubadúry. Jejich básně nepřekročily běžný průměr. Zachovaly se však jejich melodie, které byly nápadité a často velice melodické.

V německých zemích se milostné písně začaly podle vzoru akvitánských trubadúrů skládat v poslední čtvrtině 12. století, zhruba ve stejné době, kdy se móda milostných písní šířila v severní Francii. Ani německá tvorba většinou nedosáhla kvalit jiho-francouzské poezie. Motivy dvorské lásky se často prolínaly s moralizováním, oslavou bohatých mecenášů i politickými úvahami. Německý minnesänger, i když svůj název odvozoval od milostné lyriky, byl tématicky nesmírně širokou tvorbou a často neměl s oslavou čisté lásky nic společného. Minesengři byli většinou básníci eklektických žánrů.

Nejvýraznější osobností byl Walther von der Vogelweide, který si však popularitu získal nejen milostnými písněmi, ale také tvorbou skladeb s politickým obsahem (s akcentem na německé vlastenectví), které skládal na podporu císaře Jindřicha VI. v jeho boji za jednotu říše proti papežství. Slávu mu ovšem přinesla milostná tvorba (především skladby z mládí), kterou ve 13. století napodobovaly celé generace německých básníků. K staru se styl jeho tvorby změnil, promítala se v ní jistá nostalgie, neboť básník trpěl pocitem, že je nedocenený. Tehdy se u něj objevila nová a pro literární chápání lásky zcela přelomová idea. V básni Unter den Linden (Pod lipou) dal snad jako první básník přednost obdivu ke krásné, leč prosté ženě (wip) na úkor vznešené dámy (frouwe), a to zcela v rozporu s dobovým kánónem dvorské lásky.

Díky politickým kontaktům Přemyslovců se české prostředí záhy dostalo do kontaktu s tvorbou minesengrů. V letech 1237 až 1241 pobýval v Praze Reinmar von Zwetter, o němž bezpečně víme, že byl vůbec první básník, který vstoupil do služeb českého krále. V padesátých letech 13. století působil v Praze i básník Meister Sigeher. Friedrich von Sonnenburg byl potulný rakouský básník, který napsal dvě oslavná díla na Přemysla Otakara II. (ale není jisté, zda tvořil v českých zemích). Za Přemysla Otakara II. působil v Praze i básník Tannhauser a Ulrich von dem Türlin.

Skutečným centrem poezie se na konci 13. století stal dvůr krále Václava II. On sám skládal německy milostnou poezii vysoké literární úrovně. V Praze působili i další vynikající minesengři, jako byl Jindřich Míšeňský (zvaný Frauenlob), který kromě jiného napsal známou píseň Alle Freude verlasst mich. Působil zde i Heinrich von Freiberg a také štyrský šlechtic - básník Oldřich z Lichtenštejna (autor rozsáhlé skladby Frauendienst). Milostná lyrická poezie zněla na konci 13. století v českých zemích v duchu dobové módy německy. Předznamenala vznik domácí česky psané milostné lyriky, která se objevila ve 14. století.

SEXUALITA

Z různých názorů v pramenech je zřejmé, že sexuální potence mužů ve středověku byla vysoká (díky způsobu života byli lidé ve středověku vitálnější než v moderní době). Boj středověké církve proti tělesnému hříchu se odehrával nejen v rovině teologické, ale i zdravotní. I lékařská učenost byla totiž až do 13. století doménou církevních myslitelů. Pro středověkou křesťanskou medicínu byli největšími autoritami lékaři antického světa, jejichž spisy se v torzech dochovaly v klášterních bibliotékách. Zdravotní názory na sexualitu středověk přebíral především z nich. Díla řeckých, římských, ale také arabských lékařů byla základními příručkami, podle nichž se vyučovalo na univerzitách. Středověká medicína neznala vlastní výzkum, a proto byla založena na encyklopedickém souhrnu zkušeností dávných autorit (ve 13. století platil za nejvýznamnější Avicennův spis Canon). Z těchto pramenů se utvářely středověké sexuologické teorie, v nichž se významně uplatňovaly představy o substancích.

Podstatou ženy byly podle středověké medicíny substance měkkosti, vlhkosti, křehkosti a otevřenosti, což jsou prvky animální. Z toho vyplývá, že žena je schopná silněji podléhat touhám (odtud církevní dogma, že vina v případě tělesného hříchu padá spíše na hlavu ženy než muže). Protože je žena animálnější než muž, je náchylná k opakované slasti (tímto pojmem se opisoval orgasmus) a je tedy logické, že je těžké její touhy uspokojit beze zbytku. Proto by se muž neměl při milování pouštět do přehnaných něžností, neboť tím by u ženy vzbudil jen další touhu a nedokázal by její nenasytost ovládnout. Toto učené zdůvodnění říkalo v duchu křesťanské morálky, že pro ženu by mělo být uspokojením již to, že s mužem otěhotní. Striktní moralistické pojetí dokonce tvrdilo, že žena, která při milování vychází svému manželovi vstříc, aby dosáhla vlastní tělesné rozkoše, je nemravná a hříšná. Měla by se raději modlit, aby počala.

Stejně striktní ovšem bývala doktrína některých církevních učenců k mužským touhám. Již sv. Augustin tvrdil, že „cizoložný je i ten muž, který příliš hoří láskou k vlastní ženě“.

Podle představ církevních učenců žena toužila po tělesném styku více než muž a dosahovala rozkoše v každém případě. Proto se nedoporučovala milostná předehra, muž měl uspokojit své touhy rychle a rázně, dříve, než v ženě vzbudí její nenasytost. Z této teorie byla odvozena scestná představa, že žena dosahuje rozkoše i v případě, kdy je znásilněna.

Důležitým bodem sexuologické doktríny byla také zásada, že žena má být při milování zcela pasivní a má nechat veškerou činnost na muži. Tělesné spojení má mít jedinou, lidem přirozenou podobu, již se lidé odlišují od zvířat.

Žena má ležet na zádech a nad ní její pán - muž. Jiné polohy nejen snižují možnost otěhotnění, ale navíc vzbuzují boží hněv. Výslovně se pranýřovala poloha „more ranino“ (na psí způsob). Tuto polohu výslovně zakazovaly i předpisy pro pařížské nevěstince.

O skutečném milostném umění víme bohužel velice málo. ale je pravděpodobné, že církevní teorie vystihovala v obecné rovině celkem šedou realitu. Milostná předehra a rafinované techniky rozkoše se objevily až v renesanci. Tělesné touhy byly podle učenců ovlivňovány mnoha faktory. Na jaře toužili po tělesných rozkoších společně muži i ženy (šlo o období sexuální nejpříznivější), v létě byla silnější touha žen. podzim milostné touhy tlumil a páry rozděloval, v zimě byly pro změnu silnější touhy mužů. Hubení muži měli podle středověké medicíny více spermatu než tlustí, sangvinici byli vybaveni mužněji než melancholici. Příliš masa a vína v jídle rozněcuje přemíru touhy. Je třeba vyhýbat se činnostem, které vzbuzují chtíč, jako je zpěv, tanec, smyslná gesta, vystavování nahoty na odív. Milovat by se lidé měli jen v noci. neboť tma snižuje intenzitu chťče.

Středověcí učenci vnímali význam spermatu pro početí. Považovali ho za čistý extrakt krve. V díle starořímského lékaře Galeana (které středověk znal, ale z hlediska početí neuznával) se objevila teorie o tom, že sémě produkuje muž i ženy a obojí je potřebné pro zplodění. Středověk však přijal aristotelský výklad, podle něhož existuje jediné sémě. a to mužovo. Žena je jen pasivním příjemcem a nositelem zárodku. Dítě proto patří otci. neboť jeho sperma mu dalo život (odtud se pak odvozovaly všechny společenské a právní normy pro nakládání s majetkem a právy dětí, s vlivem otce a matky).

PROSTITUCE

Prostituce byla ve středověku nejen běžná, ale přes náboženské odsouzení hříchů samotnou církví tolerovaná a někde dokonce chráněná. Postoj k prostituci definoval ve 13. století pragmatickým výkladem sv. Tomáš Akvinský: „S prostitucí ve městech je to stejné jako s toaletami v palácích. Jsou nepřijemné. ale jestliže je člověk odstraní, rozšíří se zápach a hniloba.“

Problémem středověké společnosti byl vysoký počet svobodných příslušníků, protože manželství nemohli uzavírat nemajetní lidé a rovněž lidé, kteří někde sloužili (a nemohli tedy držet vlastní domácnost). Počet „služebníků“, kteří žili až do smrti svobodní, byl obrovský a prolínal se všemi společenskými vrstvami (profesionální rytíři najímání do vojska, tovaryši, nádeníci, čeledíni, studenti, biřčové, potulní hudebníci, kostelníci a řada dalších).

Církev sice pranýřovala tělesné hříchy, ale racionálně chápala, že nemůže styk se ženami zakázat, pokud někdo zůstane do smrti svobodný (a na „počestné lože“ nemá nárok). Za lepší považovala, pokud jeho potřebám budou sloužit nevěstky (čímž se současně řešil problém řady svobodných dívek, které se rovněž nemohly provdat, ale neměly žít „ctnostně“). Navíc církev měla ve většině křesťanských zemí z prostituce značné příjmy (poplatky a pokuty z nevěstinců patřily obvykle biskupovi a byly určené na opravy kostelů). Nevěstince vznikaly jako integrální součást měst. Středověká prostituce byla městským fenoménem. Na venkově nemohla existovat z mnoha důvodů, které však byly více rázu hospodářského než morálního. Styl venkovského života byl jiný a nabízel i svobodným mužům a ženám možnost erotického vyžití v rámci tehdejší zábavy.

Zatímco v západoevropských zemích se klasická forma prostituce objevila v 11. a 12. století, v českých zemích se zrodila až se vznikem středověkých měst koncem 13. století. Na počátku 14. století však již byla zcela běžná (zvláště ve velkých městech, jako byla Praha, Kutná Hora, Brno či Olomouc), jak dokládají zmínky tehdejších kronikářů. Služby nevěstek se nabízely nejen v hampejzech („domech kurevných“), ale také v šencích a lázních.

Rytíř s nevěstkou - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

Svatojířský klášter na Pražském hradě

STÁT A NÁROD

VNÍMÁNÍ STÁTU

Stát posledních přemyslovských králů byl svým obyvatelstvem vnímán jinak, než chápeme státní příslušnost dnes. V myšlení většiny lidí byla důležitá příslušnost k takové skupině lidí, která bezprostředně ovlivňovala jejich život. Pro většinu obyvatel venkova byla proto klíčovou příslušnost k danému panství. Příslušníci církevních řádů vnímali svou příslušnost zcela mimo kategorie státu, neboť mnišské řády představovaly nadnárodní společenství, řízené celoevropsky z jediného střediska. Proto se mniši identifikovali téměř výhradně se svou řeholí. Mnoho významných českých šlechtických rodů mělo svá panství i za zemskými hranicemi v Lužici, Slezsku či v rakouských zemích, nebo tam mělo blízké příbuzné, s nimiž vytvářeli mocenské aliance. Rada zámožných patriciů přišla do českých zemí z Německa. Byli svobodnými lidmi (navíc mnohdy nesmírně zámožnými) a pobývali zde jen za předpokladu, že mohou vydělávat peníze (jako finančníci, kupci či podnikatelé v hornictví nebo soukenictví). Pokud se jim naskytly výhodnější obchodní možnosti jinde, opustili zem a usídlili se v jiném státě. Stejně tak nadnárodní vrstvou byli řemeslníci, umělci a učenci. Ti všichni se identifikovali v první řadě s profesí nebo společenskou vrstvou, k níž patřili. Křesťanská Evropa byla díky jednotné víře společenstvím hluboce internacionálním. K tomu přispívala i relativně snadná možnost komunikace. V prostředí církve a učenců vládla latina, ve střední Evropě němčina (nejen v politických jednáních, ale i ve společenském a obchodním životě a v umění). Francouzština byla zase jazykem Francie. Flander a také urozených vrstev v Anglii.

Stát reprezentoval především vlastnictví panovníka. Z jeho vůle získávali obyvatelé státu některá privilegia, ale především mu odváděli daně. Panovník schvaloval zákony, které beze změny platily často celá staletí. Středověký stát své poddané příliš administrativně neobtěžoval a ani jinak nezasahoval do jejich soukromého života. Mnohem více než stát do něj zasahovala církev svou snahou vést věřící ke zbožnosti. Existenci státu proto většina lidí prakticky nevnímala, neboť se jich netýkala (kromě výběru daní). Stál byl vzdálený makrosvět, s nímž neměl mikrosvět panství téměř nic společného. Výjimkou byla vrstva šlechty, jejíž majetkový vzestup byl možný jen za předpokladu panovníkovy přízně. Na rozdíl od ostatního obyvatelstva, které se živilo fyzickou prací, oni sloužili panovníkovi, a tedy státu. Nelze zjednodušeně tvrdit, že jejich snaha být jmenován do vysokých zemských úřadů byla dána jen touhou po penězích. Většina úřadů ve 13. století nebyla vázána na lukrativní příjmy, ale šlo spíše o prestiž a snad i určitý způsob zábavy pro majetkově zajištěné velmože. V případě nižších úředních postů (správce kraje, soudce, purkrabí) však šlo o něco jiného. Šlo o službu, která byla pro chudší šlechtice základním zdrojem obživy. Jediní, kdo tedy doopravdy stát ve středověku potřeboval, vnímal ho a chránil jeho zájmy, byli jeho úředníci a ti, kterým stát mohl přinášet zisk.

Stát ve středověku nebyl jedinou a všeobjímající strukturou. Byla to idea především světské vládnoucí vrstvy. Paralelně s tím existovaly církevní koncepce „království božího“. Navíc se stát často vnímal spíše jako „národ“ nebo častěji jako teritoriální panství určitého panovníka.

ČECHY A MORAVA

Problém „češství“ a „moravanství“ se ve 13. století vnímal téměř výhradně geograficky. Markrabství moravské vzniklo v době krize českého státu z vůle císaře, aby se ještě více oslabila moc pražského knížete. Ve 13. století však markrabství moravské ztratilo jako politická opozice mocenský smysl. Poslední přemyslovští králové byli dostatečně silní, aby vládli celé své říši.

Morava měla tradičně řadu samostatných zemských institucí. Poslední Přemyslovci sice užívali ve svém oficiálním oslovení vedle jiných i titul „markrabě moravský“, ale sami se v první řadě označovali jako „rex Bohemorum“, tedy „král všech Čechů“. Tím mínili všechny obyvatele na území, které ovládali (tedy i Moravany).

STÁTNÍ IDEOLOGIE

Z dob knížectví převzal přemyslovský stát 13. století sv. Václava jako patrona země. Přisuzoval mu tradiční ideál „věčného knížete Čechů“, který se promítl i do oficiální královské titulatury. Sv. Václav býval proto označován za „dědice českých zemí“, čímž se vyjadřoval věčný a nezpochybnitelný nárok Přemyslovců na vládu. Je pravda, že ve středověké Evropě existovalo jen málo vládnoucích rodů, jejichž legitimita byla s ohledem na zemskou tradici tak nezpochybnitelná. Snad žádný jiný panovnický rod křesťanské Evropy se v té době nemohl chlubit pěti sty let nepřerušené vlády. Hluboká ideálu dědictví sv. Václava byla tak silná, že i ve 14. století se po smrti Václava III. hledalo především takové řešení, které by alespoň v ženské linii zajistilo pokračování přemyslovského „dědictví krve“ (bez ohledu na jiné politické aspekty).

STÁTNÍ ZNAK

Jestliže stát byl vlastnictvím panovníka, pak se panovnické symboly stávaly automaticky symboly státními. Od 13. století jím byl v první řadě erb (v důsledku rozvoje rytířské heraldiky).

Vývoj českého státního znaku byl ve 13. století poměrně složitý, protože došlo k jeho proměně. Původním rytířským přemyslovským erbem byla černá orlice (tj. jednohlavý orel), kterou snad používal v polovině 12. století Vladislav II. (i když bezpečně je její vyobrazení zachyceno poprvé až roku 1192 na jezdecké pečetě Přemysla Otakara I.). Ve 13. století se začala používat heraldická varianta plaménkové orlice (s červenými plaménky) na stříbrném poli. Plaménkovou orlici užíval ještě Jan Lucemburský, aby zdůraznil své spojení s přemyslovskou tradicí. V první polovině 13. století se pro Čechy i Moravu používala stejná heraldická orlice, roku 1260 však došlo k oddělení moravské markraběcí orlice, jejíž heraldická barva přestala být černá a nahradila ji šachovnicová červenobílá.

Souběžně s užitím orlice začali někteří Přemyslovci z vedlejších rodových větví používat počátkem 13. století jako svůj rodový znak lvici. Heraldický lev nebo lvice byli v té době módní i u jiných významných rodů západní Evropy. Rozšíření heraldického lva se spojovalo s uvolněním podřízenosti císaři, který nosil ve znaku orlici. Symbol lvice je poprvé doložen roku 1213 na jezdecké pečetě Děpoltice Soběslava. Lev se začal také objevovat na mincích. Král Přemysl Otakar I. ani Václav I. však lvici nepoužívali. Jako osobní erb přijal dvouocasého lva roku 1248 Přemysl Otakar II. na základě svých práv k Čechům a Moravě. Šlo však o erb osobní, nikoli státní.

PEČETĚ

Pečetě posledních přemyslovských králů navazovaly svým vzhledem na pečetě 12. století (především na královskou pečeť Vladislava II.). Na averzu pečetě bývala zobrazena postava krále se žezlem a jablkem, na reverzu pak sedící světec (většinou svatý Václav). Symboliku doprovázely latinské texty. Na pečetě Přemysla Otakara I. z konce 12. století byl na averzu nápis, který se dá přeložit jako „mír krále Otakara je v rukou sv. Václava“ a na reverzu „Svatý Václav český kníže“.

ČECHY

Přemysl Otakar I. (1197-1230)

Václav I. (1230-1253)

Přemysl Otakar II. (1253-1278)

Ota I. Braniborský (1278-1283)

Václav II. (1283-1305)

EVROPA

1202 - založen řád mečových rytířů

1202-1204 - 4. křížová výprava, dobytí Konstantinopole křížáky

1209-1229 - křížové tažení proti jihofrancouzským albigenským

1212 - spojená křesťanská vojska porázejí Maury u Las Navas de Tolosa

1214 - Francie poráží Anglii v bitvě u Bouvines

1215 - neúspěšné křížové tažení proti pohanským Prusům

1218-1221 - 5. křížová výprava

1221 - schválení tzv. třetího řádu minoritu (terciářů)

1222 - Zlatá bula uherského krále Ondřeje II.

1228-1229 - 6. křížová výprava, císař Fridrich II. získává zpět Jeruzalém

1230 - sjednocení Kastilie a Leonu

1236 - Kastilie dobývá Córdoba

1236 - porážka řádu mečových rytířů při tažení do Litvy

1237 - řád mečových rytířů se spojuje s řádem německých rytířů

1241-1243 - vpád tatarsko-mongolských oddílů do Uher

1244 - muslimové definitivně obsazují Jeruzalém

1248-1254 - 7. křížová výprava

1261 - pád latinského císařství v Konstantinopoli a obnovení byzantské říše

1265 - občanská válka v Anglii a první zasedání Parlamentu

1270 - 8. křížová výprava (poslední)

1282 - povstání sicilské šlechty proti francouzskému králi Robertovi z Anjou (tzv. sicilské nešpory)

1291 - pád Akkonu, poslední křesťanské pevnosti ve Svaté zemi

1291 - Věčný spolek švýcarských kantonů Schwyz, Uri a Unterwalden

1293 - vyvlastnění majetků nejvlivnějších šlechtických rodin ve Florencii a začátek vlády měšťanstva

1297 - francouzský král Filip IV. Sličný zahajuje výboje do Flander

ČECHY

1200 - svátek Panny Marie počaté bez poskvrny prvotního hříchu
 kolem 1200 - založen hrad Landštejn
 1205 - založen cisterciácký klášter ve Velehradě
 1210 - místo denárů se razí brakteáty
 1213 - německé kolonizační právo (johanité na severní Moravě)
 1213 - erbovní symbol lvíce na jezdecké pečeti Děpoltice Soběslava
 1220 - nejstarší šlechtický erb (na pečeti Vítka z Přčice)
 kolem 1220 - založen hrad Zvíkov, Strakonice a Jindřichův Hradec
 kolem 1220 - druhá pražská škola při vyšehradské kapitule
 1221 - obnoveno imunitní privilegium pro pražské biskupství
 1222 - velké privilegium pro českou církev
 1225 - škola při kostele sv. Mikuláše ve Znojmě
 1229 - česká církev poprvé odvádí část desátků do Říma
 kolem 1230 - založen hrad Křivoklát a Blatná
 kolem 1230 - Litoměřice obdržely městská práva
 kolem 1230 - objevení stříbrných ložisek u Jihlavy
 1231-1232 - konvent minoritů u sv. Jakuba na Starém Městě pražském
 před 1232 - založen hrad Krašov
 1232 - konvent dainianitek (klarisek) založený Anežkou Přemyslovnou
 1237 - špitální bratrstvo založené Anežkou Přemyslovnou uznáno jako samostatný řád (křížovníci s červenou hvězdou)
 1235-1245 - hradby Starého Města pražského
 1237 - do služeb českého krále vstupuje první písemně doložený básník Reinmar von Zwetter
 1243 - Brno obdrželo městská práva
 1244 - nejstarší písemný doklad o městské lázni v Brně
 1244 - valcha poháněná vodním kolem u brněnského kláštera augustiniánek
 1245-1281 - Bruno ze Schauenburku, olomoucký biskup
 1247-1249 - Jihlava získává městská práva
 1248 - Přemysl Otakar 11. přijímá jako osobní erb dvouocasého lva
 1249 - první rytířské turnaje
 před 1250 - školy při chrámech v Olomouci a Brně
 1257 - první zmínka o vyslání papežových inkvizitorů do Čech
 1258 - velký hladomor
 1258-1259 - založen cisterciácký klášter ve Vyšším Brodě
 po 1260 - velká mincovní reforma
 1263 - založen cisterciácký klášter ve Zlaté Koruně
 1264 - založen hrad Bezděz
 1265 - založeno město České Budějovice
 1265 - Jihlavský horní řád
 1267 - první písemná zmínka o koledě pražských žáků
 1269 - vodní mlýn na drcení rudy poblíž Domašova
 1270 - do Prahy přichází učenec Jindřich z Isemie
 1277 - větrný mlýn u premonstrátského kláštera v Praze na Strahově
 kolem 1280 - založen hrad Konopiště
 1283 - první zmínka o pražském bratrstvu krejčích
 před 1285 - založen hrad Hukvaldy
 1287 - překlad eposu o Alexandrovi do němčiny pro českého krále
 1290 - založeno město Kutná Hora
 1291 - písemný doklad o městské lázni v Kutné Hoře
 kolem 1295 - založeno město Plzeň

EVROPA

1200–1210 - Píseň o Nibelunzích
 1206-- umírá lyonský kupec Petr Valdés, zakladatel sekty valdenských
 1209 - založení univerzity v Cambridge
 1211 – zahájení výstavby gotické katedrály v Remeši
 1215 – IV. lateránský koncil
 1216-1220 - založení dominikánského řádu
 1219 – první františkánští misionáři v severní Africe
 1220–1232 - právní kodex Saské zrcadlo
 1226 - umírá František z Assisi
 po 1230 - v Paříži se rozvíjí nový styl chrámového zpěvu ars antiqua
 1233 - doinínikáni pověřeni výkonem inkvizice
 1237 - otevření obchodní cesty přes průsmyk sv. Gottharda
 1237 - mertonovský statut, začátek ohrazování obecní půdy pro ovce v Anglii
 1245-1248 - scholastik Albert Veliký působí v Paříži
 1252 - ražba prvních zlatých mincí v Janově a Florencii
 1255 - Zlatá legenda Jakuba de Voragine, svod životopisů světců
 1257 - zrušení nevolnictví na panství severoitalského města Bologna
 1258 - v Paříži zakládá Robert de Sorbon první univerzitní koltj
 1260 - Niccola Pisano vytváří v duchu antiky kazatelnu baptisteria v Pise
 1260 - papež uděluje inkvizici souhlas s mučením vyslýchaných
 1270 - první zmínka o mapě Středomoří (tzv. janovský portuán)
 1274 - umírá scholastik Tomáš Akvinský
 1275 - Jean de Meung přepracovává Román o růži
 1277 - tažení oficiálních církevních kruhů proti Aristotelovi
 1280 - Carmina burana (antologie žakovských písní)
 1294 - umírá matematik a přírodovědec Roger Bacon
 1298 - zavedení pravidelné námořní linky mezi Janovem, Anglií a Flandrami

výběr základní literatury

- Belcredi, L.: Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi, Brno 2006.
- Beranová, M.: Jídlo a pití ve středověku. Praha 2005.
- Beranová, M.: Zemědělská výroba v 11.-14. století na území Československa, Praha 1975.
- Beranová, M.: Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980.
- Bílek, J.: Kutnohorské hornictví na sklonku 13. století, In: Studie z dějin hornictví 13, 1982, s. 76-96.
- Bláhová, M.: Druhé pokračování Kosmova. In: Sborník historický 21, 1974, s. 5-39.
- Bláhová, M.: Možnosti a formy cestování ve středověkých Čechách a jejich odraz v soudobé historiografii. In: Cesty a cestování ve společnosti. Acta Univ. Purkinianae, Philosophica et historica II. 1995, s. 39-53.
- Boháč, Z.: K metodice studia dějin předhusitského osídlení v Čechách, In: Historická geografie 17, 1978, s. 3-63.
- Boháč, Z.: Újezdy a Lhoty. Příspěvek k dějinám osídlení středověkých Čech. In: Historická geografie 19, 1974, s. 3-25.
- Breuers, I): Na hradech, v kláštorech a v podhradí. Středověk, jak ho neznáte, Praha 1999.
- Cách, F.: Nejstarší české mince I.-IV., Praha 1970-1982.
- Cibulka, J.: Český řád korunovační a jeho původ, Praha 1934.
- Čárek, J.: O pečetích českých knížat a králů z rodu Přemyslova, Praha 1934.
- Čechura, J.: Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (perspektivy dalšího studia), In: Český časopis historický 88, 1990, s. 465-498.
- Černý, E.: Zaniklé středověké osady a jejich pluziny, In: Studie ČSAV, I, Praha 1979.
- Černý, V.: Staročeská milostná lyrika, Praha 1948.
- Československá historická města, Praha 1974.
- Čiháková, J. - Dragoun, Z.: Nástin vývoje podhradí Pražského hradu do poloviny 13. století, In: Archeologické rozhledy 49, 1997, s. 56-64.
- Dějiny české literatury 1, Praha 1959.
- Dějiny českého výtvarného umění I/I. Od počátků do konce středověku, Praha 1984.
- Dějiny hmotné kultury I/I, Praha 1985.
- Dějiny uměleckého řemesla a užitého umění v českých zemích. Od Velké Moravy po dobu gotickou, Praha 1999.
- Dlabal, S.: Nábytkové umění. Vybrané kapitoly z historie, Praha 2000.
- Dragoun, M.: Den všední, den sváteční a politika přemyslovských Čech, In: Medievalia historica Bohemica 4, 1995, s. 47-67.
- Dragoun, Z.: Praha 885-1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře, Praha 2002.
- Durdík, T.: Encyklopedie českých hradů, Praha 1995.
- Durdík, T.: Hradby kastelového typu 13. století ve střední Evropě, Praha 1998.
- Durdík, T.: Hradby v přemyslovském loveckém hvozdu ve světle archeologického výzkumu. Praha 1991.
- Durdík, T.: Královské hradby a královská města v Čechách 13. století. In: Archaeologica historica 20. 1995, s. 331-337.
- Durdík, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha 2000.
- Fiala, Z.: Přemyslovské Čechy, Praha 1975.
- Fiala, Z.: Správa a postavení církve v Čechách od počátku 13. do poloviny 14. století, In: Sborník historický 3, 1955, s. 64-88.
- Flori, J.: Rytíři a rytířství ve středověku. Praha 2008.
- Coff, (le Goff) J. - Schnitt, J. C.: Encyklopedie středověku, Praha 1999.
- Graus, F.: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II., Praha 1957.
- Gurevič, A.: Kategorie středověké kultury, Praha 1987.
- Ilásková, J.: Počátky Prahy v historické výpovědi mincí, In: Archaeologica Pragensia 5, 1984, s. 57-61.
- Heers, J.: Svátky bláznů a karnevaly, Praha 2006.
- Hejna, A.: Příspěvek k poznání nejstarších panských sídel v Čechách, In: Vznik a počátky Slovanů, 2, 1958, s. 287-303.
- Hlaváček, I.: Rukopisy, jejich funkce a čtenáři v českém státě od nejstarších dob do husitství, In: Studie o rukopisech 14, 1975, s. 33-51.
- Hlaváček, I.: Úvod do latinské kodikologie, Praha 1978.
- Hlaváček, I. - Krása, J.: Naše knihy a knihovny ve středověku. In: M. Bohatcová a kol., Česká kniha v proměnách staletí. Praha 1990, s. 46-69.
- Hoffmann, F.: České město ve středověku, Praha 1992.
- Hoffmann, F.: Mincmistr Eberhard, In: Pražský sborník historický XII, 1980, s. 70-84.
- Hrabová, L.: K problémům německé kolonizace ve střední Evropě, In: Historický sborník 9, 1962, s. 67-94.
- Hrčková, N.: Dějiny hudby I. Evropský středověk, Praha 2005.
- Choc, P.: S mečem a štítem, Praha 1967.
- Janáček, J.: Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu, Praha 1963.
- Janáček, J.: Stříbro a ekonomika českých zemí ve 13. století, In: Československý časopis historický 20, 1972, s. 875-906.
- Kadlec, J.: Přehled českých církevních dějin I. Řím 1987.
- Kejř, J.: Městské zřízení v českém státě ve 13. století, In: Československý časopis historický 27, 1979, s. 226-252.
- Kejř, J.: Trhy a tržové vsi v Čechách a na Moravě, In: Právní historické studie 28, 1987, s. 9-44.

výběr základní literatury

- Klápště, J.: Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2005.
- Kopičková, B.: Historické prameny k postavení ženy v české a moravské středověké společnosti, Praha 1992.
- Kořán, J.: Přehledné dějiny československého hornictví I, Praha 1955.
- Krása, J.: České iluminované rukopisy 13.-16. století, Praha 1990.
- Krejčíková, J. - Krejčík, T.: Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky. Praha 1987.
- Křížek, L. - Čech, Z.: Encyklopedie zbraní a zbroje, Praha 1999.
- Kuthan, J.: Česká architektura v době posledních Přemyslovců, Vimperk 1994.
- Kuthan, J.: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století, České Budějovice 1977.
- Kybalová, L.: Dějiny odívání. Středověk. Praha 2001.
- Lehár, J.: Česká středověká lyrika, Praha 1990.
- Líbal, J.: Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha 1948.
- Malý, K. - Sivák, F.: Dějiny státu a práva v Československu, Praha 1988.
- Markov, J.: Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.-XV11. století, Praha 1967.
- Menclová, D.: České hrady I, Praha 1972.
- Merhautová, A.: Raně středověká architektura v Čechách, Praha 1971.
- Mezník, J.: K národnostnímu složení předhusitské Prahy. In: Sborník historický 17, 1970, s. 5-30.
- Montanari, M.: Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě, Praha 2003.
- Morant de, J.: Dějiny užitého umění. Praha 1983.
- Nechutová, J.: Česko-latinská literatura středověku do roku 1300, Brno 1997.
- Nekuda, V.: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonie, Brno 1975.
- Nekuda, V.: Mstěnice: Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek - tvrz - dvůr - předsunuté opevnění, Brno 1985.
- Nodl, M. - Smahel, F.: Člověk českého středověku, Praha 2002.
- Nohejlová-Prátová, E.: Krása české mince. Praha 1955.
- Nový, L. a kol.: Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století), Praha 1974.
- Nový, R.: Organizace a vývoj českého mincovnictví ve 13. století do měnové reformy Václava I., In: Sborník archivních prací 24, 1974, s. 366-425.
- Ohler, N.: Cestování ve středověku, Praha 2003.
- Olivová, V.: Lidé a hry, Praha 1979.
- Otis-Cour, L.: Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku. Praha 2002.
- Petráň, J.: Český znak, Praha 1970.
- Plaček, M.: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí, Praha 2001.
- Richterová, J.: Pražské středověké hrací kostky a kameny, In: Archaeologica Pragensia 4, 1983, s. 201-223.
- Ringdal, N. J.: Nejtěžší povolání světa. Kapitoly z dějin prostituce, Brno 2000.
- Sedláček, A.: Hrady, zámky a tvrze království českého I.-XV., Praha 1882-1925.
- Smetánka, Z.: Hledání zmizelého věku. Sondy do středověkých Čech, Praha 1987.
- Smetánka, Z.: K problematice energetiky v období středověku. In: Archeologické rozhledy 14, 1989, s. 95-106.
- Smetánka, Z.: Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách, Praha 1992.
- Sovadina, M.: Dvůr Václava I.. In: Sborník archivních prací 45, 1995, s. 3-40.
- Spunar, P.: Kultura českého středověku. Praha 1987.
- Spunar, P.: Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách. In: Antika a česká kultura, Praha 1978, s. 15-32.
- Šmelhaus, V.: Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví, Praha 1980.
- Třeštík, D.: Proměny české společnosti ve 13. století. In: Folia Historica Bohemica 1, 1979, s. 131-154.
- Vaněček, V.: Dějiny státu a práva v Československu. Praha 1975.
- Vaniček, V.: Velké dějiny zemí Koruny české 11 (1197-1250), Praha 2000.
- Vaniček, V.: Velké dějiny zemí Koruny české III. (1250-1310), Praha 2002.
- Vařeka, P.: Čas kontinuální proměny a čas diskontinuity. Proměny tradičního obydlí ve středověké Evropě, In: Archeologické rozhledy 49, 1997, s. 294-303.
- Velimský, T.: K problematice počátků českých měst - prostorový vývoj a nejstarší zástavba. In: Archeologické rozhledy 14, 1989, s. 67-94.
- Verdon, J.: Volný čas ve středověku, Praha 2003.
- Víček, P. - Sommer, P. - Foltýn, D.: Encyklopedie českých klášterů, Praha 1997.
- Vojenské dějiny Československa I, Praha 1985.
- Vondruška, V.: Intimní historie od antiky po baroko, Brno 2007.
- Vondruška, V.: Sklářství, Praha 2002.
- Žemlička, J.: Přemysl Otakar I., Praha 1990.
- Žemlička, J.: Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách, In: Československý časopis historický 26, 1978, s. 559-586.

Krajina a lidé

Klima	5	Kult Panny Marie	48
Přírodní podmínky	5	Řehole	49
Vzhled krajiny	5	Křížovníci s červenou hvězdou	49
Počet obyvatel	6	Cisterciáci	50
Složení populace	6	Oděv cisterciáků	50
Věk obyvatelstva	6	Cisterciácký klášter	50
Velká kolonizace	6	Premonstráti	52
Německý kolonizační živel	7	Oděv premonstrátů	52
Národnost	7	Rytířské řády	53
Postup kolonizace	8	Johanité	53
Volnost pohybu	8	Johanitské komendy	53
Zakládání nových sídel	8	Němečtí rytíři	53
Kolonizační právo	9	Templáři	53

Sídla a stavby

Nástup gotiky	11	Minoriti	54
Hradiště a hrad	12	Klarisky	54
Vývoj hradů v západní Evropě	14	Liturgie	55
Opevněná sídla raného středověku	14	Kázání	56
Hrady francouzského okruhu	15	Bekyně a kacíři	56
Hrady německého okruhu	16	Církevní hudba	57
Stavební vývoj českých hradů	19	Kostel	59
Zakládání hradů	19		
Hradiště a město	23		
Urbanizace	24		
Městská práva	25		
Lokátor	25		
Půdorys středověkého města	26		
Městské opevnění	28		
Městské domy	30		
Praha	31		
Proměny vesnického osídlení	32		
Lán	32		
Půdorys vesnice	33		
Vesnický dům	35		

Odívání a móda

Odívání	61
Oděvní materiál	62
Plášť	63
Cotte a surcot	63
Kalhoty	64
Košile	64
Obuv	64

Kráslení a hygiena

Šperk	65
Prsten	66
Přezky a spony	67
Ozdoba hlavy	67
Úprava vlasů	68
Kosmetika	69
Osobní hygiena	69
Toalety	70

Obstarávání potravin

Lov	71
Rybolov	71
Proměna zemědělství	71
Uhor	72
Orba	73
Sklizeň	74
Výmlat	74
Zahrada	75
Chov dobytka	75

Víra a chrám

Prohloubení moci církve	45
Život kléru	45
Spiritualita	46
Ctnosti a hříchy	46
Umrtní a chudoba	46
Život v pokoře	46
Půst	47
Poutnictví	47

Kuchyně a stolování			
Mletí mouky	77	Vojenská taktika	102
Složení stravy	77	Dobývání hradu	103
Chléb a pečivo	78	Zbroj	103
Kaše	78	Přilba a štít	104
Masitá jídla	79	Meč	104
Ryby	79	Bodné a střelné zbraně	104
Mléčné výrobky	79		
Nápoje	79	Spravedlnost a násilí	
Hostina	80	Právní zásady	105
Stolování	80	Soudy	105
		Koncepce trestního práva	105
Suroviny a řemesla		Soudní procedury	106
Vodní energie	81	Kronika zločinů	106
Lámání kamene	81		
Hutnictví železa	81	Zábava a slavnosti	
Těžba stříbra	82	Svět práce a zábavy	107
Ostatní rudy	82	Kurtoazie	107
Řemesla	83	Světská hudba	107
Pekaři a řezníci	83	Hudební nástroje	107
Kovářství	84	Tanec	108
Kovolictví	84	Divadlo	108
Hrnčířství	85	Svátky a masopust	109
Textilní řemesla	86	Stolní hry	110
Obchod a doprava		Rodina a děti	
Peníze	87	Podoba rodiny	111
Brakteáty	88	Sňatek a věno	112
Domácí trh	89	Postavení manželky	112
Zemské stezky	90	Konkubinát	112
Brody a mosty	91	Svět dětí	113
Transport	91	Román o růži	114
Podkova	91	Kronika lásky	114
Hlavní zemské brány a stezky	92		
		Láska a erotika	
Vzdělanost a písemnictví		Zena a muž	115
Scholastika	93	Dvorská láska	115
Škola	94	Trubadúři a minesengři	116
Gotická kniha	94	Sexualita	117
Německé písemnictví	96	Prostituce	117
Latinské písemnictví	97		
Druhé pokračování Kosmy	97	Stát a národ	
Český jazyk	97	Vnímání státu	119
České písemnictví	98	Čechy a Morava	119
		Státní ideologie	119
Válečnictví a zbraně		Státní znak	119
	<i>wm</i>	Pečeť	119
Ideál rytířství	99		
Pojem rytíř	99	Přílohy	
Cesta k rytířství	100	Chronologická tabulka	120
Kodex cti	100	Výběr základní literatury	122
Turnaj	101		
Erb	102		

Autor a nakladatelství MOBA děkují odborným institucím, které umožnily reprodukovat fotografie a kresby originálů ze sbírek, rekonstrukce exponátů či staveb a další ikonografický a archivní materiál (v závorkách uvedeny stránky). Stejně tak děkují odborníkům zmíněných institucí za cenné odborné konzultace a rady.

Archeoskanzen Curia Vítkov (8, 35, 72)
České muzeum stříbra Kutná Hora (82)
Hrad Bezděz (11, 20, 22, 39, 44)
Hrad Blatná (44)
Hrad Český Šternberk (22)
Hrad Horšovský Týn (39, 44)
Hrad Landštejn (44, 70, 74)
Hrad Loket (70)
Hrad Zvíkov (11, 22, 36, 40)
Klášteř sester premonstrátek v Doksaněch (22, 46)
Klášteř Zlatá Koruna (49, 50)
Královská huť Doksy (80)
Muzeum středního Pootaví Strakonice (22, 41, 44, 53, 62)
Muzeum východních Čech v Hradci Králové (69, 76, 83, 85)
Národní knihovna v Praze (97)
Občanské sdružení pro ochranu stříbrnoskalicka (96)
Oblastní muzeum Praha-východ v Brandýse nad Labem (91)
Philip Morris ČR, Kutná Hora-Sedlec (51)
Bímskokatolická farnost Praha-Kyje (55, 56)
Římskokatolická farnost - děkanství Havlíčkův Brod (84)
Sdružení Památky pro život (109)
Slovácké muzeum v Uherském Hradišti (65, 66, 67)
Three Brothers Production Praha (7, 37, 75, 84, 85, 93, 95, 98, 115, 117)
Vlastivědné muzeum dr. Hostaše v Klatovech (78, 87, 88, 89)

Za technickou pomoc při zhotovení leteckých fotografií děkujeme panu Patriku Sainerovi

LETECKÉ FOTOGRAFIE Patrik Sainer
www.airfoto.cz / tel: +420 602 420 260

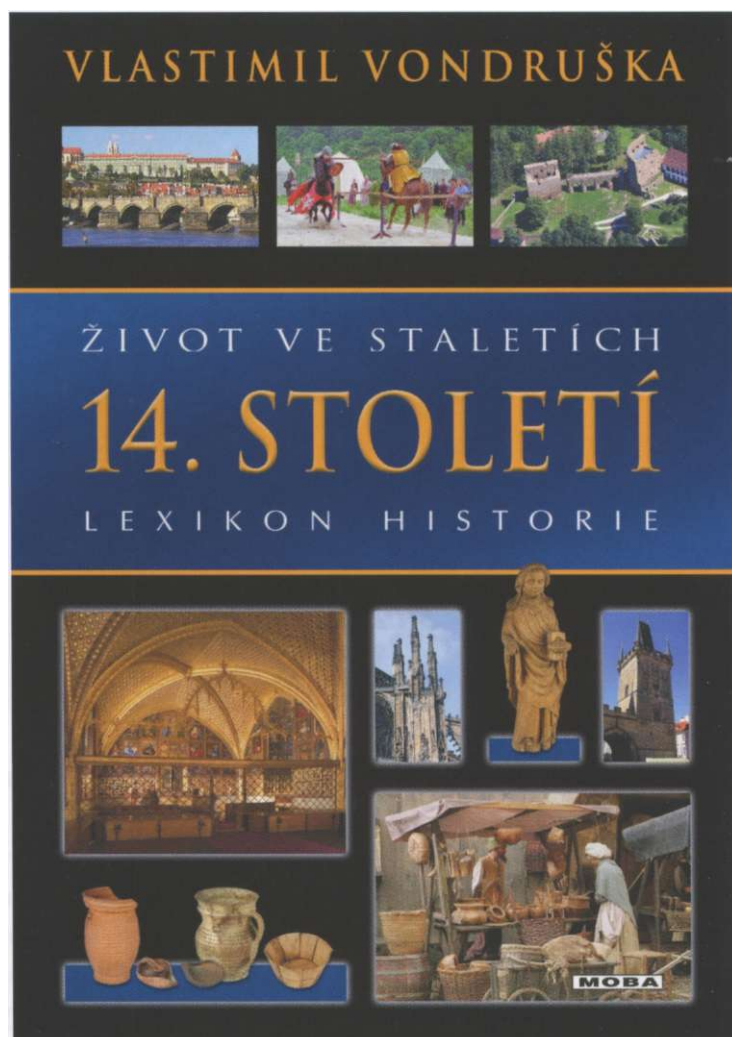
PŘIPRAVUJEME:

Vlastimil Vondruška

ŽIVOT VE STALETÍCH

14. STOLETÍ

Další díl ojedinělého projektu známého historika a oblíbeného spisovatele, který představuje život v českých zemích od doby knížecí až do konce feudalismu. Kniha popisuje, jak se proměnil život všech vrstev tehdejší společnosti ve 14. století. I nadále autor vychází z dostupných historických pramenů a spojením odborné erudice a svého vypravěčského umění vytvořil ojedinělé dílo, které všem zájemcům přehledně a současně zajímavě přiblíží jedno z nejvýznamnějších období českých dějin. Text opět doprovází řada fotografií, kreseb, plánek a ukázek z dobových pramenů.

NEJROZSÁHLEJŠÍ EDIČNÍ PROJEKT DĚJIN VŠEDNÍHO ŽIVOTA U NÁS!

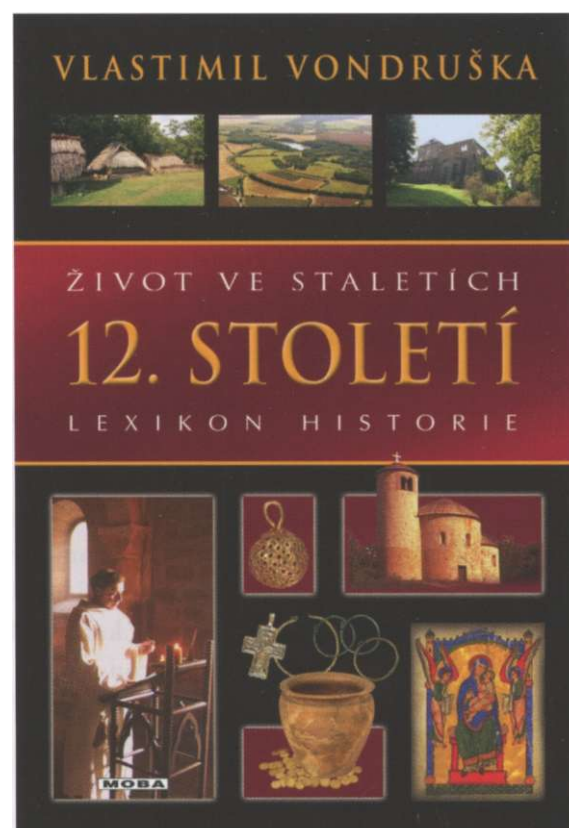
JIŽ V PRODEJI:

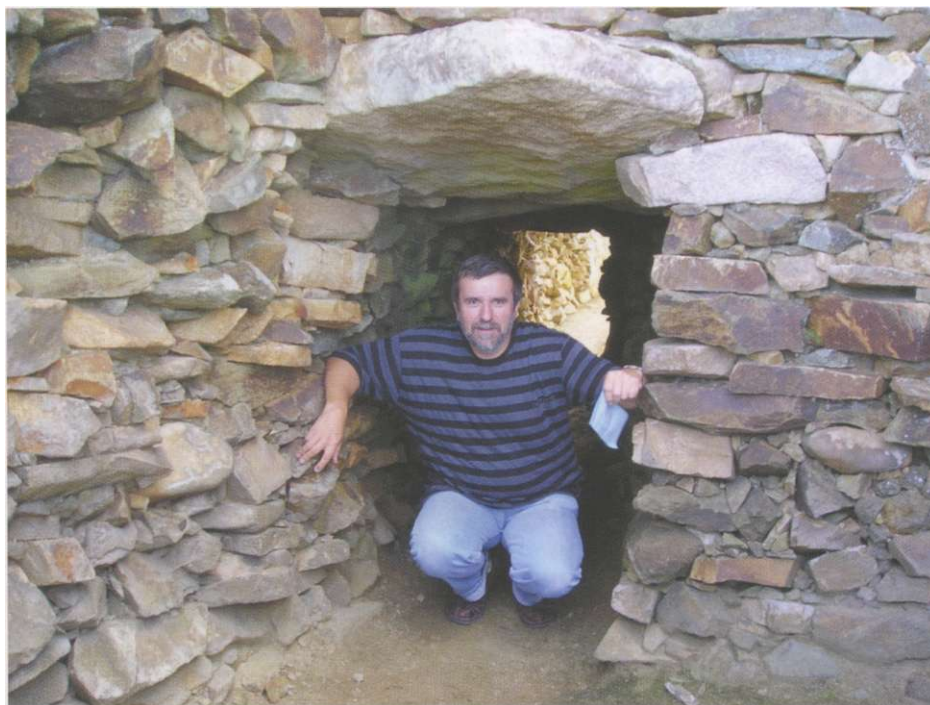
ŽIVOT VE STALETÍCH

12. STOLETÍ

Úvodní díl unikátního projektu dr. Vlastimila Vondrušky, mapujícího proměny všedního života v českých zemích ve středověku.

Knihy můžete koupit u svého knihkupce nebo objednat na adrese nakladatelství MOBA, Kotlářská 53, 602 00 Brno, tel. 541 126 051, e-mail moba@mobaknihy.cz, www.mobaknihy.cz

Vlastimil Vondruška

Po absolvování Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 1979 působil v ČSAV Praha a v Národním muzeu v Praze, v současné době se věnuje literatuře a historickému sklu. Publikoval přes 50 studií z oboru dějin hmotné kultury a několik odborných knih (Slovník starého zemědělského nářadí do r. 1918 aj.). Je také autorem řady populárně naučných knih - Památky národní minulosti, Tradice lidové tvorby (vydáno též německy a polsky), Život staré Šumavy, Církevní rok a lidové obyčeje, Katovny a mučírny. Publikuje studie z dějin sklářství - České sklo a Sklářství (historicko-technologická encyklopedie) a populární knihy o životě v minulosti - Intimní historie, Slavné bitvy českých panovníků, Slavná sídla české šlechty, Život ve středověku (edice OKO). Dosud vydal více než dvacet historických románů pro dospělé a dva pro děti (Fiorella a bratrstvo křišťálu a Fiorella a záhada mrtvého netopýra). Je autorem satirického románu o současné politice Strana štěstí. V roce 2005 měla premiéru divadelní hra Ještě že nejsem kat (s písněmi Petra Traxlera). Podle jeho románu Vražda v ambitu byl natočen film Jménem krále (s Karlem Rodenem v hlavní roli, premiéra 2009). Podle románů Dýka s hadem a záhada zlaté štolý vznikly rozhlasové hry (vydány též na CD).

Vystupuje rovněž v literárních klubech a knihovnách (100 repríz se dočkalo talk-show Život ve středověku s písněmi Petra Traxlera a stejného počtu i pořad Oldřich z Chlumu - román a skutečnost).

Spolu s manželkou Alenou Vondruškovou (je též literárně činná, autorka více než desítky knih o tradičních technikách a řemeslech) vlastní sklářskou firmu Královská huť v Doksech, která za výrobu kopií českého historického skla obdržela Certifikát kvality od ministra kultury ČR Pavla Dostála a vyrábí kopie pro přední evropská i domácí muzea.

Historické romány (vše v nakladatelství MOBA Brno)

Rada Hříšní lidé Království českého (detektivní romány ze 13. století) - Dýka s hadem,
Zdislava a ztracená relikvie, Záhada zlaté štolý, Adventní kletba, Vražda v ambitu,
Znamení rožmberské růže, Olomoucký bestiář, Strážce boleslavského mystéria, Román o růži,
Znamení Jidáš, Pečeť smrti, Tajemství abatyše z Assisi
Letopisy královské komory I., II., III., IV., V. (detektivní romány z 16. století)
Mezi tiárou a orlicí (životopisný román o králi Vratislavu I.)
Prodavači ostatků, Sběratelé ostatků, Vládcové ostatků (dobrodružné romány z poloviny 14. století)
Krev na lopuchu (detektivní povídky ze středověku)

<http://www.royal-glassworks.cz/vondruska>